

БИЛЛИ АЗЭРБАЈЧАН ҺƏРƏКАТЫ

**МИРЗƏ БАЛА
МƏММƏДЗАДƏ**

Азэрбајчан Журналистлэр Бирлији.

БАКИ «НИШАТ» — 1997

Түркчөдөн азербайжанчага ујғунлашдыран Рамиз ГСКӨ

Редактору һачы һАЧЫЈЕВ

Нәшријјатын директору Мәһәррәм СӘФӘРЛИ.

ISBN 5—86110—065—9.

М—662(07).

© Ничат, 1992.

*Јолумузун шанлы шәһидләринә вә
давамызын јылмаз гәһрәманларына
итһаф*

ЈАЗЫ ҺЕЈ'ӘТИНДӘН

Һөрмәтли охучулара тәғдим олуан бу әсәр фиргәчиләрни
ан бәри изһар етдикләри арзуну Јеринә Јетирмәк вә фиргә-
1936-чы ил август конфрансынын гәбул етдији гәрары тәт-
тмәк нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир.

Тарихи Азәрбајҗан истиглал мүбаризәсинин тарихиндән
а олмајан Милли Азәрбајҗан «Мүсават» Халг Фиргәсинин
рдији бүтүн сәһифәләри еһтива етмәклә әтрафлы тарихинин
имасы үчүн нә заман, нә дә мөкан әлверишли дејилдир.

Заман әлверишли дејилдир, чүнки фиргәнин әсил фәалијјәт
инин тәшкил едән Вәтән торпағлары һәлә дүшмән истиласы
ндадыр. Буна кәрә дә о торпағлар үзәриндә баш вермиш
аш верән һадисәләр вә бунларын фәдакар амилләринин тәш-
едән гәһрәманлардан бәһс етмәк мә'лум сәбәбләр үзүндән
анә, нә дә мүмкүн дејилдир.

Мөкан әлверишли дејилдир, чүнки мүһачирәтдә, лазым
риаллардан вә мә'хәзләрдән узағ, бир чох мөһрумлуғлар
дә бүтүн һадисә, вағиә вә давалары сәнәдләнәдирмәк им-
ыә дејилчәк дәрәчәдә мүшкүлдүр.

Бу ики башлыча чатышмазлығ 25 иллик фиргә фәалијјәти-
хүласәсиндә истәр-истәмәз бу фәалијјәтин јалныз сијаси
еоложи мүбаризә вә инкишаф мәрһәләләринин тәсбит, тә'-
вә тәфсир етмәклә кифајәтләнмәји зәрури едир.

Архадаш Мирзә Бала Мәммәдзадә бәјни узун чалышма вә
у тәдғигат нәтичәсиндә вүчуда кәтирдији бу китаб индики
нтдә кафи сајылмасы лазым кәлән әсәрин тәсәввүр олуна
нидир.

Архадаша бу хусусда мўвәффәғијјәти тә'мин едән шеј ону тарихини јазмаға киришдији һәрәкәтини садә бир салнамәчиә дејил, ејни заманда бүтүи варлығы илә өзүнү бу һәрәкәтә һәс етмиш бир мүчәһнд олмасыдыр.

Мирзә Бала чәјирдәкдән бир мүсаватчы, әбҷаддән бир и тиглалчы, мәктәб дөврүндәи бир вәтәһпәрвәр, «Аһыг сөз»дә бир мүһәррир, гызыл рус истиласындан соира кизми фәалијјәт кечмиш милли гуртулуш кәңчлијјидән бир ингилабчыдыр.

Милли Азәрбајчан ишрләрини изләјәнләр ичәридә чәрәја едән шанлы истиглал мүбаризәсинин кечирдији мәрһәләләртә бу мүчәһидә мәхсус гәләмлә нечә бөјүк бир шәғғ, дигтәт в ешглә тә'ғиб, тәфсил вә тәфсир едилдијјини билирләр. Јалны оилар дејил, болшевик мәтбуатынын охучулары да Мәммә Әмин Рәсулзадә бәјин ады илә јанашы Мирзә Бала Мәммәдә дә бәјин адыны совет мәтбуатынын «мүсават мүһачирәтинә һәс етдији полемика сүтуиларында тез-тез көрә биләрләр.

Бу, совет һәјәтины вә мәтбуатыны методнки сурәтдә излә мәк вә јалныз бу дејил, милли истиглал мүбаризәсини идеоло кија сәһәсиндә ујумаз бир кешикчи мөвгәјиндә дурмасы сәјә синдәдир ки, архадаш Мирзә Бала үзәрнә көтүрдүјү бу вәзи фәни бөјүк мўвәффәғијјәтлә јеринә јетирмиш вә чәсур әскәр олдуғу мүсаватчылыг ордуеунуи 25 иллик истиглал мүбаризә синдәки фәалијјәтинини букүнкү шәрайтдә сөјләнә биләчәк ги симләрини өзүнәмәхсус бир әһәтә вә садәликлә ифадә етмиш дир.

Фиргә конфрансында алдығы әмрни јеринә јетирилмәс наминиә Милли Азәрбајчан «Мүсават» Халг Фиргәси һагғынд јазылан бу илк әсәри ишр етмәјә мўвәффәғ олмағла јазы һеј'әт Азәрбајчан милли гуртулуш давасынын мөһтач олдуғу лазымл бир мә'хәзини вүчудә кәлдијјинә инаныр.

Фиргәјә мәһсуб архадашлар, истиглал чәһәсиндә булуна вәтәндашлар вә милли гуртулуш һәрәкәтымызын достларында ибарәт әфкари-үмумијјәнини бу гәһәтдә олмасыны ешитмәјв әзиз архадаш Мирзә Бала илә бирликдә бизим үчүн дә чо зөвглү бир шеј олачағы тәһидир.

ЈАЗЫ ҺЕҒӘТИ.

БАШЛАРКЭН

1-чи илин тәшрини-эввәл аҗында Нағы огулларын-
Тагы, Рәсулзада Мәммәд Әли вә Казымзада Аббас
рдән ибарәт үч дост Бақыда «Мүсават» ады алтын-
ијаси-милли бир фиргәнин илк үчлүјүнү, илк програ-
и тәнзим едәрәк илк бәјаннамәси илә бирлидә тәб
шр етмишләр.

үч дост һәлә ингилабчылар јувасы сајылап Бақы
е мәктәбиндә охудуглары заман Рәсулзада Мәм-
Әмин бәј дә дахил олмаг үзрә чаризм режиминә
ы мүбаризә һәрәкатына гошулмуш, ахирда Русија-
Јапонијаја мәғлуб олмасы нәтичәсиндә рус ингилаб-
рындан ајрылараг мүхтәлиф адларла ајры сијаси
лар тәшкил етдикдән сонра, нәһајәт мүстәгил сијаси-
и бир фиргә јаратмагла фәалијјәтә башламышлар.
үсават»ын илк өзәјини тәшкил едән бу группун жур-
ет, јазычы, шаир вә сәрбәст пешә саһибл олан түрк
ылары арасында, фәһлә, кәндли, мә'мур вә кичик
уа мүһитиндә кениш әлағәләри вар иди. Бу әлағә-
ән истифадә едән илк өзәк гыса мүддәт әрзиндә өз
илатыны кенишләндирмәјә мүвәффәг олмуш, үчлүк-
и сајы ики, үч, дөрд мисли артмыш, нәһајәт Бақы
өгәснини ашараг бүтүн өлкә миҗасында бөјүк бир
илат һалына кәлмишдир.

үсават»ын илк програмы вә бәјаннамәси ислами
јәтдәдир. Бурада «үммәт» илә «милләт», «түрклүк»
мүсәлманлыг» бир-бириндән ајырд едилмәмишдир.
и бүтүн мүстәгил мүсәлман дәвләтләринин истиҗ-
арыны горумаг вә бүтүн мәнкум мүсәлман милләт-
ин истиҗлала говушмаларына көмәк етмәкдир.
и канлардан, Гафгаздан вә Түркүстандан Түркијә,
вә Әфғаныстан үзәрннә јүрүјән рус империализ-
гаршы бир әкс-тә'сир кими доған бу тәшәк-
актика е'тибарилә ингилабчы олмуш, рус чаризми-
вирмәк истәмиш вә бу мәгсәдлә ингилабчы, о заман-
ә'бирлә «бәшәри» сијаси фиргәләрлә вә ислам мил-

лэтләринин истиглалына хидмәт едән башга мүсәлмәт фиргәләрилә ортаг фәалијјәтдә олмушдур.

Ичтимаи доктрин е'тибарилә халгчыдыр, халг әсасланмыш вә ондан күч алмышдыр. Фәһлә, кәндл вә әмәкчи зијалы зүмрәси онун архаландығы гүввә иди.

О заманлар Истанбулда сијаси мүһачир олан Мәммәд Әмин Рәсулзадә бәј јаздығы мәктублар вә кәндәрдә дији јени түркчү нәшрләр васитәсилә бу фиргәнни идеолокијасына чох мүһүм вә әсаслы тә'сир етмишдир, ону «үммәтчиликдән» «милләтчиликә», «исламчылыгдан» «түркчүлүјә» кечмәсинә сәбәб олмушдур. Дүнја мүһачирбәснндән әввәл Бакыја гајыдан Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј бу фиргәнни башына кечәрәк бир чох јазылар илә онун түркчү вә истиглалчы идеолокијасыны вә ингилабчы тактикасыны гәти шәкилдә тәсбит етмиш, «Идеолокијаны «Ачыг сөз» гәзетн васитәсилә нәшр етмәк вә јаймаға, ичтимаи фикри бу јолда тәрбијә етмәк башламышдыр.

Бу дөвр вә мүһарибә илләри «Мүсават»ын кизләнчәлышыдығы дөврдүр. О, ингилабчы рус вә гејри-рус фиргәләрин иш методуну нүмунә кими гәбул етмишди. Үстәлнк, о вахт рәсми олараг фәалијјәт кәстәрән бир сыра мәдәнијјәт чәмијјәтләринин, маариф вә хејријәт тәшкилатларыны әлинә кечирмәјә, бу васитә илә милләтчи кадрлар һазырламаға вә милли мәнфәәтләри мәнәфаәтләндирмәк вә дафиәјә сә'ј етдији дә бир керчәкдир. «Ничат маариф чәмијјәти», «Бакы чәмијјәти—хејријјәси», «Нәшри-маариф чәмијјәти» «Мүсават» фиргәсинин нүфузу алтында олмушдур.

Рус ингилабындан сонра 1917-чи илдә Кәнчәдә Нәсиббәјли Јусиф бәј тәрәфиндән тәшкил олуған «Түрәк-Әдәми-Мәркәзијјәт Фиргәси» һәммин илин апрелин «Мүсават» фиргәсинә бирләшдикдән сонра «Мүсават» даһа да гүввәтләнир, милли гүввәләр тамамилә бу фиргәннин әтрафында бирләшир вә бу фиргә Азәрбајҗан милли һәрәкатыны идарә едән јекәнә сијаси бир тәшәккүл һалына кәлир. Бу тәшкилатын јени Азәрбајҗан тарихиндә ојнадығы вә инди дә ојнамагда олдуғу рәһмәт мә'лумдур.

«Мүсават» илә башлајан сон 20 иллик јени Азәрбајҗан тарихи бу фиргәннин тарихи илә ајырд едилмәкдә.

нсыз олан бир шәкилдә говушмушдур.

«Мүсават» фиргәсинин сағдан вә солдан олан мүхә-
ләри, дахили вә харичи дүшмәнләри нә дејирләрсә-
нләр, тарих полад кими тәрәддүдсүз олараг бу һә-
сләри һәкк едәчәкдир:

«Әзиз вә мүгәддәс јурдумуз Азәрбајчанын илк дә-
вилли истиглал вә милли һүрријјәт бајрағыны јүк-
ән, она мүстәгил милли дәвләт һәјаты јанидан, ону
и вә мәдәни бир варлыг олараг чаһан милләтләринә
дан вә Азәрбајчан мәсәләснни милләтләрарасы
ләләр сырасына дахил едән «Мүсават» фиргәси
шдур!..»

Рус империалистләри — гызыллары, гаралары вә
лары — «Мүсават»ы Гафгазла Азәрбајчаны Русија-
јајырмагда иттиһам едирләр ки, бу да тамамилә
удур.

«Мүсават»ын јалныз Азәрбајчан мигјасында дејил,
н Гафгаз өлчүсүндә ојнадығы рол мүһүмдүр. Онун
ры илә 1917-чи илнн апрелнндә Бакыда топланан
газ ислам гурултајы» Русијанын милли дәвләт-
парчаланмасыны гәрара алды. Вә јенә онун һәрә-
к мүдафиәси вә исрарлы тәләби илә Загафгазија
и 1918-чи илин апрелиндә Гафгазын Русијадан ајры
әгнл бир дәвләт олдуғуна гәрар верди.

«Мүсават»ын тарихи хидмәтләри бунларла бит-
Онун һәм дә бүтүн түрк дүнјасы мигјасында хид-
ләри вардыр. «Мүсават» сијаси түркчүлүјү илк дөфә
рам һалына салан вә әсир түркләрин һүрријјәт вә
лалларыны тәләб едән илк түрк фиргәсидир.

«Мүсават» Русија әсири олан түркләрин сијаси истиг-
лары прннсипини илк дөфә дилә кәтирән, ону 1917-
лин мајында Москвада топланан рус әсири түркләр
реснндә миллијјәт вә түрклүјү инкар едән фиргәләр-
мүвәффәгијјәтлә мүдафиә едән вә бу принсипи габул
әмәклә мәзлум милләтләрин чохдан башламыш олан
и һәрәкатларына јени истигамәт верән јеканә фир-
ә.

«Мүсават» миллијјәтчилнјн, истиглалчылығы, халғ-
лығы вә чүмһуријјәтчилнји илә бүтүн ислам Шәргиндә
гәшәккүл едән Европа типли бир фиргәдир. Ислам

Шәргиндә «Мүсават»дан эввәл һеч бир фиргә олмамышдыр ки, «үммәтчиликлә» «милләтчиликлә» белә идеал бишәкилдә фәргләндиһә вә вәсфләндиһә билһия.

Русија әсири түркләр ичиндә дә мәдәни миллијјәтчиликлији она гаршы чыхан сијаси миллијјәтчиликдән фәргләндиһәрәк сијаси вә милли дөвләт олмадан әсир түркләрин өз мәдәнијјәтләрини мұһафизә вә инкишаф етдиһә билмәјәчәкләрини ирәли сүрән јалһыз «Мүсават» олмушдур. «Мүсават»ын ирәли сүрдүјү вә үзәриндә истрадији, сағдан вә солдан һүчумлара мәруз галан бәтәһисини һадһсәләр гыса бир мүддәт әрзиндә исбат емишдир. Ачы тәһрүбәләр кәстәрди ки, милли һүрријјәт вә милли истиғлала малик олмајан милләтләрин милли варлығ вә милли мәдәнијјәтләрини горујуб инкишаф етдиһәләри имкан харичиндәдир.

Бу хүсусда «Мүсават»а һүчум едән сағ үнсүрләри рус либералларынын инајәт, мәрһәмәт вә илтифатларына күвәнән сијасәтләри һечә ифлас етдисә, рус демократијасына вә рус пролетариатына инананлар да елә ифлас етдиләр. Вахтилә «Мүсават»а бирәр дүшмән кәһинән сағ вә мүртәчә үнсүрләрлә Маркседан илһам алан вә руниниализминин тәһсириндә олан соллар дәрин хәјал сүһүтуна үфрадылар.

Јалһыз «Мүсават» тәмсил етдији бәјүк милли мәһкурәнин мә'нәви зәфәрини һағлы бир гүрурла дашымададыр.

Сәвет истиласы алтында инләјән Вәтәндә милли дин, милли әдәбијјәт, милли сәнәт, милли маариф, милли тарих, милли игтисад, милли әхлаг, милли һүгүг вә милли истиғлал саһәсиндә руслуға вә руслашдырмаја гашы сәүнү кәстәрән милли мұғавимәт вә мұхалифәтләрдәчә «Мүсаватчылығ» ады верилмәкдәдир. Истиғлал алтында инләјән Азәрбајҗанда русун сијаси һакимвијјәтинә, әскәри истиласына, игтисади истисмарына гаршы чыханлара, һүрријјәт вә истиғлал тәләһини ирәли сүрәнләрә «мүсаватчы» ады верилмәкдә вә олар бу ады һәбсә олунмағда, сүркүн вә е'дам едилмәкдәдиһәрә.

Бу да сәбәһсиз дејилдир.

Милләти, милли дәјәрләри вә бунларына һәминә вә һәмчәб вә әлзәм олан милли һүрријјәт вә истиғлалы инвазијјә едән шәриәтчиләрлә диһәр мотивләрлә јенә ејни гиләтләри рәдд едән марксистләр бу һәрәкәт вә һадисә

ә һесаба алыначаг гүввәләр дејилдирләр. Онлар ла һөкүмәтинин мөвгејини гүввәтләндирән үнсүрләр- «Мүсаватчылыг» исә милли бир идеолокијадыр. ләтин бүтүн фикирләрини, дујғуларыны, еһтијачла- ы топлу бир һалда интизама салмыш, бир күләл, бир дәрәҗә һалына кәтирмиш, мә'нәви бирлијини тә'мин едә миш милли бир мәфкурәдир. Бу мәфкурә милли һәм милли мүгәддәрәт илә әлагәдар һәр саһәдә өзүнү әрәчәкдир. «Мүсаватчылыг» ксчичи бир комбинасија тәсадүфи инсанларын јаратдыглары мүвәггәти тәшәккүлүн тәмәлсиз бир програмы дејилдир.

Милләтин вичданындан доған вә она хитаб едән «Мүсаватчылыг» милләти бирләшдирән, онун мә'нәви әһәмијетини тә'мин едән, милләтин фәрдрәи арасын- фикирләрдә, дујғуларда, гәнаәтләрдә, интигалларда вәһдәт вә мүвазинәт вүчүдә кәтирән бир гүввә ол- ғу үчүн сарсылмајан әсаслы, ичтимаи вә руһи бир әләмәт дајаныр. «Мүсаватчылыг» артыг бир фиргәнин идеолокијасы шәклиндән чыхмыш, бир милләтин милли әһәмијәти, милли дини шәклини алмышдыр. Бу иманын, фиргәнин артыг сәјсыз-һесабыз мәзлумлары, фәдаиләри шәһидләри вардыр.

Бу иман «мүсаватчы» дејилән бир милли мә'минләр ичтимаи вүчүдә кәтирмишдир. Милләт вә һүрријәт ешгилә рин бу иманы нәсил милли мәфкурәнин һәрчәкләш- ти уғрундакы савашларда тарихдә мисли көрүнмәмиш һәмранлыг, әзәм, сәбат вә мөтанәт нүмунәләри, чәса- вә рәшадәт дастанлары јарадыр.

Милли мәфкурә вә иман гүввәсинин, милләт вә һүрријәт ешгинин нечә харигәләр јарадзчаг гүввә ол- ғуна бирәр дәлил тәшкил едән бу гәһрәманлыглар «Мүсаватчылыг» адланан Азәрбајчан милли мәфкурә- сивинин милләтин илијинә гәдәр ишләмиш бир иман әләмәтигә әләмәтдир.

Бу иманын јаранмасында, бу милли мәфкурәнин әһәмијәти вә бу уғрундакы савашын кедишиндә бәләдчи уну ојнајан «Мүсават» фиргәси, әлбәттә ки, артыг нәһәти «милли» вә «милләтчи» бир фиргә һалындан сир- тә, мәсләк вә зүмрә фәрги гојмадан милләтин һеј'әти— һәмранлыгын һүрријәт, рифаһ вә сәадәтини, истиглал һәмранлыгын өз гәјәси етмиш бир милләт фиргәси

һалына кәлмишдир. Буна көрә дә, милләтһимизә һүрри
јәт вә истиглал, рифаһ вә сәадәт јолу ачмыш, ова гурту
луш һәдәфини кәстәрмиш олан «Мүсават» милли тарихимизин мәс'уд бир һадисәсидир. Бу мәс'уд һадисәни доғуш, гурулуш вә саваш тарихини билмәк бу шанлы истиглал савашыны давам етдирән вә јахын кәләчәкдә гурулачағы лабүд олан милли дөвләти идарә едәчәк бу күнкү вә кәләчәк нәсилләрә чоһ лазымдыр. Милли идеалын нәсилдән-нәслә кечмәси вә Азәрбајчан милли истиглалынын гурулуб дүнја дурдугча јашамасы үчүн јени нәслин мөһтач олдуғу тәрбијә бахымындан да бир тарихә еһтијачы вардыр. Анчаг бу тарихдән бәһс етмәдән әввәл ондан өнчәки һадисәләрә тохунмаг лазымдыр.

«Мүсават» бу күн милли бир һәрәкәт јарадан вә милли бир дөвләт гуран сәбәбдир. Анчаг «сәбәб» олмадан «Мүсават» өзү дә бир сәбәбин «нәтичәси» иди. Јәни ону да мејдана кәтирән бир «сәбәб» вә о «сәбәбин» дә сәбәбкары олмушдур. Тарихи һадисәләр бир-бириндән ајрылмасы мүмкүн олмајан зәнчир һалгаларын тәшкил едирләр. Бу күнкү һадисәни јарадан дүнәнкә дүнәнкени јарадан исә даһа узаг бир һадисәдир. Буна көрә дә бу күнкү һадисәләрин мә'насыны аяламаг үчүн онлардан әввәл кәлән һадисәләрә дә тохунмаг лазымдыр. «Мүсават»а гәдәрки түрк мэдәнијјәт милләтчилији, «Мүсават»ын гурдуғу сијаси милләтчилик, истиглалчылык Азәрбајчанчылыгдыр!.. Шүбһәсиз ки, бу фикирләр бирдән јаранмамышдыр. «Мүсават» фиргәсиндән өнчә бир әсирлик рус истиласы алтындакы саваш вә бу савашы чәрәјан етдији саһәләрдәки мэдәни, фикри вә сијаси һәрәкәтларын тарихини арашдырдығымыз заман милләтһимизин һәр јердә вә һәмишә өз парлаг тарихи кечмишиндән, зәнкин мэдәнијјәт хәзинәсиндән гүввә вә нһал алдығыны көрәчәјик. Бөјүк Фүзулинин «тикаядан» «күл чыхармаг сурәтилә түрк ше'р вә әдәбијјатында ачдығы «нөвбахарын» сачдығы рајиһәләр Азәрбајчанда бүтүләтәфәтилә дујулурду. Шүүрлу бир түрк милләтчи сифәтилә һәрәкәт едән Фүзулинин дүһасы Азәрбајчан әдәби варлығы үзәриндә XIX әсрин сонуна гәдәр—дөр әср өз тә'сирини кәстәрмишдир.

«Һәр гөвм, һәтта һәр гәбнлә дикәр гөвм вә гәбиләй

цы даима өз хүсусијјетини һисс етмиш вә әксәрән етүнлүјүнү иддиа етмишдир. Зәннимчә, бу һисс вә иа милләт фикринин инстинктив давамдыр. Түрк и вә гәбиләләриндә бу һисс вә иддианын һәр заман еуд олдуғуну һеч горхмадан тәсдиг едә биләрик. Ла- бәһсимизин мөвзусу олан милләт фикри бу һисс вә ианын чох мүтәкамил бир сәһифәсидир. Гәбилә вә ијјәт һиссинин милләт фикри дәрәчәсинә јүксәлмә- Шәргдә дејил, Гәрбдә баш вермишдир. Авропа гөвм- и бир чох амилләрин тә'сирн алтында, хүсусилә, XV дән е'тибарән милләт мөвзусуну ишләјәрәк нәһәјәт әсрин орталарына доғру бу күн анладығымыз мә'- а милләт фикрини тә'јин етдиләр...

«...Бу фикир Авропадан кәлдијинә кәрә Авропа илә чох тәмас вә мүнасибәти олан, Авропа мәдәнијјәтин- ән чох фејз алмаға башлајан түрк гөвмләри башга- ындан даһа әввәл бу фикирлә таныш олдулар. Бу сәитә малик түрк гөвмләри әскидән Османлы түрклә- дејилән Гәрб түркләри, Крым түркләри вә Шимал кләринин Идил һөвзәсиндә јашајан гисми илә Гаф- да сакин азери түркләридир. Һәгигәтән, XIX әсрин ларына доғру түркләрин бу дөрд групуну дөрдүндә милләт фикринин тәзаһүр едәрәк јайылмагда олду- у мүшаһндә едирик».¹

Беләликлә, Истанбул, Бағчасарај вә Газанла јанашы саршылыглы тә'сирлә јүрүјән јенн Азәрбајҗан милли әкатында Ахундзадә Мирзә Фәтәли илә Һәсән бәј дабидән, Крымлы Исмајыл бәјдән башламыш Әли Һүсәјнзадә, Әһмәд бәј Ағаоғлу вә Мәммәд Әмин Рә- задәјә гәдәр һәр кәсин бир һиссеји-иштиракы сардыр. Һыыз бу фәрглә ки, М. Ә. Рәсулзадә үмуми бир һаләти- ијјә шәклиндән ичтимаи бир чәрәјан шәклинә кирән биллурлашараг милли-ичтимаи бир идеолокија ма- әти кәсб едән миллијјәтчилијимизи формалашдыра- бир системә салмыш, бир програм һалына кәтир- и, ону дөвләт тәшкилаты һалында әбәдиләшдирмәк н үмумиләшдирмиш, ону истиглал бәјаннамәсилә ләт тәшкилатынын тәмәли етмишдир. Демәли, «Мү- ат»ын тарихи өзүндән әввәлки сијаси вә ичтимаи та-

¹ Јусуф Акчураоғлу, «Түрклүк фикри, түркчүлүк чәрәјаны, с омаглары» — «Түрк нли». Истанбул, 1928, с. 290—291.

рихимизлэ сых сурәтдә бағлы вә о тарихин мүтәшәкки сурәтдә давамь демәкдир.

Шүбһә јохдур ки, бундан сонра да гырылмаз би зәнчирин һалгалары кими бир-биринә бағлы сурәтдә дөврләр дөврләрлә, мәрһәләләр мәрһәләләрлә әлагәл јүрүјәчәкдир. Вә һәр мәрһәләдә милли һәрәкатымыз биз аз даһа инкишаф вә тәкамүл едәчәк, јүксәлиб гүвәтлә нәчәкдир. Бу тәбии тәкамүл ахышынын истигамәтин дәјишмәк арзусујла ортаја атылан манеәләри, һсч шүбһә јох ки, милләтимизин дәмир ирадәси ортадан галдырараг, сарсылмаз аддымларла јолуна давам едәчәкдир. Вә јенә шүбһә јохдур ки, һәр мәрһәләјә һаким олашшүар «Мүсават» шүары, һаким олан идсолокнија «мүсаватчылыг» олачагдыр.

Чүнки:

«Бундан сонра мүстәгил вә милли Азәрбајҗанын мүгәддәрәтәтини сөвги-тарихлә идәрәјә мә'мур олачаг фиргәнин ады «Мүсават» олмаја биләр, фәгәт о фиргәнин «мүсаватчы» олмасы зәруридир»².

Чүнки «мүсаватчылыг» гејд етдијимиз кими, милләтчилик, түркчүлүк, вәтәнчилик, Азәрбајҗанчылыг, милли дөвләтчилик, ингилабчылыг, халгчылыг — чүмһуријјәтчилик демәкдир. Һәр милли фиргә кими «Мүсават» милләтин бу принципләрә инанан вә онлары керчәкләшмәси үчүн чан вермәјә һазыр олан зијалы вә идеалист гүвәләрини өз бајрағы алтында бирләшдирмишидир. «Мүсават» принципләринә архаланмајан бир фиргәнин Азәрбајҗаны бир дөвләт һалында јашатмаси вә Азәрбајҗан түркүнү мәс'уд етмәси имкан харичиндәдир...

Е'тираф едирик ки, белә бир фиргәнин тарихини јазмаг фикри гаршысында титрәјирик. Чүнки Вәтәндә узагда, мә'хәз вә сәнәдләрин кифәјәт олмадығы бир шәраитдә бу тарихин јазылмасы чәтиндир. Чәтиндир чүнки һәр фиргәнин тарихи кими, «Мүсават» фиргәсини тарихи дә бөјүк идеалларын керчәкләшмәси үчүн вурущан идеалистләр ордусунун саваш тарихи демәкдир. Һәр саваш тарихиндә исә зәфәр вә мәғлубијјәтләр вардыр

² Рәсулзадә Мәммәд Әмин, «Азәрбајҗан тәшәккүлүндә «Мүсават», Бақы, 1920.

зэфэрлэ мэглубијјэтин дэ ичтимаи, сијаси, эскэри, ди вэ мэ'нэви сэбэблэри вардыр. Бунлары билмэк мејдана чыхармаг үчүн вурүшан ордууну тактика, свр вэ стратегијасындан башга бир чох шөјлэр дэ инмэлидир.

Бунунла бирликдэ, бир тэрэфдэн индијэдэк һэлэ алмамыш, лакин мөвчүд олмуш вэ олмагда давам н фиргэ тарихини јазылмасы хусусунда фиргэчи адашларын исрары, дикэр тэрэфдэн кечини олду-уз саваш јолуну хүласэ етмэк сурэтилэ фиргэмизин стаг һэдэфэ доғру давам етдирдији јүрүшүн бөјүк-ү, кенишлији, дэринлији вэ тарихи мäs'улијјэти һаг-да үмуми бир фикир ојандырмаг үчүн тэчрүбэ һә-илэ бу эсэри јазмаға чэсарэт етдик. Мүһачирэт һәја-да, мөһдүд мө'хэз вэ сәнэдлэрэ эсасланараг мејдана ирилмиш олан бу эсэрин гүсурлу олачаныны дэрк-рик. Анчаг бундан даһа мүкөммэли, даһа әһатэлиси дана кэлиңчөјэ гэдэр бу эсэрин мөвчүд бөшлүғу дол-маға јарајачағы үмидилэ әлэлхүсүс, мүсаватчы арха-лардан гүсурларымын бағышланмасыны дилэрәм.

МИРЗЭ БАЛА

ЎИРИШ

Чар Русиясы XIX эсрин башында Азербайжанни истилага киришдији заман гаршысында сөзүн мүаси ма'насында милли бирлијини анламыш бир Азербайча дејил, бир-биринин мүгәддәратына лагејд ханлыгларда ибарәт зәиф бир мәмләкәт көрмүшдү. Анчаг бу дәрәбәјлик јалныз Азербайчана мәхсус олмајыб ејни феодализм дөврүнү јашајан гоншу мәмләкәтләрә дә аид иди. Фәрјалныз бурасында иди ки, Азербайчан дәрәбәјликдән әв вәл әсрләр боју давам едән сијаси-дөвләти бир бирлик һәјатыны да јашамыш олдуғуну хатырлајырды. Бу зәңкин сијаси кечмишлә јанашы Азербайчан беш-алты әсрлик гүдрәтли бир әдәбијјата, мадди вә мә'нәви бир мәдәнијјәтә малик иди.

Күр вә Араз бојларындакы суварма системинин тарихи монголлар дөврүндән дә чох әввәлләрә узалырды. Мәмләкәтин һәр тәрәфиндә зираәт (кәнд тәсәррүфаты) тичарәт, сәнаје, әдәбијјат, сәнәт вә фикир һәјаты инкишаф етмишди. Руслар Азербайчана кәлдикләри заман Кәнчәдә 400-ә јахын ипәк фабрикни, шүшә с'малатханалары, дәмир әридән сехләр, Шәки, Ширван вә Бақыда ипәкчилик, тохучулуг, халычылыг, нефт сәнајеси, тичарәт мүәссисәләри, Хәзәр вә Күр һөвзәләриндә балыгчылыг, Хәзәр дәнизиндә кәмичилик көрмүшдүләр. Азербайчан Шәрглә Гәрб арасында тичарәт мәркәзи һалында иди. Чоғрафи вәзијјәти, топографик гурулушу вә иклим шәраити топлучәмијјәт һәјатыны лүзумлу ғылағи Азербайчан әразиси үзәриндә бу мәдәни кечмиши давам етдирән ханлыгларын бир-биринә узун мүддәт јабанчы галмасы гејри-мүмкүн иди. Надирийн фүтуһатына гаршы шиддәт вә мүвәффәгијјәтлә чарпышмыш бу ханлыглар бир аралыг бирләшмәк тәшәббүсүндә дә булунмуш вә ону Бақы да дахил олмағ үзрә Ширван-Шәки бирлији һалында гисмән һәјата кечирмәјә наил олмушдулар. Бу ханлыглар русларла гачарлара гаршы да ејни мүгавимәти көстәрмиш, анчаг XVIII эсрин ахырларында шималдан вә чәнубдан кәлән истила далғалары онларын бирләшмә ишини јарымчыг гојмушду.

Бунунла бәрәбәр парча-парча вәзијјәтлә олса да, Русияны 30 ил мәшғул едән Азербайчан, ишғалчы Ру-

дан мэдэни сэвијјэ е'тибарилэ чох јүксэк иди. Хү-
лэ ичтимаи, игтисади вэ һугуги мүнәсибэт, фәрдин-
нын һугуги вэзнјјәти бахымындан Азәрбајҗан Руси-
н мугајисэ еднлмәјәчәк дәрәчәдә јүксәкдә дурурду.
Русијада о замандан та 1861-чи нлэдәк рәсмән, дөв-
үзә гәдәр исә фе'лән бир кәләлик режими мөвчуд
һәр бир һагг вэ һугугдан мәһрум кәндли базарда
әшја кими сатылырды. XIX әсрин рус гәзетләриндә вэ
и журналларында тез-тез белә е'ланлар охумаг
күн иди: «Көһнә бир араба вэ ики гыз сатылыр.
ч вэ сағлам олан гызлар тохумаг да бачарырлар.
үбә үчүн бахмаг мүмкүндүр».

Вэ бу, Франса ингилабы идејаларынын, инсан һү-
Бәјаннамәси принципләринин бүтүн дүнјаја јайыл-
ы дөврдә баш верирди. һалбуки Азәрбајҗанда истәр
к Чинкизин ганунундан галан милли, истәрсә дә
'анын тә'сирилә дни ән'әнә һөкмүнә ујғун отараг
рк кәлә ола билмәзди» вэ кәлә азад етмәк сәваб
лырды... Торпаг танрынын олуб һөкмдарын шәх-
дә мүлкијјәти дөвләтә аид иди. Вәтәндашлар торпағы
бәстчә бечәрир вэ әвәзиндә бәјләр васитәсилә хаңа
јјән веркиләр верирдиләр. Кәндли илә хан арасында
тәчи ролу ојнајан бәј зүмрәси мүлкијјәт һаггына
б олмадығы кими бу васитәчилик вәзнфәсини ирсән
адына вермәк һаггына да малик дејилдә. Хан һәр
дән сонра бу вәзифәјә башгасыны тә'јин етмәклә ја-
ны бәји ишдән чыхармаг вэ јеринә башгасыны гој-
һаггына да малик иди.

Руслар кәлдикдән сонра вәзнјјәт бүсбүтүн дәјиш-
Онлар һәрб әснасында өлдүрдүкләри вэ јахуд сүлһ
у илә тәслим олмуш ханлары вэ онларын өвладлары-
мүхтәлиф һијләләрлә Русијаја сүрүб ортадан гал-
дылар. Ејни заманда бәј вэ аға кими зүмрәләри дә
рә һаггындан мәһрум едиб торпағы кәндлинин мүл-
јәтинә вэ истифадәсинә дә вермәдиләр. Лакин бу
нјјәт узун мүддәт давам едә билмәзди. Чаризмин ар-
анмасы үчүн ичтимаи бир зүмрәјә еһтијач варды.
буки чаризм аға вэ бәј зүмрәсинә дә е'тимад етмир-
Бу вәзијјәтдән чыхмаг үчүн Русијанын Азәрбајҗана
дәрдији тәһгигат һеј'әтләри мүхтәлиф јоллар тәклиф
иләр. Бунларын ән шајани-гәбулу Азәрбајҗана рус

мүлкөдарлары илэ рус крепостной (көлө) кәндлиләрин
апарыб ханлардан зәбт едилмиш јерләрдә јерләшди
мәкди. Анчаг Азәрбајчаны јахшы таныјан мәшһур Па
кевич бу тәклифи Русија үчүн чох тәһлүкәли һесаб е
мишди. Бу тәклиф барәдә онун фикринә көрә, һаким в
фатеһ рус милләтинә мәнсуб рус кәндлисинин әсир в
көлә вәзијјәти сәрбәст јашајан Азәрбајчан кәндлисини
јанында күлүнч көрүнәчәк вә рус чарһзминин даја
олан рус мүлкөдарлары үчүн горхулу бир вәзијјәт јара
дачагды. Буна көрә дә Русија Азәрбајчаны та 1840-ч
илләрә гәдәр хусуси режимлә ндарә етди. Јәни ханлы
дөврүнүн үсул-идарәси мүнвәггәти олараг сахланылды
јалныз ханларын јериидә рус һәрби бирләшмәләрини
командирләри отурурду. Битәрәф Авропа сәјјаһларыны
јаздыгларына көрә бу командирләрин зүлмү, чәбр в
вәһшәтләри јалныз түрк вә мүсәлман әһалисинин дејил
ермәни чамаатынын да етиразына сәбәб олмушду
Әһали рус һакимијјәтинә вә рус ндарәсинә гаршы үсја
бајрағы галдырмышды. Русија Азәрбајчанда артыг би
истинадкан, етимад едәчәк бир һаким зүмрә тапма
мәчбуријјәти гаршысында галмышды.³

1846-чы ил фәрманы илэ чаризм «хан, бәј вә ағалар
дан» ибарәт бир мүлкөдар синфи јаратды вә торпағи
онларын мүлкијјәтинә верди. Кәндлини исә «мүлкөда
тәбәәси» елан етди. 1847-чи ил фәрманына көрә исә һә
10 аиләдән бир киши вә һәр 15 аиләдән бир гадын олма
үзрә мүлкөдара инсаи веркиси дә верилмәли иди. Бунда
башга, кәндли мүлкөдарын јерини пулсуз әкәчәк, бичә
чәк, һәмин мәһсулу евиндә она тәһвил верәчәкди. Јеи
аристократ синиф бу имтијазлар гаршысында рус чары
на әли силаһлы, чан-башла хидмәтә һазыр олачагды
Анчаг бу сон синифин Күрчүстанда тавадларын јерини
тутан азнаурлара верилмиш зүмрә тәшкилаты јарат
маг һаггыг јох идн. Бунлар бирләшмиш, мүтәшәккил
һалда дејил, чара тәкбашына хидмәт едәчәкдиләр
Беләликлә, милләтин һәјатында аз-чох рол ојнаја би
ләчәк һаким зүмрәләр ортадан галдырылмыш, ханлар
вә ордулары мәһв едилмиш, милләтдән әскәр јығыл

³ «Русија чаризминин Азәрбајчанда мүстәмләкә сијасә
ти», Архив сәнәдләри мәчмуәсинин I һиссәси. Москва. 1936
ССРИ Елмләр Академијасынын нәшријјаты.

аг сурәтилә әскәри руһун вә ән'әнәнин унудулмасы
ин едилмиш, һеч бир ичтимаи вә сијаси һагга
ик олмајан бәјләр бирәр гапы-гулу вәзијјәтинә кә-
илмнш, кәндли кәләлик режиминә табе едилмиш, бе-
дији торпағы пулла алмаг һаггындан белә мәһрум
лмишди.

1861-чи илдә е'лан еднлән кәндлиләрин азадлыг га-
у Азәрбајчанда тәтбиг едилмәдији үчүн бу гәзијјәт
3-чи иләдәк, јә'ни Азәрбајчанын истиглалчынын е'ла-
а гәдәр дәјишмәдән галмышды. Вахтинә слим, әдә-
ат, сәнәт очағы олан ханларын сарајлары дағылды-
үчүн, јени мүлкәдар зүмрәси һәм сәвијјә вә сәчијјә,
дә сәләһијјәт вә имкән е'тибарилә чох ашағы дәрә-
ә олдуғу үчүн мәдәнијјәт вә фикир һәјаты тамавилә
мүшдү. Милләт јени бнр ичтимаи зүмрәнни јетишмә-
и кәзләмәли нди. Бу да XIX әсрин сону—XX әсрин әв-
ләриндә јаранан јени сәнаје буржуазиясы вә Европа-
иялы зүмрәси олду. Мирзә Фәтәли илә һәсән бәјин ач-
лары милли ојаныш дөврү, мәдәни милләтчилик һә-
аты бу зүмрәнни јетишиб күчләнмәсинә гәдәр чох
р, һәтта мүвәффәгијјәтсиз шәкилдә јүрүмүшдү. Һал-
и јени сәрмајәдар зүмрәнин мејдана кәлмәси вә бу
рәнин әчиоби сәрмајәдарларла рәгабәти јени зијалы
рәнин фәалијјәтинин кенишләнмәсинә вә бу сәјәдә
риф вә мәдәнијјәт һәрәкатынын Европа әсаслары
риндә инкишафына имкән верирди. 1905-чи илдән сон-
дәв аддымларыјла ирәлиләмәјә башлајан мәктәб,
риф, мәтбуат, әдәбијјат, сәнәт, театр вә с. кими милли
әни һәрәкат јени сәрмајәдар синфин мадди јардымы
мүмкүн олурду.

Лакин бу јени синфи мејдана кәтирән дә Русија де-
ди. Русија һәјатын бүтүн сәһәләриндә олдуғу кимн
садијјәтдә вә онун сәнаје, тичарәт тисминдә дә
рбајчана јени һеч бнр шеј кәтирмәмишди. Бакынын
галындан сонра нефт мә'дәнләрини вә истәһсалы
лыг дөврү үсулу илә там 1872-чн иләдәк идарә едән
ија о вахта гәдәр мөвчуд олмуш сәнаје адамларыны
адан галдырмыш, нефт мә'дәнләрини мүсадирә ет-
ди. Бүтүн һасилатыны әввәлки кими Шәрг өлкәлә-
ә ихрач едән Бакы нефт сәнајеси буна вәрә пәри-
и бнр һала дүшмүшдү. 1872-чн илдә чар Русијасы
үси мүлкијјәтн гәбул етмиш вә хариҗи капиталын

дахил олмасына ичазэ вермишди. Нэтнчэдэ Бакыда јени мүасир сәнаје гурулмушду. Беләликлә, рус истиласын Азәрбајчанын һәр сәһәсиндә олдуғу кими, сәнаје вә ти чарәт сәһәләриндә дә бир дурғунлуг јаратмыш, мөвчу, буржуазијаны мәһв етмишди. «Русија XIX әсрин орталарына доғру Азәрбајчанда сијаси истиласынч бәргәра едә билсә дә, нгтисади һакимийјәтини гура билмәмишди».⁴

Русијада доған јени сијаси-ичтимаи шәраитин тә’сири алтында нефт әразиләри хүсуси әлләрә верилдик дән, хүсусилә Авропа капиталы Бакыја кнрдикдән сонра нефт сәнајеси чанланмыш вә јени сәнаје буржуазијасын доғмаға башламышдыр.

Һәр бир сәнаје буржуазијасы кими мүасир техника әсасланан вә мүдһиш рәгибләрилә савашында мүвәффәг олмаг үчүн тәбиәти е’тибарилә тәрәггипәрвә олан бу зүмрәнин милләтин ојанмасы, бирләшмәси вә јүксәлмәси үчүн чарлышан јени зијалы зүмрәјә тәрәфда чыхачағыны көзләмәк тәбин иди.

Јени зијалы зүмрә милләтин јүксәлмәсинә вә милли варлығыны горумасына јарајачаг јени һәјат вә јени ичтимаи мүнәсибәтләр тәрзини горумаг үчүн әски ичтимаи мүнәсибәтләри јыхмаг истәјән милләтчи идеалист кадрлар иди. XIX әсрин орталарындан е’тибарән саваш атылараг гыса мүддәт сонра бизә мүасирләшмиш би әдәбијјат, мәтбуат, сәнәт, театр, мүасир мәктәб вә маариф верәи мәдәни-милләтчи идеалист кадрлар орта әсрләрин схластик, чүрүк вә милли варлығы тәһди едән көһнә ичтимаи тә’сисатларыи чаһил вә мүтәәсси нүмајәндәләринин дин пәрдәси алтында кәскин мүғавимәтләринә мә’руз галмышды. Бу чаһил вә мүһафизәка гејри-милли зүмрәни Русија бүтүн васнәтә вә имханларл һимајә едир, гүввәтләндирирди.

Идеалист зүмрә бу гара гүввәләрин бирләшмиш мүғавимәтләрини тырачаг, әски тә’сисатлары јыхара јени һәјат тәрзи гурачагды. Идеалист зүмрәнин мүвәффәгијјәтләри артдыгча, мүтәәссиб вә чаһил, мүһафизәкар зүмрә мәғлубијјәтдән мәғлубијјәтә уғрадыгча Русијаныи онлары һимајә сијасәти даһа да артырды. Бун

⁴ «Азәрбајчанскоје нефтјаноје хозјајство», Бакы, 1935 № 12 (А. Мәммәдовун мәғаләси).

мүнасиб оларга зијалы зүмрәнин тактикасы кетдикчә
силәшмәјә башлајырды.

Идеалистләр милли варлығы горујуб јашатмаг үчүн
сир мәдәнијјәтә говушмағы, милли дил, әдәбијјат,
т, мәтбуат вә с. јүксәлтмәји ирәли сүрүрдүләр. Он-
көзәл билирдиләр ки, милли мәдәнијјәт вә милли
сијјәтләрини горумаға мүвәффәг олмајан милләт
нә мәһкумдур. Софтлар вә мүтәәсиб чаһилләр бу-
аша дүшмүрдүләр. Чаризм дә бу чаһилләри һимајә
ди. Буна көрә әввәлчә нәдән башламаг лазым иди?
или мүһафизәкарларла мүбаризә апармагла бәра-
чаризмә гаршы да чәһнә ачмаг лазым идими? Бах,
әсрин әввәлләриндә бу дилемма идеалистләр групу-
кијә ајырмышды. Нәтичәдә рус либераллары илә
фикир олан тәрәггипәрвәр зүмрә вә рус ингилабчы-
и илә һәмфикир олан ингилаби кәнчлик кими ики
маи һизб мејдана кәлмишди.

Хатырладылан һәр ики һизб XIX әсрин идеалистлә-
сәрәфиндән е'лан едилмиш милләтчилик принциплә-
р сәдагәтдә ортаг иди.

Дөврүнүн ән зијалы шәхси олан, XVIII әср Авропа-
ын тәрәггипәрвәрләринин идејалары илә ортаја аты-
Мирзә Фәтәли бүтүн түрк вә ислам дүнјасында илк
ә драматуркија мәктәби јаратмагла јалныз
ли мәдәнијјәтин тәмәлләриндән ән мүһүмү
и дил вә әдәбијјата хидмәт етмишдир. О ејни за-
да јени Авропави идејалары дилә кәтирир, көһнә
ман мүнасибәтләри вә һәјат тәрзини тәнгид едәрәк
ли јүксәлишә мане олан тәшкилаты балталајыр, јер-
ексан едирди. Ән вачиби дә о иди ки, бу нөв әдә-
ат доғрудан-доғруја халга мүрачиәт едир, ксниш
күтләләринин көзүнү ачырды. Бу јолла о, театр ки-
ени бир мәдәни мүәссисә јаратмыш олурду.

Мирзә Фәтәли бунларла да кифајәтләнмирди. Милли
әнијјәтнин даһа сүр'әтлә јүксәлмәси вә милләтин даһа
ирәлиләмәси үчүн әрәб һәрфләрини тәнгид едәрәк је-
лифба тәртиб едир вә буну гәбул етдирмәк үчүн
анбул вә Теһрана гәдәр кедирди. Мирзә Фәтәлнин
әтирәләриндә јаздығы бу сөzlәр онун әлифба исла-
на нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт вердијини көстәрир:

«1856-чы милади илиндә мән мүсәлман әлифбасыны ислаһы фикринә дүшдүм. Бунун үчүн Истанбул вә Теләрапа кетмәк лазым кәлди. Бир чох музакирәләр етди. Hejhat, мүсәлман рүәсасы өз әлифбаларыны дәјишән бәнзәмир. Һалбуки бу һәр шејдән даһа вачиб вә даһа мүгәддәмдир».

Мирзә Фәтәлинин ардычылы Һәсән бәј Зәрдабали Авропа тәһсилини битирдикдән сонра Бакыја гәјә дарәг мин бир мүшкилатла 1875-чи илдә түркчә би мәтбәәни вә бүтүн Русијада «Әкинчи» адлы илк түркчә гәзети гурду. Авропа мә'насында о, илк азәрбајҗанла мүәллим, Мирзә Фәтәлинин әсәрләрини сәһнәјә гоја илк театр јарадычысы, илк мүһәррир, илк хејријјә чә мијјәти баниси вә илк ичтимаи хадим иди.

Дарвинин «Стакел фор лајф» дүстуруна јүксәк гијмә верән вә ону — «јашамаг үчүн говға»ны «зиндәкашлы чәнки» дејә тәрчүмә едән Һәсән бәј бүтүн мәгаләләриндә буну тәкрар едәрәк милләтимизин бу һәјат мүбаризәсиндә мәғлуб олмамасы үчүн мүасир мәдәнијјәтә јијәләнмәсини, Авропа тәрзиндә үсули-чәдид методу илә мәктәпләр ачылмасыны тәклиф едирди. Һәсән бәј буна инанырды ки, Авропа мәдәнијјәтини вә маариф системини гәбул етмәсәк, гоншуларымызын әсири оларәг галача вә мәһв олуб кедәчәјик.

Һәсән бәј Авропа маариф системинин вә тәрбиә үсулунун, үмумавропа мәдәннјјәтинин ана дилиндә мәнәһим сәнилмәсини ирәли сүрән илк мүтәфәккиримизди. О бир милләтин јалныз ана дилиндә јашајыб ирәли ләјә биләчәјинә инанырды. Елмин мәктәбләрдә, һәтәтә гимназијаларда ана дилиндә тәдрис олунмасыны истәјән Һәсән бәј милләтә мүасир мәктәбләр тә'сисини, мүасир методларла мүасир елмләр һаггында ана дилиндә китаблар вә әсәрләр нәшрини тәклиф едир.

«Әкинчи»нин 26.IX 1876-чы ил тарихли нөмрәсиндә исә түрк дилләринин бирләшдирилмәси фикрини ирәли сүрмүшдүр. Һәсән бәј бунлардан башга һүрријјәт фикрини мејдана атмышдыр. Һәсән бәјә көрә, мәғриб зәминдә (гәрбдә) һүрријјәт чари олдуғу үчүн мәдәнијјәт инкишаф етмишдир. Бизим мәшриг-зәминдә (шәрғдә) исә һүрријјәт јохдур. Һәсән бәј аиләдә, һәјатда вә с...

тдә тәһәккүм вә әсарәт режиминин мөвчүд олмасын-
шкајәт едир. О, ушағы атасынын, гадыны әринин,
әри ағасынын, рәијјәти падшаһын әсарәтиндән хилас
әк тәрәфдарыдыр вә белә бир режимә дөздүјүмүзә
әт едир.

Һәсән бәјдәки фикирләри кримлы Гаспыралы Исма-
бәјдә дә көрүрүк. 1883-чү илдән чыхмаға башлајан,
атындан соңра та болшевик ингилабына гәдәр да-
едән «Тәрчүман» гәзетиндә вә ондан әввәлки әсәр-
индә Исмајыл бәј бүтүн түркләри бир күлл һалында
үрүр, онлары ортаг вә тәмиз бир дил әграфында бир-
дирмәк истәјирди. Она көрә дә «Тәрчүман»ы бүтүн
кләрин анладығы ортаг вә тәмиз түркчә нәшр едир-
О да Һәсән бәј Зәрдаби кими «милләтә өз дилиндә
вермәк, Авропа елмләрини, маарифини, сәнәт вә
әјесини игтибас» етдирмәкдән бәһс етди. Бунун үчүн
ләтин ушагларыны охутмаг, сүр'әтли, асан, мүасир
ләр руһунда охутмаг лазымды. Бурадан бүтүн Ши-
түркләјүиә јайылан «үсули-чәдид» мәктәби доғду».⁵
Исмајыл бәјин үсули-чәдид чәрәјаны ғыса мүддәт
индә «Тәрчүман» сајәсиндә Крым һүдудларыны аша-
Идил-Уралда, Түркүстанда, Азәрбајчанда, Шимали
газда, һәтта Русија һүдудларыны ашараг Иран,
вә Һиндистанда өзүнә чохла тәрәфдар газанды.
күлү бир күлл. һалында көтүрдүјү үчүн ортаг вә
из түркчә јазан Исмајыл бәј һәлә 1881-чи илдә русча
р етдирдији «Русија мүсәлманлары» адлы әсәриндә
рди: «Асија вә Авропанын бнр гисминдә сакин бөјүк
милләт—түрк-татар милләти вар. Бу милләт дағы-
парча-парча, зәиф, дикәр милләтләрә нисбәтән елм
мә'рифәтчә, сәрвәт вә мәдәнијјәтчә чәх керидә гал-
дыр.

«Белә давам едәрсә, әбәди мүбаризә ганулуна ујғун
раг мәһв олачаг, башга милләтләр тәрәфиндән уду-
агдыр...»

Бу сурәтлә Исмајыл бәјдә дә Һәсән бәј Зәрдабидә
дүјүмүз гәрблиләшмәк фикријлә јаншы бир дә
ми, анчаг мәдәни түркчүлүк көрүрүк. Соңралар
обажан мүтәфәккири мәшһур Әли бәј Һүсәјнзадә т-
индән «түркләшмәк, исламлашмаг вә авропалылаш-

⁵ Јусуф Акчүраоғлу, «Түрк или». Истамбул, 1928, с. 342.

маг» шәклиндә формулә едилиб бир принцип һалын кәтирилән вә «Мүсават» фиргәсинин башлыча шұарыны милли Азәрбајчан бајрағынын әсасыны тәшкил етмәј башлајан бу идеја өзүндән әввәлки мәдәни милләтчили јин бир ифадәсн иди.

Һәлә 1904-чү илдә Мисирдә чыхан «Түрк» гәзетинд түрк бирлији, һәтта пантуранизм идејасыны ортаја ата Әли бәј 1905-чи илдә Бақыда чыхардығы «Һәјат»да чә етдирдији «Түркләр кимдир вә кимләрдән ибарәтдир?» «Бизә һансы елмләр лазымдыр?», «Јазымыз, дилнимиз биринчи илимиз» кими мәгаләләрлә түрк милләтини ирг вә лисан е'тибарилә бир милләт олдуғуну, бир вәһ дәт тәшкил етдијини, бу милләтин мүасир елмләри ала раг мүасирләшмәк мәчбуријјәтиндә булуңдуғуну исба едәрәк, «түркләшмәк, исламлашмаг вә авропалылаш маг» кими үчһәдли дүстур ирәли сүрүрдү.

Әли бәј Һүсејнзадәнин тәрчүмеји-һалыңдан бәһ едән мәрһум Акчураоғлу Јусуф бәј бу дүстур хүсусунд дејир: «Әли бәјин бу үчлү дүстуру јахшы талылмыш мәс'уд идејалардандыр; бу идеја түрк аләминин һәр тә рәфинә јайылмыш вә әләлхүсус мәшрутијјәтдән сонр Истанбулда чох ишләнмишдир. Мәсәлән, Зија Көјал бәј «Түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» мөв зусу барәдә чох әсәрләр јазмышдыр».⁶

Беләликлә, түрк милли һәрәкаты кәрәк кениш мә насы илә, кәрәксә дә Азәрбајчан өлчүсүндә ХХ әсри әввәлләринә доғру шәкилләнмәјә башламышдыр. ХХ әсрин әввәлләри түрклүјүн миллијјәт дөврүндән миллә дөврүнә кечдији бир дөврдүр.

«Бунлардан биринчиси лисани, дини, ирги, гөвми тарихи, чоғрафи, иғтисадн вә сијасн амилләрин тә'сир илә һасилә кәлән бир мүһити ифадә етдији һалда, ди кәрн бу мүһитдә һасилә кәлән коллектив бир ирадән ифадә едир...

Лисаны, тарихи, адәтләри, дини, вәтәни вә саирәс бир олаи инсанлар бир миллијјәт тәшкил едирләр, ла кин бир миллијјәтин милләт һалына кечмәси үмум шүүр вә коллектив ирадәнин тә'сиринә бағлыдыр. Бу һә јалиыз «ичтимаи һафизә» вәзифәсини кәрән органы (үзвүн) тәшәккүлү илә вүчуд булур. Бу орган мүхтә

⁶ Јусуф Акчураоғлу, «Түрк или», Истанбул, 1928, с. 417.

заманлара көрә дәјишир. Орта әсрләрдә бу вәзифә-феодал зүмрә көрүр, миллијјәтин ичтимаи һәјат вә нәләрини гејд вә зәбт едән хан сарајлары илә чән-әр галаларындан ибарәт олурду. Заман дәјишдикчә ни ки, бу орган да дәјишди. Буржуазијанын зүһуру феодализм системи дағылды. Мә'нәвијјат мәркәзи алардан шәһәрләрә кечди. Шәһәрләрдә јетишән зия зүмрә шүүрун тәрбијә вә ирадәсини тәмсил едән синиф һалына кәлди. Бу синифин ән бөјүк аләти буатдыр.

Данышдығы лисанда илк гәзетә малик чәмијјәт бир миллијјәтикән милләт олмаға башламыш демәкдир. Атында мәтбуат ән'әнәсинә малик олан бир халг исә әг тәссүс етмиш бир милләтдир...

«Милли шүүр бир миллијјәт ичәрисиндән чыхан бәр зүмрәнин дикәр зүмрә вә фәрдләрә даими вә бир мүнәсибәт вә ихтилат тә'мин етмәсилә доғар. Етләрин бу хүсүсдакы ролу ашкардыр».⁷

Бу сәтирләр Һәсән бәј Зәрдабинин тә'сис етдији «Милли инчи» гәзетинин 50-чи илдөнүмү мүнәсибәтилә јазылдыр. Һалбуки XX әсрин әввәлләриндә күндәлик гәзәрә, һәфтәлик мәчмуәләрә, театрларә, милли маф чәмијјәтләрнә, әдәби-мәдәни тәшкилагларә малик к.

Бунлар вә бунлар әтрафында топланмыш зијалы рә ханлығлар дөврүнүн шаир вә мүтәфәккирләри и сарајларә вә сарај әтрафында топланмыш мүмтаз мөһдуд зөвг әһлинә дејил, халгын өз дилриндә бүтүн га хитаб едир, халгы ишығландырыр вә ојадырды. Коллектив бир һәрәкат иди. Бу коллектив һәрәкат- һәгигәтән коллектив бир вичдан, коллектив бир р вә ирадә доғачағды. Бу шүүр вә ирадә бұллураш- ча маһијјәти вә һәдәфи артыг бұллурашмыш олан ли һәрәкат өз заһирн симасыны да тапарағ ислами кетдән чыхыр, милли түрк симасыны амырды. Чүнки лектив вичдан ислами маһијјәтини чоҳдан тәрк ет- ц, ичтимаи мүнәсибәтләрдә динин бағлајычылыг је- и дил алмыш олурду.

⁷ М. Ә. Рәсулзадә, «Азәри мәтбуатынын шанлы хатирәси», и Гафғасја», ил:3, сајы:9, Истанбул, 1926.

Шуурлу вә коллектив түркчүлүк доғурду вә б түркчүлүжү тәнзим, сөвг вә идарә едән гүввә дә «Мүсават» олурду.

I

Милләтчиләр арасында ики чәрәжан: либераллар вә ингилабчылар

Русиянын Япония гаршысында мәғлубийјәти чаризмин эзәмәт вә гүдрәтини сарсытмышды. Дахилдә ингилаб башламыш вә чаризм гануни бир идарә вәд едә бир манифест имзаламаға мәчбур галмышды. Русия әсарәтиндә инләјән бүтүн милләтләрин һәјатында олдуғу кими бу тарих Русия мәһкуму түркләрин, о чүмләдәш Азәрбајчан түркләринин дә һәјатында мүһүм бир дөврүн башланғычы олду. Бу тарихдәш етибарән нисбәтән кениш нәфәс алмаг имканы тапан Азәрбајчан шәһәр әдәбијјат, театр, мусиги, мәтбуат, нәшријјат вә маариф сәһәсиндә олдуғу кими, ичтимаи вә сијаси фикир вә чәрәмијјәтләр бахымындан да ирәлиләмәјә башламышды. Күндәлик гәзетләр тәсис олунмушду.

«Мәтбуатын тәсислә Гафгасјада сијаси, ичтимаи вә милли бир фикир тәшәккүл едирди. Әфкари-үмумијјә вүчуд булурду. һәјати-миллијјә үчүн пәк мүһүм ола бир тағым мәсәләләр мүзакирә олунурду. Гәзетләри бүгүнкү милләтләрин тәшәккүлүндә ојнадығлары ро мә’лумдур. Бу ролу онлар Русия түркчүлүгү үчүн дәхилфа едирдиләр. Онлар халғда һәм милли дујғулар ојандырыр, һәм дә мәғсәдн-миллијјәдән олач мәсәләләр тәнвир едирдиләр. Түркчә мәтбуатын тәрвиц ејләдиј мәсәләләри тәһлил едәрсәк, ашағыдакы мәвады тәлхик едә биләрик:

1. Үсули-чәдид мәсәләси. Мәктәпләрдә түркчәни үсули-сөвтү илә тәдрис вә дәрс програмына фүнуну-чәдидәнин идхалы.

2. Милли мәктәпләр күшад вә тәсис. Әввәлчә мәғсәдчуд мәнәллә, кәнд вә руһани мәктәпләриндәки фарси је

0 түркчә охутмаг вә мүасир үсулларла јени мәктәб-
күшад етмәк.

3. Һөкүмәт мәктәбләриндә түркчәнин тәдрисини тә-
етмәк.

4. Идареји-руһанијјәләрлә өвгафи-исламијјә идарә-
ин әһалији-исламијјә тәрәфиндән интихаб үләма вә
дурии тәрәфиндән идарәси фикрнини тәрвич ејләмәк.

Русија мүсәлманларынын һәјати-миллијјәснндә бу
өлә билхассә мүнүм бир мөвгә иһраз ејләмишдир.
Әбәјчан түркләриндә исә бу мәсәлә јалныз идареји-
анијјәнин интихаб үсулу илә тә'снсини тәләб етмәклә
мајыб, сјни заманда нттиһади-ислам фикринин тәр-
инә дәхи васитә олмушдур. Азәрбајчан түркләри рус
үмәти тәрәфиндән шиә вә сүнни намлары илә ики
тәғил мүәссисә шәклиндә тә'сис олуған идарәләрин
нам идареји-руһанијјәси» намилә төвһидини тәләб
оди. Бу тәләб 1905-чи илдә Мавәраји-Гафғасја әһа-
г-исламијјәси наминә валији-үмумијә верилән исти-
а јер булдуғу кимн, шиә вә сүнни ихтилафларынын
ләси чарәсинә һәср олуған ислам конгреләринин мү-
аратында дәхи тәсбит едилмишдир. Шајани-гејддир
шиә вә сүнни ихтилафлары һәр јердән әввәл Азәр-
тан түркләри арасында галхмышдыр ки, вәһдәти-
лијјәснини дәрк едән бир чәмијјәт үчүн бу гајәт мәт-
иди.

5. Мүсәлманлар үчүн саир милләтләрдә олдуғу ки-
нәшри-маариф вә үмури-хејријјә илә мүғәвәккил чә-
әтләр тәшкили.

6. Бәләдијјә вә Дума (Русија мәчлисә-мә'бусаны)
ихабатында мүсәлманлар һағгында рәва көрүлән
идати-ганунијјәлә гаршы мүчадилә. Бақы, Кәнчә вә
үмум Гафғасја бәләдијјәләриндә мүсәлман ә'за мәч-
ни нисфиндән фәзләсини тәшкил едәммәзди.

7. Вәтәндашлыг вә әһлијјәт һағларынын һәр чә-
нә мүсәлманлара тәшмили илә һүғуғи-сијасијјә вә
кијјәдә дикәр вәтәндашларла мүсази тутулмаг.
5 сәнәси нигилабындан сонра чоһалан мәбуат бу ки-
мәталибин тәрвичи илә гүввәтли бир чәрәјан јарат-
цды. Бу мәталиб јалныз гәзетә сүтуиларында галма-
гисмән һәјата тәтбиг едилмиш, гисмән дәхи мүхтә-
заманларда һөкүмәтә верилән истидалара вә ичти-

малар тәрәфиндән чыхарылан гәрарлара материал тәшкил ејләмишдир. Бу мәгасидин тәрвичи үчүн аләни вә һафи олмаг үзрә мүхтәлиф комитәләр, чәмијјәтләр вә фиргәләр тәшәккүл ејләмишдир».⁸

Бу һәрәкат Русија императорлуғу әлчүсүндә бүтүн түркләри әһатә етмишди.

1905-чи илин августунда азәрбајчанлы Топчубашы Әли Мәрдан, крымлы Гаспыралы Исмајыл, газанлы Акчураоғлу Јусуф бәјләрин иштиракы илә Нижни-Новгородда ачылан илк конгрес «Русија мүсәлманлары иттифагы» ады алтында илк сијаси фиргәни тәшкил етмишди. «Һүрријјәти-вичдан, бүтүн Русија вәтәндашлары арасында мүсават һүгүг, күлтүр саһәсиндә милли инкишафа ганунән ичазә» гәјәләри әтрафында тәшәккүл едән бу илк сијаси фиргәнин илк гурултајына Әли Мәрдан бәј башчылыг едирди. Бу фиргә I Дөвләт Думасына* мүмкүн гәдәр чох депутат сечилмәсинә мүвәффәг олду. 1906-чы илин гануни-сани** ајында Петербургда иттифагын јенә дә Әли Мәрдан бәјин башчылыгы алтында икинчи гурултајы ачылыр вә јени фиргәнин иизамнамәси гәбул олунур. Һәмнн илин августунда Нижни-Новгородда Гаспыралы Исмајыл, Акчураоғлу Јусуф, Сәдри Магсуди, Фатих Кәрими бәјләрин вә диқкәрләринин иштиракы илә Әли Мәрдан бәјин башчылыгы алтында топланан үчүнчү гурултај иттифагын програмыны гәбул етмиш вә Әли Мәрдан бәјин рәјасәтиндә фиргәнин мәркәзи һеј'әтини тәсбит ејләмишдир.

Бу гурултајда Гаспыралы Исмајыл бәјин түркі милләтчилији бахымындан чох мүһүм олач ашағыдакы тәклифи алгышларла гәбул едилмишдир:

«Үмумән түркләрин әсли вә нәсли бирдир. Мәкан вә заман ихтилафы иәтичәсиндә шивә вә адәтләринмиздә ихтилаф јаранмышдыр. Бу ихтилаф бир-биримизи баша дүшмәјәчәк дәрәчәјә чатмышдыр. Бундан сонра мәктәб

---

⁸ Рәсулзадә Мәммәд Әмин, «Азәрбајчан Чүм'уријјәти, кејфијјәти-тәшәккүлү вә индики вәзијјәти», Истанбул, 1339— 41, с. 30—32.

* — Русија Мүәссисләр Мәчлиси.

** — Јанвар—Р. Ә.

мизи ваһид әдәби дилимизә хидмәт едәчәк һала
рмәк лазымдыр. Гурултајларын мәктәб вә мәдрәсә
иссијасы тәрәфиндән һазырланмыш лајиһәсиндә
ндаи мәктәбләримиз үчүн дөрд иллик тәдрис нәзәрдә
лмушдур. Бунун үч илиндә садә мәнһәлли шивә илә
рисат ичра едилиб сон сәнәсиндә үмуми түрк лисаны
язылмыш китаблар охудулмалыдыр. Бу сајәдә тәд-
ән мүхтәлиф шивә вә ләһчәләр бирләшмиш олар».

Гурултај Әли Мәрдан бәјин ашағыдакы тәклифини
лгышларла гәбул етмишдир:

«Мүхтәлиф мәзнәбләр арасындакы фәрг әләмијјәтли
лдир. Бу фәргләр Русија мүсәлманларынын руһани
ләри үчүн үмуми бир мүәссисә вүчудуна дини нөгтеји-
рдән бир манеә тәшкил етмир».⁹

Бу сурәтлә дини мүәссисә — идареји-руһанијјә бај-
ы алтында милләтчи бир програмын тәтбигинә ки-
илмишди. Рус либераллары илә әмәкдашлыг етмәк
јла өз програмынын «ганун данрәсиндә» тәтбиг
начағыны үмид едән бу фиргәнин Русија империјасы
јасында рупору «Тәрчүман» гәзети иди.

Лакин иттифагчыларын бу тактикасыны гәбул ет-
ән бир ингилабчы кәнчлик доғмушду. Гара вә мүр-
е гүввәләрә һимајәдарлығы давам етдирән вә онла-
әли илә ојаныш һәрәкатыны дајандырмаг истәјән,
и заманда полис вә фитнәкарлыг васигәләринә әл
и чаризм дурдугча милли инкишафа имкан олмајача-
ы ирәли сүрән бу кәнчлик милли инкишафа әлве-
ли бир зәмин һазырламаг үчүн чаризм режимини
ирмәк лүзумуна инанырды. Бу јени чәрәјан рус ин-
абчылары илә әмәкдашлыг тактикасына үстүнлүк
ир вә рус кадетләри илә һәмфикир олан иттифагчы-
ы, хүсусилә бу тәшәккүлүн лидери вә идеологу Ис-
ыл бәји тәнгид едирди.

Бакыда вә Газанда «Иттифаг» шө'бәләри јаран-
шды. Крымда бу фиргәни «Тәрчүман»ын јарадычы
лективи вә фикри тәмсил едирди. Буна мүгабил

⁹ «Русија мүсәлманлары иттифагы»на аид мә'лумат Јусуф
ураоғлунун «Түрк или»ндәки (Истанбул, 1928) мегаләсин-
вә «Гуртулуш» мәчмуәсинин Әли Мәрдан бәјә һәср олун-
икинчи нөмрәсиндән (гануни—әввәл, 1935) көтүрүлмүш-

милли-радикал програмла Бақыда «Дифан», Газанда «Һүрријјәт» фиргәләри мејдана кәлмиш, ејни заманда Русија социалист фиргәләри нәздиндә бирәр мүсәлман бөлмәләри һалында Бақыда «Һүммәт», Газанда «Танчы» тәһкилатлары јарадылмышды. Крымда ингилаби кәңчилији «Вәтән хадими» гәзети тәмсил едирди. Ингилабчы кәңчилијин Бақыдакы рупору «Тәкамүл», Газанда исә «Тан» гәзети иди.¹⁰

«1905-чи ил кәңчилијимиз милли чәрәјшымызын бүчүр инкишафындан мәмнун дејилди. Мәрһум Гаспринскийни чырпынмаларынын даһа тәмәлли вә даһа сағлам сәмәрәләр вермәјәчәјинә инанырды. Чүнки анламышдыки, рус истибадады галдыгча, рус империализминин күчү руслашдырма сијасәтинә әсасландыгча, гүввәтли милләтчилик, сағлам халгчылыг, тәмәлли мәдәни јүксәлтиши ичтимаи гуртулуш мүмкүн дејил. Онлар сајча аз, тәһкилатча зәиф идиләр, халгымыз онлары алаја билмәкдән узагды, сијасәтдә горхагды. Анчаг јүксәк иманлары атәшли руһлары, кәскин көрүшләри илә онлар рус фиргәләриндән күч алараг тарихимизә бөјүк вә тарихи вүс'әт вердиләр... Гарасуда чыхардыглары «Вәтән хадими» гәзети илә, ингилабчы рус гәзетләриндәки мөгәлләрлә фачиәмизи ачдылар, кәңчилијимизи сарсытдылар халгымызы рус ингилабчыларына әкс етдирдиләр, танытдылар...

Онлар Русијанын республика әсасында гурулмасыны, торпаг вә фәһлә мәсәләсинин әдаләтә, һагга, инсанлыға ујғун шәкилдә һәлл едилмәсини, бүтүн сәјаси һагларын, сөз, јыгынчаг, нәшријјат һүрријјәтләринин танылмасыны истәјирдиләр. Милли һәјатымыз үчүн милли мәдәни мухтаријјәт верилмәсиндә вә вәғфәрин өзүмүз тәрәфиндән идарә олунамасында исрар едирдиләр».¹¹

Гаспыралы Исмајыл бәји шиддәтли вә сәрт бирдилә тәһгид едән Бақыдакы «Тәкамүл» гәзетин 1906-чы ил гануни-сани ајында чыхан нөмрәсинин «Мәсләк

¹⁰ Бу мөвзу үчүн Идил-Урал (Газан) һаггында мә'лумат Ајаз Ишағи бәјин русча «Идил-Урал» (Шарис, 1933, с. 34—36) адлы әсәриндән көтүрмүшүк. Әсәр франсыз дилилә дә тәрчүмә едилмишдир.

¹¹ Чөвәр Сејдәһмәд, «Әмәл» мәчмуәси, № 11—12, Кәстәнчә (Констанса шәһәри, Румынија—ред.), 1935, с. 84—85.

иде» гисминдә јазырды:

«Бир милләтти, бир гөвмүн, бир синфин, бир һеј'әтин
а бир шәхсин барәсиндә едилән әдләәсизликләри,
и вә тәчавүзләри биз һәмишә гајтармаға чалышача-
Өзү дә чәмн инсанлары бир нәзәрдә тутуб, үмуми
нијјәт намини олараг зүлмүн һәр бир тәрз вә гисим-
лса да бүруз вә зүһуруна сәдд чәкәчәјик. Үмуми
нијјәт намини биз разы олмајачағыг ки, бир милләт
ри милләтә тәзјиг етсин вә һәмин инсанијјәт намини
чалышачағыг ки, бир дөвләтдә, бир мәмләкәтдә ја-
иб бир даирәдә доланан мүхтәлнф милләтләр һамы-
үгүгдә вә ихтијаратда бир олсунлар».

Бу сәтирләри јазан сонралар «Мүсават» фиргәсинин
ри вә Азәрбајчан истиглалыны е'лан едән Милли
а рәиси Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј иди.

Мәммәд Әмин бәј 30 ил сонра о заманкы вәзијјәти
тәсвир едир:

«1905-чи илә гәдәр Азәрбајчан чәмијјәтчилији тәз-
ә, Азәрбајчан фикри исә чаризмин сәрт сензурасы
нда галды. Јалныз Манчуријада уғрадығы мәғлу-
әт нәтичәсиндә кәләп илк рус ингилабындан сонра
бајчанын ичтимаи һәјатында јенн бир дөвр башла-
Күндәлик гәзетләр вә дикәр дөври нәшрләр тә'сис
ду. Әдәбијјат гол-будаг атараг чичәкләнди, мусиги
еатр сәһнәси инкишаф етди, мәтбәәләр ачылды. Бир
маариф чәмијјәтләри, сијаси группар вә фиргәләр
лду.

Ајаглары алтында торпағы мөһкәм кәрән чәмијјәт
каты бүтүн көркәми илә милли шәкил вә маһијјәт
и. Империя дахилиндә чәрәјан едән либерал вә ис-
алчы чәрәјанлара һәмаһәнк олараг јүрүјән бу һәрә-
бир тәрәфдән дә бүтүн Русијадакы мүсәлманлара
ус олмаг үзрә милли-мәдәни һагларынын тә'мин
масыны истәјирди. Ејни заманда бу һәрәкатда
тыча ики чәрәјан нәзәрә чарпырды: јаш е'тибарилә
бөјүк нәслә мәнсуб, Русијада али тәһсил алмыш,
рән әсилзадә синифләриндән чыхмыш зәјалылар рус
рализми илә бәрабәр кетдикләри һалда, даһа чох
ли тәрбијә көрмүш кәнч нәсил Русија чәмијјәтчили-
н радикал вә ингилабчы чәрәјанларына тәмајүл
әрирди.

«Мүсават» фиргәсиндә чалышанлар илк рус ингилабы әснасында јашлы нәсилдән фәргли олараг Русий чәмијјәтчилијинин ингилабчы чинаһына мејл едән кәнч нәсил ичиндән чыханлардан ибарәт иди. Чаризмә гаршы мүбаризәдә онлар ингилабчы социализми ән сади олмаса да, ән мүнәсиб мүттәфиг һесаб едирдиләр. Мәмләкәтимизи истила вә истисмар едән Русияја гаршы бәсләдикләрни кин сајәсиндә онлар позғунчулуғ һәрәкәтләрини, бу ишдә даһа ифратчы фиргәләрин тактикасыны тәбии ки, даһа мәғбул һесаб едир вә бу тактикаһы даһа асанлығла гәбул едирдиләр».¹²

«1905-чи ил ингилабында бәзи газавлы ингилабчы кәнчләр тәрәфиндән бурахылан «Тан» гәзәти габа битәрздә Исмајыл бәји мұһафизәкарлығда иттиһам етмишди. О тарихдә Крымдакы ингилабчы кәнчләр д Исмајыл бәјин еһтијаткарлығыны пис гаршыламышдылар. О бунлара чох мәналы бир ше'рлә чаваб вермишди:

Охум нишан урса иди,
Атым гошу озса нди,
Чапар нди Чорабатыр,
Охум нишан урмајанда,
Атым гошу озмајанда
Ајыт, нишләснн Чорабатыр

Исмајыл бәј рус ингилабчыларына инанмыр, онларын көмәјилә милли мәсәләләримизи һәлл едә биләчәјнмизи гәбул етмирди. Буна көрә дә милләтин охуну вә атынын һәлә руслара гаршы мүбаризәјә кедә биләчә шәкилдә һазырланмадығыны баша салмаға чалышы вә мәсәләни ачығ гојараг руслары јарышда кечә биләчә сәвијјәдә олмадығымыз үчүн ингилаб фиртыналарын сүрүкләнмәјимизи хәталы сајырды.¹³

Лакин бәјүк рус ингилабынын баш вермәси лабу

---

¹² Рәсулзадә Мәммәд Әмин, «Милли Азәрбајҗан һәрәкәтынын характерн», «Азәрбајҗан јурд билкисн» мәчмусси, № 29, Истанбул., 1934.

¹³ Крымлы Чәфәр Сејдәһмәд, «Гаспыралы Исмајыл бәј», Истанбул, 1934, с. 41.

Биз бу фыртыналарын харичиндә нечә гала биләр-
Дикәр тәрәфдән рус либералларының мұдафиә ет-
чаризм режими һәр чүр инкишаф јолуну бағла-
ы.

Милли Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин харичи ишләр
рлији нәздиндә гурулмуш хүсуси бир һеј'әт тәрә-
дән 1919—1920 тәртиб едиләрәк Арслан бәј Нај-
—Мирзә Кричинскинин редактәси алтында чап
муш «Русијанын Мавәраји-Гафғасјадакы сijasәтинә
вәсигәләр» адлы китабдакы рәсми әмрләрдән өјрә-
ик ки, Гаспыралы Исмајыл бәјин үсули-чәдид мәк-
әри үчүн үсули-сөвтлә јазмыш олдуғу әлифба вә илк
әт китабларының Азәрбајчана бурахылмамасы үчүн
дарм идарәси хүсуси тәдбирләр көрүбмуш. Һәги-
н дә, Исмајыл бәјин әлифбасы Азәрбајчана бура-
мамыш, онун јеринә рус миссионерләриндән Чернја-
ки саф азәри шивәсиндә кенә јени метод илә «Вәтән
» ады алтында әлифба вә илк гираәт китабы јаз-
дыр.

Иттифагчыларын, еләчә дә Исмајыл бәјин јалныз
дә бирлик» тезиси дејил, «Авропа мәдәнијјәтини
аг», вә «Ортаг бир дини мүәссисә јаратмаг» тәшәб-
әри дә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајырды. Танынмыш
миссионерләриндән Илминскн Мүгәддәс Синодун
и Робедоностсевә көндәрдији бир мәктубда татар
гларыны рус кимназијаларына бурахмагданса, әски
рәсәләри горумағын даһа јахшы олачағыны јазыр-
Рәисин сәнәдләри арасындан тапылан вә 1905-чи
һазырланан «Вичдан азадлығы» лајһәси мүнәси-
лә јазылмыш бир мәктубунда дејилер:

«Мүсәлман тәблиғатына һүрријјәт верилмәси тә-
үр едилер. Бу, горхунч бир ишдир. Ислам бир дә-
лијә дә олсун силаһыны әлиндән јерә гојмајан
зәм бир гүввәдир. Исламијјәт иман вә тәәсүбүн
вә бүтүн мүсәлман дүнјасында малик олдуғу бир-
дирмә бачарығы е'тибарилә дүнјада мисилсиз
диндир. Мә'нәви саһәдә онунла мүбаризә гејри-
күндүр».¹⁴

«Чаризми бу милләтләрин исламлашмасы дејил,

¹⁴ «Красныј архив», чилд 5 (18), 1926-чы ил.

әксинә, бу бајраг алтында пантүркизм идејаларынын ја
жылмасы горхудур.

Гаспрински «Тәрчүман»да мәсчидләрин јанында
фәалијјәт көстәрән мәдрәсә вә мәктәпләри ислаһ едәрә.
рус вәтәндашлығы илә рус дилини јажан мүасир мәктәб
ләр һалына кәтирмәји тәклиф едирди».¹⁵

Бүтүн түркләри бирләшдириб бир гүвәә һалын
кәтирмәсиндән горхан Русија мүштәрәк бир дини идар
јарадылмасына гаршы чыхырды. Исламы милли бирли
үчүн гәбул едән милләтчиләрә гаршы Русија һәмин ис
ламдан истифадә едәрәк милли бирлији нарчаламаг ис
тәјирди. Бу мәгсәдлә Русија дахили ишләр назирлији
нәздиндә гурулмуш «Дини ишләрә даир фәвгәл'адә шу
ра»ја 1906-чы илдә В. П. Черевански гәрәфиндән вери
лән, Оренбург мүфтүлүјүнү дә мүхтәлиф парчалар
ажырмағы вә Түркүстандан башга једди јени мүстәғи
дини идарә тә'сис етмәји тәклиф едән лајиһәдә деји
лирди.

«Мүхтәлиф гәбиләләр һалында јашајач мүсәлман
лары бу јахын заманда мүштәрәк бир дини мүәссисә эт
рафында бирләшдирмәк ән бөјүк ағылсызлыг оларды».

Фәвгәл'адә шура Череванскинин тәклифини даһ
чоһ дини идарәләр јаратмаг гејди илә гәбул едәрәк би
гәрәра кәлмишди:

«Череванскинин мүфтиликләрин, хусусәч Оренбург
мүфтилијинин букүнкү һалында сахланмасыны доғр
һесаб етмәјән тәклифи илә принципчә разы олмагла бә
рабәр кизли мүшавир А. С. Будилович һал-һазырда та
тарларын һаләти-руһијјә е'тибарилә һәјәчанлы олду
ларыны вә 1905-чи ил фәрманындан өз һүгүгларыны
азалдылмасыны дејил, даһа да кенишләндирилмәсин
көзләдикләрини нәзәрә алараг Таврид (Крым), Орен
бург (Идил-Урал) вә Загафгазија (Азәрбајҗан) мүфти
ликләринин һеч олмаса мүвәггәти бир дөвр үчүн индик
һалында горунмасыны мәгсәдә мүвафиг сајыр. Бунда

¹⁵ Лустијан Климович, «Ислам в теврској России», Москва
1936, с. 221—222.

¹⁶ Л. Климович, һәмин әсәр, с. 223.

а, А. С. Будилович ашағыдакы дини идарэләрин
дылмасыны мүнәсиб һесап едир. Мәсәләң, Вилнода
вилајәтләринин руслашмыш татарлары үчүн, Га-
а вә һәштәрханда Идил боју татарлары үчүн, То-
кда вә ја Томскда Сибир татарлары үчүн, Сим-
кдә мүсәлман чуваш, черемис вә вәтјаклар үчүн,
бург, Троицки вә Петропавловскдакы идарәләрә
нчә Будиловичин фикринә көрә, јерли татарларын
ашгырдларын гырғызлар арасында тәблиғат апар-
арыны нәзәрә алараг бу идарәләрдән ваз кечмәк
мдыр. Петербургда да һәмчинин... Нәһәјәт, Буди-
ч гырғызларын бүтүн голлары үчүн бир дини ида-
кафи сајмыр, һәштәрхан, Урал, Тургај, Акмулин
семипалатинск гырғызларыны бир дини идарә ал-
а бирләшдирмәк онларын миллијәт әтибарилә ја-
лашмасына сәбәб олачаг. XVII вә XVIII әсрләрдә,
а XIX әсрин илк јарысына гәдәр рус-гырғыз мұна-
тләринин тарихи бу савашчы көчәриләр арасындакы
к бирләшмәләрин рус Шәрғи үчүн нечә бәјүк тәһлү-
ратдығыны көстәрир...

Дини мәнфәәтләр әтрафында мүсәлманларын бир-
мәсинә манс олмағы чох лүзумлу сајан фөвгәл'адә
ла лајиһәдәки фикирләрлә тамамилә шәрик олдуғуну
н едир».¹⁷

1907-чи илдә Русијада тәзә иртича башлајырды. 3
1907-чи ил фәрманы илә иккинчи Дөвләт Думасыны
идан чар һөкүмәти сечки ганунуну мұхалифәтин вә
олмајан милләтләрниң зәрәринә дәјишдирәрәк түрк-
ин дә һүгүгларына тохунмушду. Биринчи вә икинчи
ада 40-дәк депутаты олан түркләр үчүнчү Думада
дөрдүнчү Думада исә 7 депутата манис идиләр.

1907-чи ил иртичасынын нәзәријјәчиси вә һәјата
рәни Русијанын баш назири Столыпин Мүгәддәс
одун обер-прокурору Лукјанова 1909-чу илдә јазды-
бир мәктубунда мүсәлманлара гаршы сijasәтини бе-
әсвир едирди:

«Христиан милләтинин мүсәлман дүнјасы илә мұна-
әси бир дини мұбаризә дејил, дөвләти вә мәдәни мұ-
нәзәдир. Панисламизмин сон заманлардакы мұвәффә-
әтләри бунунла изаһ олуңур. Бу мұвәффәәтијјәт бизим

¹⁷ Л. Климович, һәмин әсәр, с. 223—224.

Русијада фөвгөл'адә әһәмијјәт дашыјыс. Бир чох милләтләри еһтива едән Русија мүсәлманлығынын әһәмијәтсиз истисналарла мүхтәлиф шивәләр һалында олса дә әсасән бир дилдә данышан түрк иргинә мәнсуб олмалары нәзәрдән узаг тутулмамалыдыр».¹⁸

Бах, бу «мәдәни мүбаризә»нин бир нүмунәси ким Русија дахили ишләр назирлијинин 1910-чу илдә бүтүм валиләрә көндәрдији рәсмн тә'мими ашағыда веририк.

«Русијада јашајан гејри-рус (орижиңада: инордетс) үнсүрләр арасында чәмијјәт вә иттифақлара даг 4.III.1906-чы ил тарихли мүвәггәти формани-алиин нәшриндән сонра ајры-ајры милләтләрин мәдәни-маариф сәһәсиндә инкишаф һәрәкатлары мүшаһидә едилмә башлады. Бу һәрәкатлар хүсуси милли-сијаси шүүрә ојанмасына чалышыр вә бу мәгсәдлә мүхтәлиф адла алтында бир чох чәмијјәтләр јарадылыр. Бу чәмијјәтләрин гајәси рус олмајан милләтләри өз милли мәнәфәләри әтрафында бирләшдирмәкдән нбарәтдир. Бу чәмијјәтләр Дөвләт сенатынын бир чох гәрарларында изаһ олу дуғу кими, үмуми асајиш вә әмин-аманлыг үчүн төһлә кәли һесаб едилмәлидир. Она көрә дә 4.III.1906-чы ил тарихли ганунун I фәслинин VI маддәсинә әсасән белә чәмијјәтләрин тәшкилине ичазә верилмәмәлидир».¹⁹

О дәвр Азәрбајчанда маариф чәмијјәтләринин инкишаф етдији дәвр иди. Һәлә һәсән бәј Зәрдаби тәрфиһдән тәшкили үчүн унудулмаз әмәк сәрф едилми «Мүсәлман хејријјә чәмијјәтинин» фәалијјәти үчүн горх јаранырды. Ана дилиндә милли мәктәбләр ачмагла мәнсуб олан вә бу мәктәбләр үчүн мүәллим кадрлар тәһзирламаға чалышан «Нәшри-маариф» чәмијјәтинин һаллары әлиндән алыныр, мәктәбләри гападылырды.

Бунлардан башга, милли мәдәнијјәт вә милли маариф сәһәсиндә бөјүк гејрәт көстәрән «Ничат», «Сәдәт», «Әдәб јурду», «Сәфа» кими јары сијаси, јары милли мәдәнијјәт чәмијјәтләри вар иди.

Столыпин иртичасы бир кабус кими бунларын үзринә чөкмүшдү. Әли Мәрдан бәј Топчубашы Столыпин иртичасына гаршы мөшһур Выборг бәјаннамәсини имзалады.

¹⁸ Л. Климович, һәмин әсәр, с. 225—226.

¹⁹ «Всеобщая Газета», № 150, 1910. (Л. Климовичин китабындан).

ји үчүн бүтүн һугуглардан мәрһум едиләрәк һәбс мишди. Әһмәд Ағаоғлу, Әли бәј һүсејзадә, Јусуф җаоғлу Түркијә мүнәчирәтә мәчбур олмушдулар. җадакы түрк зијалылары һәбс олунур, сүркүнә көн- лирди.

Бунларын һеч бири Русияны гане егмирди. О, фит- рлыға әл атараг үсули-чәдид мәктәбләри мүнәлли- нә «Османлы акенти» дамғасы вурур (Совет һөку- нин Азәрбајчанда етдији кими) вә онлара гаршы , мүнәәссиб дин үләмасындан истифадә етмәјә баш- рды. Дахили ишләр назирлијиндә кечирилән бир авирәдә Малкаковун тәклифи үзрә маариф вә мәдә- җәт чәмијјәтләринә гаршы полис гүввәсиндән дејил, әссиб дин үләмасындан истифадә едилмәси гәрара нмышды. «Түркијә акентләринин тәблиғаты илә мүнә- зәдә моллаларын һөкүмәтә көмәк етмәләрини али ниләр гә'мин етмәли» идиләр.²⁰

Русия һөкүмәти милли ојаныша гаршы бүтүн жан- ны вә полис гүввәләрини дә һәрәкәтә кәтирмишди. Ру- дахили ишләр назирлијинин 18.12.1910-чу ил тарих- 19.645 нөмрәли әмриндә жандарм, полис вә әмнијјә- мумијјә тәшкилатларынын шефләринә «ианисламист- н чинајәткар фәалијјәтләрини ашкар еләчәк сәнәд- җәлдә олунмасы үчүн чидди вә тә'хирәсалынмаз тәд- җәр көрүлмәси» тәклиф едилирди.

Бу шефләр дә белә «сәнәдләр» әлдә етмәк үчүн тәкарлар тапмаға чалышыр, мүнәтәчә вә мүнәәссиб җә ичиндән тәәссүф ки, беләләрини тапмаға мүнәвфәг ду.

«Јухарыдан башлајан дөјүшкән рус милләтчилији, җә вилајәтләрин һүрријјәтчилијинә гаршы көрүлән җәкы тәдбирләр пуча чыхараг ашағыдан башлајан җәтчилијин гүввәтләнмәсинә сәбәб олду». Милләт- җәк далғасы даһа гүввәтлә јахынлашыр, фыртына иш- нифини дә бүрүјүрдү.

Русия мүнәстәмләкәләриндә вәзијјәт даһа горхунч җә Бурада мүнәсәлман буржуазиясы истиғлалчы пан- низмлә зәһәрләнмишди».²¹

«Иттифагчылар»ын либерал милләтчилик тактика-

²⁰ «Баку» гәзети, 24.IV.1913.

²¹ Л. Климович, һәмин әсәр, с. 249—250.

сы мөғлубијјәтә уғрамышды. һадисәләр ингилабчы милләтчиләрә һагг верирди. Түркләр милли һаггларының милли 'варлығларыны савашда газана биләчәкдиләр. Ингилаби тактиканы сечән милләтчиләр идесложи бахымдан иттифагчыларының милли мәсәләдәки идесолоқи јасындан фәрғли бир идесолоқија изләмирдиләр. Онда инанырдылар ки, чаризм јыхылмадығча, түркләр дикә әсир милләтләрлә бирликдә сијаси һагг вә һурријјәт малик олмадығча бу програмын тәтбиғи гејри-мүмкүн дүр.

Беләликлә, мүртәчә мұһафизәкарлар, милләтчи либераллар вә ингилабчы милләтчиләр олмағ үзрә үч ичтимаи мәһнәб вә үч ичтимаи гүввә тәшәккүл етминди. Биринчиләри чаризм һимајә вә тәшвиш едирди. Икинчиләр рус либераллары илә әмәкдашлығ едирдиләр. Үчүнчүләр исә рус ингилабчы гүввәләри илә бирликдә һәрәкәтдәрәк чаризми девирмәјә чалышырдылар.

Анчағ һадисәләр инкишаф етдикчә, ашағыда да керәчәјимиз башға амилләрин тә'сири алтында милли либераллар рус либералларындан ајрылачағ, милли ингилабчылар исә гәти вә бұллурашмыш сијаси бир милләтчилик шәклини алачағ вә бу ики зүмрә бирләшәрә «Мүсават» фиргәсинин истинад етдији әсас гүввәләр тәшкил етмәјә башлајачағдыр.

II

«Дифаи» вә «Мүсават» Фиргәләри

Рус императору Дәли Петронун (Бөјүк Пјотр-реда) һиндистаны вә Истанбулу зәбт едәнин дүнијаја һақи олачағыны тәлғин вә тәсбит едән мәшһур вәсијјәтнамәсини керчәкләшдирмәк үчүн көстәрилән үч јолдан бир Балканлардан, икинчиси Түркүстандан, үчүнчүсү исә Гафгаздан кечир.

Русија биринчи јолун сонуна чыхмағ үчүн Түркия илә ики јүз ил мүтәмадијән мұһарибә апармыш вә Балкан милләтләрини гуртармышдыр. Анчағ нәтичәдә Авропа дәвләтләриндән ибарәт бир блок она гаршы чыхмышдыр.

Русиянын икинчи жолла жүрүшүнү Түркүстанын тө-
манеэлери мөглубијјәтә уфратмышдыр. Гафгаздан
и үчүнчү жолса гыса вә сәрбәст иди. Бунунла бәрабәр
газ милләтләри һүрријјәтләрини руслара чох баһа
ылар. Бурада жарым әср ган төкүлдү. . Лакин Гаф-
милләтләриндән рус истиласына гаршы вурушан
ыз Шимали Гафгазлыларла азәриләр, јәни мүсәл-
лар олмушду. Күрчүстан әввәлчә Иран һимајәсиндә
краллыг икән бағладығы бир мұаһидә кәрәјинчә
ү Русија һимајәсинә вермишди. Бу сурәтлә Күрчүс-
а јерләшән Русија I Александр заманында мұаһи-
и позараг Күрчүстаны доғрудан-доғруја өз торнаг-
на гатды. Күрчүләр о андан етибарән Русија әлеј-
дөнәрәк мұбаризәјә киришдиләр. Русларын Гаф-
а архалана биләчәкләри бир гүввә вардыса, о да
ниләр иди. Бир заман Русија Шәрғи Гафгазы, хү-
лә Азәрбајчаны мүсәлманлардан бошалдараг ора-
рмәниләри јерләшдирмәк истәмишди. Соңралар бу
рдән ваз кечәрәк ермәниләри Түркияә әлејһинә ис-
дә етмәк сијасәтини күдмәјә башлады. Түркияә әра-
үзәриндә Аралыг дәнизиндән Гара дәризә гәдәр
ан бөјүк вә мүстәғил бир Ермәнистан мөгсәдилә
ифат апаран ермәни ингилабчылары Авропада «Ер-
стан», «Хнчак» вә «Дашнакүтјун» кими сијаси фир-
р јаратмышдылар. Русијанын Ирандан Бәсрә көр-
нә, Түркиядә исә Аралыг дәнизинә епмәсинә мане
г истәјән Инкилтәрә сәдд-дөвләт јаратмаг мөгсәдилә
ниләрин бу һәрәкәтини тәшвиғ едирди. Русија да бу
кәтдән истифадә етмәјә чалышырды. Ермәни сијаси
әләриндән ән гүввәтлисә олан «Дашнакүтјун» Гаф-
и маркәзи Тифлисдә јерләшмиш, бурадан «Түркияә»
Иран Ермәнистанлары»ны гуртармаг үчүн чалышыр-
палбуки бүтүн Авропа дөвләтләри Түркияә ичәрисин-
јүк бир Ермәнистан јаратмағын артыг мүмкүн олма-
ны баша дүшмүшдүләр. «Дашнакүтјун» 1890-чы ил-
радыларкән јалпыз Түркияә Ермәнистанныны нәзәрдә
ушду. 1904-чү илдә исә програма Гафгаз Ермәнис-
да дахил едилмишди. Һалбуки Гафгаздакы ермә-
ини вәзијјәти мүстәғил бир дөвләт јаратмаға әлвә-
и дејилди. 54 гәзадан ибарәт Загафгазијанын јал-
5 гәзасында ермәниләр әксәријјәт тәшкил едирди-

ләр. Һәтта Гафгаз Ермәнистанынын мәркәзи сајыла
Ирэванда белә әһалинин әксәријјәтини азәри түркләр
тәшкил едирди. «Дашнаксүтјун» партијасы буланыг суда
балыг овламағы фәјдалы һесаб едән Русијанын тәһрики
илә түркләрлә мәскун јерләрдә әһалини ғырмаг јолу ил
оралары бошалтмаг вә кәләчәк Ермәнистан үчүн әксә
ријјәти ермәни олан бир әрази һазырламаг фикрин
дүшдү. Бу мәгсәдлә 1905-чи ил ингилабындан истифад
едән ермәниләр силаһа сарылараг Ирэван, Нахчыван
Ордубад, Гарабағ, Кәнчә, Бақы вә Ширван кими јерләр
дә силаһсыз вә динч түрк халгыны ғырмаға башлады
лар. Бу сурәтлә мәшһур ермәни-азәри ғырғыны мејдан
кәлди.

Бу мүнәсибәтлә күрчү социалистләриндән Кариби
нин «Ғырмазы китаб» адлы әсәриндә дејилир: «Ермәни
ингилабчыларынын, хусусилә «Дашнаксүтјун» фиргәси
нин зүһуруна гәдәр Загафгазијада сүлһ вә сәләмәтли
һөкм-фәрма иди. Бу өлкәдә сонралар түркләрлә ермә
ниләр арасында ваге олан ганлы ғырғынларын кәлкә
сини белә хатырлајан јох иди. Ермәниләр, түркләр в
күрчүләр әсрләрлә бир јердә јашадылар. Бу мүддәт әр
зиндә ганлы бир һадисә шәклиндә милли эдавәт көрү
мәмишдир... Дашнаклар кәлднләр вә кәләчәк ермәнилә
үчүн сырф ермәниләрлә мәскун бир әрази јаратма
истәдиләр. Патриархал Гафгаз кәндләринә милли эда
вәт вә нифрәт һиссләри долду. Ермәниләрин силаһ о
натмаларына түркләр дә ејни шәкилдә чаваб верди
ләр».²²

О заман Гафгазын үмуми валиси олан вә ермәни
пәрәстлији илә танынан Воронцов-Дашковун Русиј
императоруна кәндәрдији мә'рузәдә дә ермәниләрин б
ишғалчы сијасәти е'тираф едилир. Мә'рузәниң 12-чи в
13-чү сәһифәләриндә јазылмышдыр: «Дашнаксүтјун
фиргәсинин бу һәрәкәтн сырф ермәниләрлә мәскун би
ермәни әразиси вүчүдә кәтирмәк гәјәсини күдүр. Буну
ла кәләчәк Ермәнистанын мухтаријјәти үчүн әлверил
ли бир зәмин һазырламаг истәјир».²³

Ермәниләрин бу һәрәкәти милләтимиздә өз нәфсин
мүдафиә шүүру ојандырыр вә милли мөвчудијјәтини го

²² Кариби, «Краснаја книга», «Тифлис, 1921, с. 49

²³ Кариби, јенә орада.

аг үчүн сийаси бир тәшкилат этрафында бирләшмәк иҗачыны тәлгин едирди.

Јусуф Акчураоглу Әһмәд бәј Ағаоглунун тәрчүмә-алындан бәһс едән мәгаләсиндә бу хусусда бунлары әр: «Түркләр арасында бу интибах әламәтләрини гыс-ин гоншу ермәниләр 1904-чү илин сонларына доғру кләр әлејһинә ачыг дүшмәнчилијә кечдиләр вә ермә-әрлә түркләр арасында фе'ли мүбаризә башлады. Әниләр низамлы милли тәшкилата малик олмагдан вә сийаси сәбәбләрдән, ејни динә мәнсуб олмагдан, рус вә механизминдә чохла ермәнинин јерләшмиш ол-ындан долајы чар һөкүмәтиндән көмәк алырдылар. кләрин ермәниләрлә чарпына билмәләри үчүн тәш-та ештијачлары ашкар иди. Әһмәд бәј Ағаоглу -чи илдә Бакыда «Фәдаи» адлы кизли бир чәмијјә-тәшкилиинә мүвәффәг олмушдур. «Фәдан» чәмијјәти-фәалијјәти ермәниләрин түркләрә гаршы тәтбиг ет-әри зүлмү фе'ли мүгавимәтләрлә мүәјјән гәдәр да-ыра билмишдир».²⁴

Јусуф Акчураоглунун бурада бәһс етдији «Фәдаи» гәсинин сәнәдләрин көстәрдији «Дифаи» фиргәси гүна шүбһә јохдур. Буну 1905-чи илдә һәмин фиргә финдән бурахылмыш олан бир бәјаннамәдән дә нирик. Сонра, бу фиргәнин тәшкилиндәки гәјәнин ли мөвчудијјәти горумаг — диф'а етмәкдән ибарәт уғу үчүн адынын бәјаннамәдәки кими «Дифаи» шәк-аһа доғрудур.

«Дифаи» фиргәси тәрәфиндән бурахылдығы гејд ан бәјаннамә бу фиргәнин маһијјәтини изаһ етдијин-ифадә тәрзинә тохунмадан ону ашағыда веририк:

«Мүтәшәккил бир әскәри гүввәјә малик, сјни заман-ени силаһларла, һәтта топларла мүчәһһәз «Дашнак» гәси бир тәрәфдән силаһ күчүлә бүгүн ермәниләри, р тәрәфдән дә Гафгаз һөкүмәтнини кәндисинә табе ән үмдә мөгсәди тәғиб едир; о да Гафгазја дахи-ә бүтүн мүсәлманлары гырыб битирдикдән сонра рын јерини ишғал етмәкдир. Ермәниләрин бу мөг-әринә наил олдугдан сонра мөгсәдләри Гафгазјада ни халгы үчүн милли, мүстәгил бир идарә јаратмаг-

²⁴ Акчура оглу Јусуф, «Түрк или», сәһ. 431. Истанбул,

дыр. Фиргәмизин башлыча мөгсәди ајры-ајры Гафгазја халглары арасында сәмими гардашлыг вә бирлик јарат магдыр. Һәркаһ «Дашнак» фиргәси намус вә сәмимиј јәтлә өз һәрәкәт вә фәалијјәтләрнин һәгиги програмыны ашкар сөјләрсә вә әкәр бу програм ајры-ајры Гафгазја милләтләринин һүрријјәт вә истиглалларына тәчәвүз едәчәкләри маддәләри һави дејилсә (—әһәтә етмирсә — Р. Ә.) о замаһ биз өз бирлик элимази һәмишә он узатмага һазырыг. Биләкс, о, габагда олдуғу кими мүсәлманларын үстүнә хаин вә гәддарчасына һүчумларын давам едәрсә, биздән лајиги чавабыны алар вә Гафгазја битмәз-түкәнмәз гаһлы бир сәһнә һалына дүшәр.

«Дашнак» фиргәси әмин олсун ки, һеч бир вахт биз өз милләтимизин харабазарлығы вә күләү үзәриндә ермәни милләтинин сәадәт вә хошкүзәрәнлыг гурмасын јој вермәрик.²⁵

Милләтимиздән, милләтимизин һагғындан, һүрријјәт вә истиглалындан, Гафгаз милләтләрилә сәмими гардашлыг вә бирлијиндән бәһс едән вә милләтимизин милли мөвчудијјәтини горуја биләчәк бир тәшкилат һалына кәлмәсинә сәј едән бу фиргәнин әсас принципләрини бу күн «Мүсават» фиргәсиндә кәвүрүк. Фәгәкәрәк «Дифаи»дә, кәрәксә дә «Мүсават»ын илк програмында милләтимизин әсил ады өзүнә верилмәмиш, милләт «мүсәлманлыг» шәклиндә алынмыш вә «үммәтләсә» «милләт» фәргләндирилмәмишдир.

Азәрбајчан ичтимаијјәтинин о замачкы дүшүнчә тәрзинә чох мүвафиг олан бу «мүсәлманчылыг»ын, даһа доғрусу, «ислам милләтчилијинин» идеологу «Дифаи»ни јарадычысы олан Әһмәд бәј Ағаоглу иди. О, Парисдә али тәһсилни тамамлајараг 1894-чү илдә Бакыја гәјјәтдығы заман чәмијјәтимиз Һәсән бәј Зәрдаби-Исмајыл бәј Гаспыралы дөврүнү јашајырды. Бакыја һәр тәрәфдән әчнәби капиталистләр долурду. Азәрбајчанын сәгуру, шоран торпагларынын һәр парчасы, сән демә, гәјзил имиш. Јаранан јени сәнајә буржуазијасы мүһити милли шүүруну гычыглајыр вә бу јолда чалышанлар

²⁵ Гафгаз губернаторунун дәфтәрханасынын хусуси шәһәсиндә 16 март 1912-чи ил № А/593 гејдилә сахланач бу сән Азәрбајчан дәвләт архиви тәрәфиндән алыныб Бакыда 6 нөмрли бағлы ичиндә горуһур.

ин едирди. Эчнәби истиласына гаршы мәнәлли бур-
зијанын мүдһиш рәгабәти башламышды. Әли Мәр-
бәј Топчубашы, Әли бәј Һүсејнзадә, Әһмәд бәј Аға-
у али Авропа мәдәнијјәтини мәнимсәмиш вә ејни за-
да милли тәрбијә илә мүчәһһәз бу үч шәхсијјәт һачы
җалабдин Тағыјевин мадди јардымы илә 1905-чи илдән
оа мәтбәәләр вә гәзетләр тә'сис едирдиләр. «Һәјат»,
«Шад», «Фүјүзат» вә русча «Каспи» о заман мејдана
мишди.

Әһмәд бәјин о заманкы әсәрләриндә ону «мүсәлман
иләрини тәнәззүлдән гуртармаг» әндишәси илә мәш-
көрүрүк. 1901-чи илдә русча чап олуңмуш «Ислама
о вә ислам аләминдә гадын» адлы әсәриндә «мүсәл-
ларын гуртарылмасы, онларын мә'нәви, һәтта сија-
инкишафлары» илә уғрашмагда вә хилас јолу олараг
ын вә әлифба мәсәләләринин һәллини көстәрмәкдә-
». 1901-чи илдә нәшр олуңан 59 сәһифәлик бу ки-
рисаләнин мүндәричаты о дөврдә мүсәлман мүтә-
кирләринин тәфәккүр тәрзинә ујғундур, исламы ис-
ла, исламда бир нөв реформасија етмәклә мүсәлман
иләри тәнәззүлдән гуртармаг тәрәгги вә јүксәлишә
г етмәк. Әһмәд бәј Ағаоғлу бу рисаләсиндә үмум
әлманларла мәшғулдур. Түркләрин, өз тә'бири илә
«Түрк-татарларын» гадына вердикләри гижмәти ифадә
н сәтирләрдән онун түрклүк һиссијјаты барәдә нәтичә
ара биларик».²⁶

Бу үмуми «мүсәлман гајғысыны» «Дифаи» дағыл-
дан сонра 1911-чи илдә Бакыда јаранан «Мүсават»
гәсинин илк програм вә бәјаннамәләриндә дә кө-
үк.

«Дифаи»нин Бакы, Кәнчә, Гарабағ, Нәлчыван кими
кәзләрдә шө'бәләри вә тәшкилатлары варды. О дөв-
зијалы вә милләтчи үнсүрләри бу тәшкилатын әт-
ында бирләширдиләр. Анчаг Русијада иртичанын
вәтләнмәси нәтичәсиндә Әһмәд бәј Ағаоғлу 1908-чи
н сонларына доғру Түркијәјә мүһачирәт етмәјә мәч-
олдугдан сонра башсыз галан «Дифаи» дағылмыш
фәалијјәтини дајандырмышдыр. Бунуңла белә лап сон

²⁶ Јусуф Акчураоғлу, «Түрк или», Истабул, 1928, с.
—431.

күнлэрэ гэдэр «Дифаи» кадрлары мөвчуд олмуш вә «Мүсават» фиргәсинә дахил олан бу шәхсләр әски хатирәләрини унутмамышлар.

Ејни «мүсәлман гөвмләрини тәнәззүлдән гуртармаг» әндишәси илә гурулан «Мүсават» өмрүнүн узунлуғу вә һәјатилији илә «Дифаи»дән даһа мäs'уд олмушдур. Өз дөврүнүн һаким зәһнијјәти алтында «ислам милләтчилији» кими мејдана чыхмагла бәрабәр бу доктринә гапаныб галмамыш, Азәрбајчан чәмијјәти илә биркә динамик тәкамүл јолу кечмиш вә Азәрбајчан чәмијјәтинин милли шүүруну тәнзим вә идарә етмәклә ону өзү илә бирликдә милләтчилијә, түрк милләтчилијинә вә Азәрбајчан истиглалчылығына говушдурмушдур. «Мүсават» фиргәсинин инкишафы Азәрбајчан чәмијјәгинин фикри тәкамүл тарихидир. Бу бахымдан 1911-чи илдән бу күнә гәдәрки дөврүн Азәрбајчан тарихини «Мүсават»ын тарихиндән ајырмаг чәтиндир.

«Мүсават»ын һансы шәраитдә гурулдуғуну јахшы тәсәввүр етмәк үчүн о заманын сијаси-ичтимаи тарихинә үмуми бир нәзәр јстирәк.

Күндән-күнә шиддәтләнән рус иртичасы Русијанын һүдудлары илә кифајәтләнмирди. Харичдә империализм шәклини алан бу иртича өз сәрһәдләрини ашараг мүстәгил ислам дөвләтләрини дә истилаја киришмишди. Русија Дәли Петронун көстәрдији јолла һиндистана вә Аралыг дәнизинә доғру ирәлиләмәјә башламышды. Балканларда вә Иранда фәалијјәтә башламышды. Лакин һиндистана саһиб олан Инкилтәрә Русијаны Гафгазда сахламаға, ирәли гојмамаға чалышыр, гәдбирләр көрүр, Иранда рус истиласына гаршы һәрәкат јарадырды. Ики гүввәнин чарпышмасы нәтичәсиндә Иранда ингилаб баш вермишди. Инкилтәрә һүрријјәтчиләрә вә мәшрутијјәтчиләрә, Русија исә мүртәчеләрә тәрәфдар чыхырды. Ирандакы ингилаб һәрәкатлары Азәрбајчанда дәрин әкс-сәда верирди. О дөврүн Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәтбуаты тамамилә бу мәсәлә илә мәшғул олдуғу кими ингилабчы кәнчлик дә фәдаи сифәтилә Иран ингилабына гошулурду. Азәрбајчанын мәркәзи Бакы Иран ингилабчыларынын гәраркаһына чеврилмишди.

Ингилабчыларын гәләбә газандығыны кәрән Русија силаһлы мүдахиләјә әл атараг Теһрана кирмиш, Иран милләт мәчлисини топа тутмушду. Теһран вә Тәбриз

данларында Иранын эн зијалы, эн вәтәнпәрвәр, ингилабчы өвладлары асылырды.

Рус империализми галиб кәлмишди. 1907-чи илдә килтәрәнин Русија илә бағладығы мұғавиләјә көрән шимал вә чәнуб олмағ үзрә ики нүфуз даирәсинә ылмыш вә онун шимал гисми рәсмән вә фе'лән Русини мустәмләкәси олмушду.

Рус империализми Балканларда да ирәлиләмәјә ыламышды. О, бу јолла Истанбула енәчәк, Чарграда ик олачағ вә «Аја-Софја үзәринә хач тахачағды», и Аралығ дәнизинә чыхачағды.

Түркијәдә баш верән ингилаб, е'лан едилән һүрриј-вә мәшрутијјәт бүтүн Русија түркләринин олдуғу и Азәрбајчан түркләринин дә үмидни артырмышды. Чағ Түркијә о сырларда Италија тәрәфиндән архадан улмушду. Италија Траблисә һүчүм сдәрәк ораны г етмәјә башламышды. һәмин о күнләрин, һадисәлә-тә'сири алтында тәшәккүл едән «Мүсават»ын мөвгә-и 1912-чи ил һадисәләри даһа да гүввәтләндирирди. Иә Италија-Түркијә мұһарибәси битмәмиш Русијанын виги вә јардымы илә Балкан милләтләри Түркијәјә шы савана башламышдылар.

«Русија чәмијјәтиндә шовинист бир сијасәт чәрә-ы башлады. Бу чәрәјан Балкан мұһарибәси әснасын-даһа да шиддәтләнди. Рус шовнизмиди доғрудан-доғ-а түрк аләминә гаршы чеврилмишди. Таһынмыш рус бләриндән бири Балканлара кедән Гырмызы хач ијјәтини јола салмағ үчүн јаздығы мөгаләдә «Бир вјан, бир христиан варкән түрк јаралысына бахма-» дејирди. Бу шовнизм ејни заманда рус олмајан иләтләрдәки милли чәрәјаны гүввәтләндирирди, о иләдән түрк милләтчилији габарырды. Рус универси-ләриндә охујан Азәрбајчан тәләбәләринин Кијевдә ланан ичтимаи кәшф вә ә'засы һәбс едилмишди. «Илал-Әһмәр» фајдасына јапылан пропаганда о заман-һиссијатын тәрвичи үчүн ән мұнасиб бир васитә рду. Бақы гадынларындан сырғаларыны верәшләр мушду. Кәнч мұәллим вә тәләбәләр дәрсләринин ата-түрк ордусуна көнүллү кедирдиләр».²⁷

²⁷ Мәммәд Әмин Рәсулзадә, «Азәрбајчан Чүмһуријјәти, кеј-јәти—тәшәккүлү вә индики вәзијјәти», Истанбул, 1339—

Балкан һәрби рус либералларынын да түрклүк вә мүсәлманлыг әлејһиндә олдуғларыны көстәрирди. Бу һадисә Азәрбајҗан либералларыны рус либералларында тамамилә ајырыб ингилабчы милләтчиләрә мејл етдирмишди.

Бу һадисәләрин тә'сирини «Мүсават»ын 1911-чи илдәки програм вә бәјаннамәси вә Балкан һәрби мүнәсибәтилә нәшр етдији итибаһнамәсиндә дә көрүрүк. 1911-чи илдә фиргәнин тәшәккүлүнү билдирән бәјаннамәдә дејилирди:

«Бир заманлар нәчиб ислам милләти бир әлилә Пекини тутмуш, диһәр әллә Авронаны сонунда әл-һәмра сарајларыны ниша едирди. Асија вә Африканын белә бөјүк гитәләриндә һаким олан ислам һазырда кичик һиссәләрә парчаланмыш, ислам дәвләтләри әчнәбиләр әлиндә ојунчаг шәклинә дүшмүш, милләтләримиз исә онларын нүфуз вә зүлмүндә инләмәкдәдир». Вә сонунда «Она көрә Гур'анын әлдәки бүтүн васитәләрлә дүнимәни дәф етмәји әмр едән ајеји-шәрифәси көрәинчә «Мүсават» фиргәси тәшәккүл олунуб вә бүтүн мүсәлман дүнјасынын дағылымыш гүввәләрини бирләшдирмәк вә мүсәлманларын милли вә инсани һағларыны мүдафиә етмәк мәгсәдилә чачыг 'мүбаризә мејданына ағылмышдыр. Үзвләринин мәһәлли дилләриндә програмыны нәшр едән бу фиргә миллијјәт вә мәзнәб фәргини нәзәр алмадан мүсәлманларын бүтүн мә'нәви вә мадди гүввәләрини бирләшдирмәјә шүр'у етмишдир».

«Мүсават»ын һәмин ил тә'б вә нәшр едилмиш програмы да бәјаннамәдәки әсаслара тамамилә ујғун иди.²⁸

Програмда дејилирди:

1. Миллијјәт вә мәзнәб фәрги гојмадан бүтүн мүсәлманларын бирләшмәси.
2. Мүстәғилликләрини итирмиш мүсәлман өлкәләрин јенидән мүстәғил олмаларына чалышмағ.
3. Истиғлалларыны мүдафиә вә ја бәрпа етмәјә ча-

²⁸ Тәәссүф ки, нә бәјаннамәнин, нә дә илк програмын орижиналыны әлдә едә билмәднк. Она көрә дә Л. Климовичин «Ислам в тсарској России» китабындан (Москва, 1936, дәвләт нәшријјаты) тәрчүмә едәрәк көтүрүрүк (с. 274—275). Ишүһә јох кн. орижиналын дили илә тәрчүмәнин дили арасында фәрг вардыр.

ан бүтүн мүсөлман өлкөлөрүнө мадди вә мә'нәви өрк көстөрмөк.

4. Мүсөлман милләтләрин вә өлкөләрин мүдафиә үчүм гүввөләрини артырмаг үчүн јардым етмөк.

5. Бу идејаларын јайылмасына мане олан бүтүн өлкөләри ортадан галдырмаг.

6. Мүсөлманларын бирләшмәсинә вә тәрәггисинә чачан бүтүн фиргәләрлә әлагә јаратмаг.

7. Бәшәријјәтин сәадәт вә тәрәггисинә чалышан өлкә партијаларла лазым олан сәвијјәдә әлагә јаратмаг вә фикир мүбадиләсиндә булунмаг.

8. Мүсөлманларын һәјат уғрунда мүбаризә васитәсини, онларын тичарәт, сәнаје вә үмумән игтисади һәләкәтләрини гүввәтләндирмәјә чалышмаг».²⁹

1912-чи ил Балкан мүһарибәси заманы «Мүсәват» партиясы бир бәјаннамә илә милләти ојаныша чағырырды. Бу бәјанбулда «Сәбилүр-Рәшад» мәчмуәсиндә дә чап булган һәмин бәјаннамәдә дејилирди:

«Бу күн дүнја сәһнәсиндә бүтүн милләт вә халқлар тәһгир нәзәрләри вә истәһзасы алтында ислам әләһи фачиәсинин сон үрөк нарчалајан пәрдәсини сон гәм вә кәдәр илә битирмөк үзрөдир. Бу вахта гәдәр өлкәрини мөдәни сајан европалылар ислам әләминин һәләкәт үзвәләрини әзир вә һәр чүр тәһгирләрдән чәкиндиләр. Үмид едирдиләр ки, ислам әләминин гәлби виләсиндә олан Османлы хилафәти хәстә инсан кими гәдәр зәрбәләрдән сонра чар-начар давам кәтирә мөјәрәк мәһв вә набуд олачагдыр. Лакин мәшрутијн елан олунмасындан сонра онлар өзләринин јамыш олдуғларыны, Османлы хилафәтинин јенидән әтләндијини көрәрәк дәһшәтә дүшдүләр. Вә ислам әләминин кет-кәдә тәрәгги едәчәјини јәгин етдиләр. Бу хәјалларына көрә мүсөлманлара рәва көрдүкләри сәвијјәт, чәфа вә хәјанәтләринин чәзасыны чәкәчәкләди дүшүндүләр. Она көрә дә Траблис, Боснија-Һерцеговина, инди дә Балкан мәсәләсини ортаја атараг һәр

²⁹ Л. Климович бу маддәјә дырнаг ичиндә «јәни дикәр исламист вә пантүркист фиргәләрлә» фикрини әлавә етдир. Һалбуки бу маддә о заман «бәшәријјәтчи» сајылан ингилабчылары илә чаризмә гаршы ортаг мүбаризәни гәсд

тәрәфдән топлар, түфәнкләр, бомбалар, хәнчәр вә низәләрини алараг ислам аләминин гәлбинә сапладылар. Ону парчаламаг вә тамамилә пәјимал вә мүзмәнил етмә истәјирләр.

Диндашлар! Билин вә акаһ олуи ки, јеканә үмиди миз вә ничат чарәмиз Түркијәнин истиглал вә тәрәгги синдәдир. Әкәр биз инди дә өзүмүзүн әввәлки һиссизләјимиздән ваз кечмәсәк, дүнјанын көзү өнүндә һагг, исла мијјәт вә миллијјәтимизи гејб едиб дүшмәнә әчир, табә һардаса әсир олачағымыз шәкк вә шүбһәдән аридир.

Чәми аләм билир ки, ислам хилафәтинә саһиб ола Түркијә гаршы бу мүһарибәни Балканын уфаг вә ки чик һөкүмәтләри е'лан етмәмишләр. Чүнки шир нә гәдә зәһф олса да, чаггаллар вә түлкүләр она јахын кәлмәј чүр'әт етмәзләр. Бу ишләри ишләјән, исламијјәт вә ин санијјәт дүшмәни вә «дүнја жандармы» ләгәби илә мәш һур олан шимал ајысы мүстәбид Русија һөкүмәтиди ки, һәр күн тибб ләвазиматы, һәкимләр вә көнүллү ад алтында бөлүк-бөлүк низамиләр көндәрар».³⁰

«Мүсават имзасыны дашыјан вә мүсәлманлар Түркијә жардыма дә'вәт едән бу бәјаннамәјә «Сәбил-үр Рәшад»ын әлавә етдији мүгәддимәдә бәјаннамәни Гафгаз вилајәтләриндә јајылдығы гејд олуиур.

Русија империализминә гаршы «ислам аләмини гәлби мәнзиләсиндә» вә «јеканә үмидимиз вә нича чарәмиз олан Түркијәнин истиглал вә тәрәггиси» кон сепсијасы «Мүсават» фиргәсинин «Османлы дәвләтнин бүтүн түрклүјү вә бүтүн мүсәлманлары хилас едә билә чәк гүввә кими гәбул етмәсиндән вә белә бир гүввә ки ми галмасыны вә јүксәлмәсини арзу етдијиндән ирәл кәлирди. Азәрбајчан мүһитиндә бу истәк, гәнаәт вә има нын тәшәккүлүндә ән бөјүк рол ојнајан Әли бәј Нүсеји задә олмушдур.

Әли бәј Нүсејизадәнин Әһмәд бәјлә бирликдә ида рә етдији «Һәјат» гәзетиндә түрклүк вә түркчүлүк һаг гында јазыларындан бәһс етмишдик. Әли бәј 1906-чы ил дә Әһмәд бәјдән ајрылараг «Фүјүзат» адлы бир мәчму тә'сис етмишди.

³⁰ «Сәбил-үр-Рәшад» мәчмуәси, чилд IX, № 3 : (320) с. 226, Истанбул, 1328. (Бәјаннамәнин һәдсиз дәрәчәдә гәли дили садәләшдирилмишдир — Р. Ә.).

1906-чы илин тәшрини-санн ајындан 1907-чн илин га гәдәр чыхан бу мәчмуә Азәрбајҗан нчтимаијҗә-н шүүрланмасында, Азәрбајҗан милли һәрәкатынын илләшмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр.

«Түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» те-ин јарадычысы олан Әли бәј јалныз дил арилә дејил, сијаси оријентасија е’тибарилә дә мү-«османлашдырырды». Мәгаләләринин әсас шәкил-ндән Әли бәјин түрк, түркчү, һәтта османлычы ол-дәрһал сезилир. Бүтүн түркләр арасында Османлы нәсинин јайылмасыны, бу дилин бүгүн түркләрин и дили олмасыны истәјнр, өз јазыларыны олдугча в Османлы түркчәси илә, о заманлар Истанбулда бәр олан јсни әдәбијјати-чәдидә үслубилә јазыр. си чәһәтдән дә Османлы дәвләтини, Османлы түрк-нү мүстәгил түрклүјүн нүвәси һесаб едир.

«Әл-һасил, Әли бәј һүсәјзадә Азәрбајҗанда јалныз вә әдәбијјат сәһәсиндә дејил, һәтта сијасәтин нә-јәсиндә белә мәркәзи Османлы дәвләти олмаг үзрә нүлүк, бүтүн түрклүк, һәтта пантуранчылыг фикир анына илк нәфәс верән адамдыр».³¹

Петербургда университет, Истанбулда һәрби һәким-охумуш, Шәрг вә Гәрб дилләринә ашина олан Әли бәј 1904-чү илдә Мнсирдә чыхан «Түрк» гәзетиндә нчылығыны бәјан етмишди. Оун дил, әдәбијјат, си- сәһәсиндә ачдығы османлычылыг дәрин из гој-ду.

«Мүсават»ын ачыгча илһам алдығы бу чәрәјан сон-р Түркијәдә башлајан түркчүлүк һәрәкатынын тә’-алтында дәјишәрәк јени бир шәкил алачаг вә «сават» үммәтчиликдән милләтчилијә кечәрәк инги-ылыға доғру мүнүм бир аддым атачагдыр.

³¹ Јусуф Акчураоглу, кәстәрилән әсәри, с. 417.

III

«Мүсават» Фиргәси идеолокијасыны

гурулмасы вә програмы

«Мүсават» фиргәсинин кәрәк идеоложи бахымда тәкамүлүндә, кәрәксә бу идеолокијанын мүнтәзәм бир програм шәклини алараг тәшкилат е'тибарилә формалашмасында вә дәвләт гурачаг бир фиргә шәклинә дүшмәсиндә ән бөјүк вә башлыча ролу Мәммәд Әмин Рәсуулзадә ојнамышдыр.

1906-чы илдә ингилабчы кәнчлијин башында дура вә рус империализми илә чарнышан бу кәнчлијин нүсрәт мајәндәси кими Иран ингилабында иштирак сдән Мәммәд Әмин бәј «Ирани-ноу» адлы илк авропави гәзети тәсис етмиш, Русијанын мүдахиләси нәтижәсиндә дикә ингилабчыларла бирликдә Түркијә мүнәчирәт етмишдир. Түркчүлүк һәрәкатынын башлангычына тәсадүф едән о күнләрдә Акчураоғлу Јусуф бәј, Ағаоғлу Әһмәд бәј, Нүсрәтзадә Әли бәј дә Истанбулда идиләр. Әмин бәј һәм оиларла, һәм дә башда мәрһум Зија Көјалп олмагла Түркијә түркчүләри илә тәмас јарадыр вә јендәгән түркчү мәтбуатда иштирак едирди. Нәмин күнләрдә Әмин бәј мәшһур Чәмаләддин Әфғанинин «Вәһдәт чинсијјә фәлсәфәси»ни түркчәјә чевирәрәк «Түрк јурду мәчмүәсиндә нәшр етмишдир. «Мүсават» фиргәсинин онула бирликдә Азәрбајҗан ичтимаијјәтинин «үммәтчиликдән» «милләтчилијә» вә «исламчылыгдан» «түркчүлүјә» кечмәсиндә мүнһүм рол ојнајан бу фәлсәфәни саһибни һаггында Акчураоғлу Јусуф бунлары јазыр:

«Османлы түркләри XVIII әсрдән е'тибарән сарсылан мәмләкәтләрини бүсбүтүн јыхылмагдан горуја билмәк үчүн «Тәнзимат» вә «Османлы милләти» һидасын чалышырдылар. Лакин бу тәчрүбәнин мүвәффәг олмасыны көрән бә'зи Османлы мүтәфәккирләри дә ја динә, исламијјәтә, ја да түрклүјә—реал бир милләтә истинад етмәклә мәгсәдә чатмағын мүмкүн ола биләчәјин дүшүнмүшләр. Сијаси нөгтеји-нәзәрдән османлылыг вә ситәсилә белә бир мәнбәјә гајыда билән милләтчилијин Асијанын орталарында зүһур едиб бүтүн ислам аләмни

ир көстөрөн бир затын фикринчэ даһа кениш вэ үмү-
бир мэтлэбин эн мүһүм васитэлэриндэн бирини тэш-
едирди. Бәһс етмэк истәдијимиз зат Шејх Чәмаләд-
Әфганидир. Бу мәшһур шејх бүтүн ислам аләмнин
аја билмәси үчүн мүсәлман милләтләрин милли
ра саһиб олмаларыны вачиб һесаб едирди. Әфгани
ам аләмнин һәр тәрәфинә дүшүнчәләри, сөzlәри вә
әрилә чох бәрәкәтли тохумлар сачмыш вә Гәрб
күлүндә олдуғу кими Шимал түрккүлүндә дә, јә'ни
аја мәһкуму түрклөрдә милләт фикринин инкиша-
а хидмәт етмишдир».

«Бу бөјүк шәрглинин фәалијјәт гәјәси, һәтта һәјат
си Шәрг исламијјәтинин тәнәззүл вә чөкүш сәбәблә-
лә бу завалын өнүнү ала биләчәк чарәләр ахтармаг,
маг вә тәтбигә чалышмаг иди. Ахтарышлары заманы
олманларын мәсаили-чинсијјәјә (иргијјәјә) вә вәһдәти-
сијјәјә (иргијјәјә) әһәмијјәт вермәмиш олдуғларыны
тәнәззүл вә чөкүш амилләриндән һесаб етмишдир. Буна
о дә истәр фарс, истәр һинд, истәрсә дә түрк олсун,
үн мүсәлман гөвмләринә иргә, милләтә, өз тә'бири
«чинсијјәјә» әһәмијјәт вермәмәјн төвсијә етмишдир.
әк олар ки, Чәмаләддин әфгани ислам аләмнин ја-
а билмәсини, инкишаф етмәсини мүсәлман халғлары-
шүүрлу милләтчи олмаларына вә миллијјәтләри
һиндә тәрәгги вә инкишаф етмәләринә бағлы һесаб
едди.³²

1836-чы илдә анадан олан вә 1897-чи илдә Истан-
да вәфат едән, јә'ни Мирзә Фәтәли, һәсән бәј Зәр-
и, Исмајыл бәј Гаспыралы дөврүндә јашајан Шејх
чәмаләддинин Һиндистанда фарсча нәшр олунмуш «Мә-
дәти-Чәмалијә»синдән Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин
кчәјә чевиридији «Вәһдәти-чинсијјә фәлсәфәси вә
Иһадн-лисанын маһијјәти-һәгигијәси» адлы мөгалә-
и ашағыдакы шәкилдә хүмәсә етмәк олар:

«Миллијјәт харичиндә сәадәт јохдур. Дилсиз мил-
ләт олмас. Бүтүн тәбәгә вә синифләрин ифадә вә исти-
ләсини тә'мин етмәјинчә дә бир дил гәрарлашмыш ол-
ду».

Шејх Чәмаләддинин дүшүнчәсинә кәрә: «Инсанлар
һиндә әһәтә даирәси кениш олуб бир чох фәрдләри

³² «Түрк или», с. 330—332.

бир-биринә бағлајан икн бағ вардыр. Бири дил бирлији икнчиси дин бирлијидир. Дил бирлијинин дүнјада бәгә вә сәбаты, шүбһә јохдур ки, даһа давамлыдыр, чүнкә гыса мүддәт әрзиндә дәјишмир. Һалбуки икинчи белә дејилдир: тәк бир дилдә данышан елә ирг көрүрүк ки мин илнк мүддәт әрзиндә дил бирлијиндән нбарәт олаи миллијјәтә хәләл кәлмәдән ики-үч дин дәјишир».

Беләликлә, ачыг шәкилдә көрүнүр ки, Шејх Чәмаләддин Әфгани дин бирлијнә дајанан «иттиһади-ислам»дан даһа зијадә дил бирлији әсасында гурулу миллијјәтә әһәмијјәт вермишдир.

Шејх Чәмаләддин Әфгани бу тезиси илә Авропада кы миллијјәт һәрәкатынын ејни заманлара тәсадүф едән алман мәктәбинә јахынлашырды. О да алман филологлары кими милләтә дил бирлији тәрифини вермишди. Дилин әчнәби сөзләрдән тәмизләнмәси фикрини ирәли сүрән Шејх Чәмаләддин мәчбурән гәбул едиләчәк харици сөзләрин дә танынмајачаг шәкилдә миллиләшдирилмәснин тәклиф едирди.

Шејх Чәмаләддин Әфганинин бу тезисини Гаспыралы Исмајыл бәј тәрәфиндән «Русија мүсәлманлары иттифагы» гурултајына тәклиф едилән вә «Тәрчүман»да фе'ләи тәтбиг олуан «дилдә бирлик» тезисинин әсаслары илә ујғун кәлдијини көрүрүк. Һәр икисиндә дә дил милли бирлијин әсасыны тәшкил едир. Јалныз бу фәрғләкн, Чәмаләддиндә милли бирлик дини бирлијә гаршә бир антитезис кини дилә кәтирилмиш, үммәтин миллиләтдән башга бир шеј олдуғу фәлсәфәси гурулмушдур. «Мүсават» фиргәснин 1917-чи илдәки I гурултајында гәбул едилән програмында бу чәһәт белә формула едилмишдир:

«Јалныз дин бирлији мүсәсир мә'на илә бир милләтәшкнл едә билмәз. Миллијјәти тәшхис едән мүштәрәк әләмәтләрин башлычасы дил, адәтләр вә әдәбијјатдыр. Бу нөгтејн-нәзәрдән бүтүн түркләр бир милләтдир. Тәби, дөвләтин милли олдуғу, миллијјәтин дә јалныз динлә дејил, башлыча дил үзәринә мүстәнид, һарсән тәәсүс ејләдијн гәнаәти нлә биз бу күнкү һалда мүтәфәрри булунан кениш түрк дүнјасынын бир күн кәлиб дә мүстәнид вә мүттәфиг б... түрк аләми тәшкнл едәчәјинә инанырыг».

Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәјин дүнја мұһарибәси әрәндә Истанбулдан Бакыја гајытдығы заман Бакы буаты дил мәсәләси әтрафында шиддәтли мұбаһисә мәшғул иди. «Фүјузат»ын «Османлы лисаны» сини мұдафиә едән вә о дилдә чыхан «Шәләлә» муәсилә азәри түркчәсини мұдафиә едән «Игбал» ги арасында полемика һәрарәтли бир шәкил алмыш-«Шәләлә»ни идарә едән түркијәли мұһәррирләрдән би Бәјзадә «Гафгасја лисанында китабәтин» әсасән ансыз олдуғуну да ирәли сүрүрдү. Азәричиләр исә анлы лисанынын сүн'и вә гејри-тәбни олдуғуну вә чәјә тәрчүмә едилмәдән кимсәнин әхламадығы вә ја билмәјәчәји бир дил олдуғуну иддиа едирдиләр. мұнагишәдә иштирак едән Мәммәд Әмин бәј «Шә-»дә јаздығы «Дил—ичтимаи бир амил», «Јенн ли-ылар вә түркчүләр» башлыгылы мәгаләләри илә ди-ичтимаи әһәмијјәтини тәһлил едәрәк онун бирләш-чи ичтимаи бир рол ојнаја билмәси үчүн үмуми ә тәрәфиндән анлашылан бир дил олмасы лазым ијини ирәли сүрүр вә бу нөгтәдән чыхыш едәрәк ики чәрәјаны рәдд едирди. Түрклүјү бир күлл ола-гәбул етдији, бу күллүн дә дил үзәриндә гурулду-иддиа етдији үчүн Әмин бәј мәһәлли шивәләрин тәһлил дилә чеврилмәсинә тәрәфдар ола билмәздн. Еј-тәкилдә һеч кимин әхламадығы вә түрклүклә һеч бир әсибәти олмајан Османлы лисаныны да гәбул едә-мәздн. О, садә вә тәмиз түрк дили тезисини дилә кә-рди. Бир мүддәт сонра, 1915-чи илдә тә'сис етдији «Сөз» гәзетиндә бу орта вә тәмиз түрк дили чәрә-јаны дәринләшдирдн вә бу дилдә јени, милләтчи бир ијјат доғмасына јол ачды.

Анчаг бундан бир гәдәр әввәл Бакыда чыхан «Ди-лик» мәчмуәсиндәки «Милли дирилик» сәрләвһәли илә мәгаләләри илә Әмин бәј миллијјәт мәсәләсини, ијјәти тәшкил едән амилләри тәһлил едәрәк сонра-«Мүсават»ын јени програмына салынан нәзәријјәнин ыны гурмаға мұвәффәг олмушдур. Шејх Чәмаләддин ани кими Мәммәд Әмин бәј дә исламијјәтин вә мұ-анлығын миллијјәт дејил, «үммәтчилик» ифадә ет-ни, миллијјәтин исә дин үзәриндә дејил, дил вә күл-бирлијн үзәриндә гурулдуғуну вә бу милли дирили-гамәлини тәшкил едән милли мәдәнијјәтин үнсүрлә-

рини изаһ едәрәк милли һәрәкатын ичтимаи фәлсәфәсин гурмушдур.

Бу фәлсәфәжә көрә: «Милләт дили, дини, ән'әнәләри әдәбијјаты, тарих вә адәтләри бир олан чәмијјәси-бәшәријјәжә дејиләр. Тәкчә дин бирлији милләти тәшкил етмәз».

О замана гәдәр либерал вә ингилабчы милләтчилә дә түрк мәдәнијјәти, түрк дили вә түрк бирлији принсипләринә хидмәт етдикләри һалда өзләринә мүсәлман милләтләринә мүсәлман милләти дејирдиләр. Мүртәч мұһафизәкарлар нәзәриндә биз һеч милләт дә дејилди. Рәсми һөкүмәт нәзәриндә исә биз татардыг. Чохдан башламыш Азәрбајчан милли һәрәкаты өз адыны алмамышды. Бу һәрәкат адсыз гәһрәман кими галмышды. Гәзәләрин башында «мүсәлман гәзети», мәктәпләрин ләһзаләриндә «рус-татар мәктәби» сөzlәри јазылмышды.

Бах белә бир шәраитдә «Мүсават» фиргәсинин рус тәрәру шәклини алан «Ачыг сөз» илк дәфә олараг «мүсәлман» вә «татар» сөzlәрини «түрк» сөзү илә дәјишмәк киришди, милләтә «Сән түрксән!», рус һөкүмәтинә исә «Биз түркүк!» дејә хитаб етди вә өзүнү «Күндәлик түрк гәзетидир» дејә е'лан етди. Бу сурәтлә Мәммәд Әмин Рәсулзадә «үммәт» вә «үммәтчилик» дөврүнү рәсмән галпамыш, «милләт», «түрк милләтчилији» дөврүнүн башландығыны е'лан етмишдир. Нәзәријјәсини јаратдығы вә формалашдырдығы бу милләтчилик истиглал гәјәсини күдүрдү. О буну «Ачыг сөз»үн илк нөмрәсиндә белә формулә едирди:

«Дәһшәтләринә шаһид олдуғумуз бөјүк мұһариб бөјүк бир һәгигәти — әсримизин милләтчилик әсри олдуғуну исбат етди. «Дүнјанын хәритәси гәрибә дәјишәчәк» дејә һәјрәтлә гарышыг бир чүмлә инди бир чох ағызлардә ешидилмәкдәдир. Дүнја хәритәсинин алачағы шәклә вә тәндашларын фәдакарлығы, дөвләтләрин тәшкилаты вә ордуларын әзәмәтилә бәрәбәр, һеч шүбһә јохдур ки, вәзуһ вә рүсуһ пејда етмиш миллијјәт мәфкурәләринин дә бөјүк бир тә'сирн вардыр вә олачагдыр. Өзләрини лүзүмунча билиб дә истиглал үчүн мүәјјән бир идеал мәфкурә бәсләјән милләт, шүбһәсиз ки, бөјүк бир гүвә тәшкил едир. Шүбһәсиз ки, сөзүн там мә'насы илә дејиләчәк гәләп күһү-өфкән топларын һаким олдуғу һә

инларында тә'сирсиз галмајан бир гүввә јашыл ма-
у барышыг масасы үзәриндә дә әсаслыча бир тә'сир
таг.

ләр һансы галиб тәрәф аз-чох сүрүнчлү бир динч-
үчүдә кәтирмәк истәсә, әсрин вичданлары үзәриндә
к тә'сир ичра едән гүввәни — миллијјәт мәфкурәсини
л едәмәз. Бунун белә олачағы арабир кәләчәк сүлһ
нда сөз сөјләјән Авропа мүтәфәккирләринчә дә тәс-
дунмагдадыр. Сүлһүјүнә мәнсуб сијасиләрчә мил-
г әсасына риәјәт етмәјәчәк, милләтләрин һүгугуну
мәјәчәк бир сүлһ әгднамәси чох чәкмәз јыртылар
рүиичлү бир динчлик тә'мин едәмәз.

дүгуги-тәбвијјәси пәјимал олмуш бир милләт баги
нчаја гәдәр Авропа мүвазинеји-дүвәлијјәси һәгиги вә
нчлү бир сүлһ үзү көрмәкдән мәрһум галачағы ки-
вәз вәтәндашлары арасында өкәј-доғмалыг көзәтән
дәвләт дә һәгиги бир гүввәјә сөјкәнмәјәчәк, мүтәрәг-
гүввәтли бир тәшкилата малик олмајачагдыр. Де-
мүәјјән бир мәфкурәјә вә әксәр әфрадынча мүшәххәс
гајәји-амала малик олан милләтләр дәвләтләр ара-
акы мүнасибәтдә әһәмијјәт газандылары кими,
әтләрни дахили сијасәтләри үзәриндә дә бөјүк тә'-
рр ичра едәчәкләр. Бу сүрәтлә ајры-ајры милләтләр
милләт олараг јашаја билмәк үчүн һәр шејдән әввәл
ини билмәли, мүәјјән фикир вә әмәлләр әтрафында
әшәрәк бөјүк бир мәфкурәјә, гајәји-хәјала һәдәф
вә о ишыглы улдуза саһиб олмалыдырлар. Чүнки
һид бир руһ вә мүштәрәк бир гајәјә малик олмајан
әтләрлә јени әсаслар үзәриндә гурулачаг һәјат һе-
шмајачаг вә белә бир силаһдан мәрһум галан
әтләр кимсәјә сөз ешитдирә билмәјәчәкләр».³³

Сөз сшитдирмәк, милли варлығыны горуја билмәк,
рыны, һүрријјәтләрини газана билмәк үчүн милли-
әфкурәси әтрафында бирләшмәли вә мүтәшәккил
ала кәлмәлидир. Бу олмајынча кимсә бизимлә һе-
шмајачагдыр.

Ачыг сөз» бу хәбәрдарлыг вә бу гајә илә милләти
аға башламынды. 1917-чи илә доғру Азәрбајчанда
н бир «Ачыг сөз»чү нәсил јаранмышды. Азәрбајча-
ә Гафгазын дикәр шәһәрләриндәки мәктәбли кәнч-

ләр арасында, һәтта рус университетләриндә охујан т
ләбәләр ичәрисиндә «Ачыг сөз»үн јайдығы милләтчи ф
кирләр әтрафында хусуси чәмијјәт вә дәрнәкләр вүчу,
кәлирди. Бу дәрнәкләр кетдикчә артыр вә бирләширд
ләр. 1917-чи ил ингилабындан сонра лап илк ајлар,
бу чәмијјәтләр рәсми бир гурултајла мүтәшәккил б
һала кәләчәк вә «Мүсават» фиргәсинә дахил олача
лар.*

Јенә 1917-чи ил ингилабындан сонра Кәнчәдә «Тү
әдәми-мәркәзијјәт фиргәси» ады алтында јени, миллә
чи бир фиргә јаранырды. Бу фиргәни гуран, сонрал
мүстәгил Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин баш назири олму
мәрһум Нәсиб бәј Јусифбәјли иди.

Нәсиб бәј Гаспыралы Исмајыл бәјин әли алтын,
«Тәрчүман»да чалышмыш, Исмајыл бәјдән дәрс вә илһ
алмыш, онун гызы илә евләнмиш, 1908-чи илдә Истанбу
да јаранан «Түрк дәрнәји» чәмијјәтинин илк үзвләри
дән бири олмуш бир шәхсијјәт иди. Азәрбајчана гајь
дыгдан сонра Нәсиб бәј Әмин бәјлә јахын әләгәјә кир
рәк «Ачыг сөз» аиләсинә дахил олмушду. Онун гурду
Әдәми-мәркәзијјәт фиргәси «Ачыг сөз»үн јайдығы ми
ләт нәзәријјәсинә әсасланырды вә милләт мәсәләси
«Мүсават» кими һәлл едирди. О, Русијанын милли ва
лыгларә парчаланмасыны, федерализм әсаслары үзәри
дә гурулмасыны, бүтүн милләтләрә, о чүмләдән Азәрба
чана, Түркүстана, Идил-Урала вә Кырма милли-мәһәл
мухтаријјат верилмәсини тәләб едирди.

Дөвләтин шәкли мәсәләсиндә о да «Мүсават» ки
чүмһуријјәтчи иди. «Мүсават»ла онун арасындакы фә
«Мүсават»ын даһа зијадә халгчы олмасында, фәһлә
кәндли мәсәләсиндә радикал бир програма малик олм
сында иди. Бунун да сәбәби «Мүсават»ын Бакы ки
фәһләси чох олан сәнајә мүһитиндә, фәһлә, кәндли
орта зүмрәләрлә сәрбәст пешә саһибә зијалы тәбәгә ар
сында јаранмасы иди. Лакин бу фәрг ики фиргән
бирләшмәсинә вә «Мүсават» ады алтында Азәрбајч

* 1917-чи илдә Бакыда кизли чағырылмыш тәләгә гуру
тајы «Ачыг сөз»ү өзләринин органы е'лан етмәјә гәрар верми
вә бу гәрары сечдикләри хусуси һеј'әт васитәсилә гәзетин б
редактору Әмин бәјә тәгдир вә тә'зимләрини тәгдимлә билд
мишләр.

јени вә мәс'уд күнләр һазырламаларына мане олма-
дыр.

Русија ингилабындан сонра, 1917-чи ил апрелин әв-
риндә Бақыда Гафгаз мүсәлманларынын бөјүк бир
тајы чағырылмышды. Шималн Гафгаз, Азербайчан,
үстан вә Ермәнистандакы түрк вә мүсәлманларын
тәндәләриндән ибарәт олан бу гурултај Гафгаз мү-
нларынын сијаси һәрәкәт хәтләрини, ингилабдан
зләдикләрини тәјин вә тәнзим едәчәкди.

гурултајын лап илк күнләриндән е'тибарән һаким
ји ики фиргә тутмушду ки, бунлардан бири «Мү-
» халг фиргәси, диқәри дә «Түрк әдәми-мәркәзијјәт
си» иди. Биринчинин фикирләринә Мәммәд Әмин
задә, икинчининкинә нсә Нәсиб бәј Јусифбәјли тәр-
н олурду. Башда мәрһум Әли Мәрдан бәј Топчуба-
лмагла әски либералларын галыгларыны тәшкил
«Битәрәф демократик груп» да бу милләтчи чәрә-
шошулмушду.

Сәдрлик едән «Русија Мүсәлманлары Иттифагы»нын
и вә рус әсири милләтләрин «Мухтаријјәтчиләр
ији»нин сәдр мүавини Әли Мәрдан бәј бу чох гыса
әт әрзиндә милләтинин көстәрдији мүвәффәғијјәти
үнијјәт вә севинчлә сејр едирди.

Гурултај һәр шејдән әввәл вә һәр мәсәләдән даһа
ин бир сурәтдә азад Русијанын алачағы мөтлүб олан
и-идарәни мүзакирә илә ашағыдакы гәрары чыха-

—Гафгаз Мүсәлман Гурултајы милли-сијаси мәг-
р һаггындакы мәсәләнн мүзакирә едәрәк мүсәлман
ләринин мәнәфејини ән зијада тә'мин едән Русија
и-идарәсинин мәнәлли федерасјон әсасы үзәринә
у чүмһуријјәт мүчтәмиаји-әнам олдуғуну гәбула
верир.

—Ислам дининдә олан бүтүн гөвмләрин мэдәни вә
ин иртибатыны нәзәрә алараг Гафгаз Мүсәлман
тајы бүтүн Русија мүсәлманларындан өтрү вә'зи-
ын* сәләһијјәтинә малик үмуми бир идарә тәшки-
лазым көрүр.

бу гәрар күнләрлә давам едән мүнәғишәләр нәтичә-
бир нөв ихтилаф нәтичәси олараг мүттәһидән гәбул

гаван—әрәб сөзү олуб «ганунлар» демәкдир — Р. Ә.

едилмишди. Мүнагишә бир тәрәфдән түркчүләр, дик тәрәфдән дә исламчыларла сосиалистләр арасында ид Федерасјон әсасыны мүдафиә едән түркчүләр иди к хүсуси олараг Азәрбајчан үчүн мәһәлли мухтаријјәт т ләб едирдиләр. Мүаризләр исә јалныз халг чүмһуријјә тилә иктифа едиб, миллијјәт мәсәләсини исә мәһәл дејил, мәдәни мухтаријјәт сурәтилә һәлл едирдиләр».³⁴

Сағда исламчылар, солда сосиалистләр, ортада ми ләтчиләр отурурдулар. Сопралар «Русијада Мүсәлман лыг Иттиһад Фиргәси» шәклиндә формалашан исламч лар тәхминән «иттифагчыларын» 1906-чы илдәки про рамларыны мүдафиә едир, бүтүн Русија мүсәлманлар ны мәркәзи бир дин тәшкилаты алтында бирләшдирмә чалышырдылар. Буна көрә дә Русијанын парчаланмас онлара әл вермирди. Сосиалистләр исә мәркәзијјәтчи би халг чүмһуријјәти тезисини мүдафиә едирдиләр. Миллә ләрә әрази мухтаријјәт тәләб едән вә Русијаны федер сија әсасында гурмағы истәјән вә јалныз түрк милләт нин мәнфәәтини нәзәрә алаң милләтчиләрин дә ејни шә мүдафиә етдикләри бу мүбаһисәләр әснасында ајды лашндығындан «Мүсәват» халг фиргәси илә «Түрк әдәм мәркәзијјәт фиргәси» сәә орадача рәсмән ваһид би тәшкилат һалында бирләшмәји гәрәра алдылар. Бу х сусда имза едилән аңлашмаја көрә бирләшмиш фиргәни ады «Түрк әдәми-мәркәзијјәт Мүсәват халг фиргәс кими гәбул едилмишдир.

Гурултајда бу бирләшмиш фиргә өз програмын е'лан етмиш вә бүтүн мүбаһисәләр бу програм әтрафы да чәрәјән етмишди.

Русијанын милли чүз'иматлара парчаланмасы түркләрин өзләринә дәвләт тәшкилаты гурмалары, әс рәтдән гуртулмалары тәләбиндән ибарәт олаң бу про рам Гафгаз Мүсәлман Гурултајынын архасынча 1917- илин мајында Москвада чағырылаң бүтүн Русија түркл ринин бөјүк гурултајында да вә'з, мүзакирә вә мүдаф едилмишдир. Күнләрлә сүрән мүбаһисә вә мүзакирәлә

---

³⁴ М. Ә. Рәсулзаде, «Азәрбајчан Чүмһуријјәти». «Ист лал» мәчмуәси, хүсуси иүсхә, Бакы, 1919, с. 14.

онра Русија түркләри гурултајы да «Мүсават» тезигәбул етмишди».³⁵

905-чи илдә топланан «Русија Мүсәлманлары Итти-»нын гурултајы илә 1917-чи илдә топланан «Русија ләри Гурултајы» арасында мүгајисә апаран вә истәр аз Мүсәлман Гурултајында, истәрсә дә Москва гу- ајында «Мүсават»ы тәмсил едән вә һәмин фиргә дан ирәли сүрдүјү тәклифләри мүдафиә едән Мәм- Әмин Рәсулзадә бу хүсусда јазыр:

«Нижни-Новгород конгреси тактика е’тибарилә рус рализми илә тәшрики-мәсаи шұары алтында кедәрәк әтән милли күлтүр, мәдәни вә һүгуги маһијјәтдә тагым мәталиблә иктифа едирди. Москва конгреси Русијанын милли әрази мухтаријјәтләр үзәринә пар- нмасы тәләбиндә булунду. Кәрәк биринчи, кәрәксә чи конгресдә олсун, сијаси мүгәддәратын формулу- зәрбајчан мүмәссилләри вермишдиләр (биринчидә Мәрдан бәј, икинчидә Мәммәд Әмин бәј).

Нижни-Новгород заманында әксәријјәт... император- ичнидә бүтүн мәһкум милләтләрин өз торпағлары индә сијасәтән милли варлығ һалына кәлмәләрини б едән ингилабчы миллијјәтчиләрдә иди.

Москва конгресиндә гәти рол ојнамыш булуан инги- ы Азәрбајчан миллијјәтчиләри «Мүсават» фиргәсин- өмсил едилмиш ки, һәлә 1917-чи илин нисанында Ба- топланан Гафғасја Мүсәлманлары Конгресиндә өз рамыны е’лан етмишди. Бу програма кәрә, садә бајчан дејил, Русијаја дахил дикәр түрк елләринин ирәр сијаси тәшәккүл һалына кәлмәләри зәрурәти и олунмушдур».³⁶

«Түрк әдәми-мәркәзнјјәт Мүсават халғ фиргәси» ны алдыгдан сонра «Мүсават» дејә танынан вә аны- бу фиргә идеолокија е’тибарилә артығ формалаш- и, Азәрбајчан ичтимаијјәтини тәмсил едән, диләк вә

³⁵ Бу хүсусда бах: Москва гурултајынын чап олунмуш про- лларына вә М. Ә. Рәсулзадә илә мәрһум Әһмәд Салиһ бәј ында чәрәјан вә сонралар «Шәкли-идарә һағғында ики ба- » ады илә 1917-чи илдә Бақыда нәшр олунан китабчаја.

³⁶ Рәсулзадә Мәммәд Әмин. «Милли Азәрбајчан һәрәка- н характерн». «Азәрбајчан јурд билкиси» журналы, 1934, 9, Истанбул.

арзуларынын тәрчүманы олан бу тәшәккүл һалына кә мишди.

Азәрбајчан јурдсевәрлијинә, Азәрбајчан милләт вәрлијинә, Азәрбајчан истиглалчылығына садәчә «м саватчылыг» үиваны верилмәсинин мә'насы бах буну үчүндүр.

Милли һәрәкатын бәләдчиси мөвгејинә кечән «Мүс ват» һарсчы* — миллијјәтчи, азәрбајчанчы—истиглалчы халгчы—чүмһуријјәтчи бир фиргәдир. Бу фиргә индимили миллимум програмла чыхыш едәрәк јалныз территория автономија — мәнәлли мухтаријјәтлә кифајәтләнирә илдырым сүр'әтилә инкишаф едән Русијанын сүгүтә ону максимум програма кечмәјә сөвг едәчәк вә «Мүс ват» там истиглал мөвгејиндә дурачагдыр. Затән мухтаријјәт там истиглала апаран бир јол, бир пиллә дејидирми? «Мүсават» програмынын башында: «Милли истиглала малик олмајан бир милләт һүрријјәт вә һарсчыны дәхи һифз едәмәз» сөзләри јазылмамышдырмы?

Онун бајрағында «Инсанлара һүрријјәт, милләтләрә истиглал!» јазылмамышдырмы?

Мәнз буна көрә дә рус сијаси фиргәләри сағында солуна, мүртәчесиндән ихтилалчысына, гарасындан гымызысына гәдәр һамысы та илк күндән е'тибарән ваһибир чәбһә һалына кәләчәк вә «Мүсават»а гаршы ганл бир јүрүш едәчәкләр. Вә рус империализми јенә ермәниләрдән истифада етмәк сүрәтилә милли Азәрбајчан һәрәкатыны боғмаг истәјәчәкдир. Фәгәт мүвәффәг олмајачагдыр.

* * *

1917-чи илин тәшрини—әввәл ајында Бақыда «Мүсават» фиргәсинин илк рәсми гурултајы ачылырды. Тәшкилинин алтынчы илдөнүмүнә тәсадүф едән бу гурултајда «Мүсават» өз күчүнү јохлајараг ағыр гуртулу мүбаризәсинә һансы програмла гошулмаг лазым кәлдијинә гәрар верирди. Мәмләкәтин дөрд бир тәрәфиндә кәлән милләтчи вә истиглалчы нүмајәндәләр јени руһ јени иман, јени әзм, јени үмидлә әлләриндә јени програ тугараг кери гајыдачаг, милләти бу програм әтрафынд

* «Һарс» термини бу китабда бир чох јерләрдә «мәдәнијәт» кими верилди. Әсли «сивилизасија» демәкдир — П. Ә.

шмәжә чағырачагдылар. Програмдан башга гурул-илли идеалы символлашдыран бир тимсал олмаг әсрләрчә Азербайжан торпаглары үзәриндә далға-ыш Елханиләрин көј бајрағыны фиргә бајрағы ки-бул едирди.

Инкизләрин зәфәр долу дөврләрини, Елхани Азәр-нынын дүнјаја һөкм едән заманларыны хатырладан ајраг ејни заманда гуртулушун вә јүксәлишин дә-алы иди.

Гурултај илк рәсми мәркәзи комитәсинн — милли и ордусунун баш һәрби гәраркаһыны сечмиш вә сәдр-ә Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәји гојмушду.

Ики сијаси фиргәнин бирләшмәси һадисәсини бәјәнән гурултај Русијада јашајан түркләрин Русијанын ида-әкли һагғында бәсләдикләри арзулары биллурлаш-раг програмыны бу шәкилдә тәнзим етмишди:

1. Русија дәвләтинин шәкли-идарәси милли-мәһәл-ухтаријјәтләр әсасы үзәринә гурулу гошма (фсде-в) халг чүмһуријјәтләриндән ибарәт олмалыдыр.

2. Һүрријјәти-кәлам, мәтбуат, вичдан, ичтимаат, тәш-т вә тәтил кими сијаси һүрријјәтләрлә бәрабәр мух-јјәтләрдәки һөкүмәт шәклинин гошма халг чүмһу-тләриндән ибарәт олмасы, ишчи ганунунун бүтүн таријјәтләрдә бир нөвлә тәтбиги вә торпаг мәсәлә-н әсасән кејфијјәти-һәлл вә ислаһы кими демократик-лар Русија гошма халг чүмһуријјәтинин Гануни-исинә дахил олуб дәвләтчә тәхти-тәминә алынма-ыр.

3. Мүәјјән мәһәллә малик олан (јәни Русија мәмлә-нин мүәјјән бир гит'әсиндә әксәријјәтлә јашамагда-) һәр милләтә мухтаријјәт һаггы верилмәлидир. тә тәрәфиндән Азербайжан, Түркүстан, Гырғызыстан, гырдыстан кими түрк өлкәләри мәһәлли мухтаријјәт-алыдырлар. Идил боју илә Крым татарлары вә-јада јашајан дикәр түрк гөвмләринә мәһәлли мүм-олмазса, милли мухтаријјәт верилмәлидир.

ГЕЈД: Башга түрк олмајан диндашлара да фиргә таријјәт тәләб едиб онлара һәр вәһилә јардым ст-борчундадыр.

4. Мүәјјән мәһәллә малик олмајан милләтләрә мил-әдәни мухтаријјәт һаггы верилмәлидир.

5. Мухтаријјәтләрин һүдудуну тәјин етмәк, дахил Әсас Ганушларыны тәртиб ејләмәк кәрәк мөһәлли, кәрә милли мухтаријјәтләрин өз мәчлиси-мүәссисанларында һәлл олунмалыдыр.

6. Чүмһуријјәт һеј'әтинә дахил олан мухтаријјәтлә өз араларында мүштәрәк көрдүкләри мөгсәд вә тәләблә үзәринә әгди иттифаг едә билмәлидирләр

7. Чүмлә мухтаријјәтли әјаләтләр мәркәзи һәк мәтлә анчаг вәтән мүдафиәси, мәсгугат (пул кәсмәк-Р. Ә.), көмрүк, харичи сijasәт, дәмир јолу, почт, тел граф вә с. бу кими үмуми ишләрлә мәрбут олмалыдыр

8. Мухтаријјәтли әјаләтләр идари, мали, тәшри (ганунверичилик — Р. Ә.), мәдәни вә әдли кими дахил мәсәләләрдә мүстәгил олмалыдырлар.

9. Русија чүмһуријјәтинин үмуми ишләрини идари етмәк үчүн бүтүн мухтаријјәтләрин нүмајәндәләриндә ибарәт бир конгрес тәшкил олунмалыдыр.

10. Һәр бир мухтаријјәтин мәркәзиндә ганун гојма вәзифәсилә мүвәззәф бир мәчлиси-мә'бусан вә гојулача ганунлары ичра етмәклә мүвәззәф бир шураји-вүкәл (назирләр шурасы) тәшәккүл етмәлидир.

11. Һәр бир мухтаријјәтли әјаләт мөһәлли ишләриндә кениш имтијазлара малик вилајәт, гәза вә наһијәләр бөлүнмәлидир.»³⁷

Анчаг һагг верилмәз, алынар. Түркләрин дә дикәр ру олмајан милләтләр кими һаглары гануни јолларла вәрилмәмишди. Јени Русијанын башында дуранлар мөһәлли-территориал дејил, милли-мәдәни мухтаријјәти бел түркләрә чох көрмүшдүләр. Милләтләр чаризмә гарш олдуғу кими ингилабчы Русијаја гаршы да әлдә сила һагларыны алмаға әзм етмишдиләр. Сөз јох ки, бел бир саваш нәтичәсиндә сајсыз гурбанлар һесабына баша кәлән «алынмыш һагг» мухтаријјәтдән ибарәт дејил милләтин кәләчәјини әбәди әмнијјәт алтында горујача истиглалдан ибарәт олачагды.

«Мүсават»ын идарә етдији милли һәрәкатын һарај аларыб чыхарачағыны сезән руслар һәрәкатын лан башлангычында ону боғмаға әзм етмиш вә буна көрә ганли бир һәрб башламынды. Һәрбин сонунда јаранан мүстәгил Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин башына кечән «мүса

³⁷ «Истиглал» мәчмуәси, хүсуси нүсхә, Баки, 1919, с. 15

программыны она көрә тәсбит вә тәһзим едирди.
19-чу илин гануни-әввәл ајында мүстәгил Азәрбај-
Ҷумһуријјәтинин пајтахтында топланан «Мүсават»
әсинин икинчи гурултајы «Азәрбајчан истиглалыны
бәбәји кими» мүһафизә сдәчәк бир програм гәбул
ди. Бу програма көрә «Мүсават» һүрријјәти, мил-
ли, истиглалчы, халгчы вә Ҷумһуријјәтчидир.

принсипләр бир-биринә сых сурәтдә бағлыдырлар,
бирләринин сәбәб вә нәтичәләрини тәшкил едир-

«Мүсават»а көрә бәшәр мэдәнијјәти милли мэдәниј-
рин мәчмусундан ибарәтдир. Бәшәр мэдәнијјәти
нә милләтләрин мүстәгил олмадыгча милли мэдә-
тләрини мүһафизә сдә билмәзләр, буна көрә дә бә-
мэдәнијјәти гүсурлу олар.

«Мүсават»әти-бәшәр тәбиәтилә мүбаризәдән ибарәтдир. Мә-
дәнијјәти-бәшәријјә бу мүбаризәләрдән һасил олма-
мәтдир. Мәгсәди-бәшәр мэдәнијјәти-бәшәријјәни да-
Ҷадә тә'мин етмәк вә онун фејзини даһа зијадә үму-
шдирмәкдир. Мэдәнијјәти-бәшәријјә исә милли
ларын иштиракындан вә көзәлликләринин мәчму-
н һасил олма бир јекундур.

Мэдәнијјәтин тә'мини инсанларын Ҷомаәтликлә
масы анчаг мэдәни һөкүмәт тә'сиси илә мүмкүндүр.
«Мүсават»әти-бәшәријјә милли һарсларын мәчмусундан
әт икән ән мүвафиг вә ән тәбии дөвләтин дә милли
әт олмасы ашкардыр. Милли истиглала малик олма-
бир милләт һүрријјәт вә һарсыны һифз едәмәз».

Мэдәнијјәти—бәшәријјә наминә милли һарсларын
физәсини вә бунун үчүн дә милләтләрин һүрријјәт
стиглалыны истәјән бу нәзәријјә милләтин өзүнү дә
дә, дини, ән'әнәләри, әдәбијјәти, тарих вә адәтләри
олаи, јә'ни һарс бирилији үзәринә гурулу бир Ҷә-
«Мүсават»әти-бәшәријјә олараг гәбул едир. Бу сурәтлә «Мүсават»
милләтчилији мистик вә јахуд сијаси имперналист
һизәләрлә ирәли сүрүлән сүн'и милләтчилик олма-
ларси-һитмаи вәһдәт кими реаллыға әсасланан сағ-
бир милләтчиликдир. Милләти тә'риф сдән башлы-
ләмәт олараг «дил, адәтләр вә әдәбијјәти» гејд ет-
ән сонра «бу нөгтеји-нәзәрдән бүтүн түркләр бир
әтдир» дејир.

Бүтүн түркләрин бир милләт кими гәбул едилмәләр үчүн «дил, адәтләр вә әдәбијјатын» бир олмасы кафирми? Бурада дикәр амилләрлә бирликдә чоғрафи вә дәтин вә тарихи мүгәддәратын пајы јохдурму? Әслиндә дүнја түркләриндә дил, әдәбијјат, адәтләр бирдирми. Башда Гаспыралы Исмајыл бәј олмаг үзрә бүтүн түрк чүләр түрк бирлијини јаратмаг үчүн түрк дилләрини бирләшдирилмәсиндән ишә башладылар. Бунун үчүн ишә мәктәбләрдән башламагы тәклиф етдиләр. Лакин түркләрин тәхминән бешдә дөрдүнүн әсир олдуғча бәјләјинин сөздән ибарәт олараг галачагы тәчрүбәдә анлашылды. Бу лајинин һәјата тәтбиги үчүн илк нәтижә бәдә түрк елләринин истиглалындан ишә башламаг ләззәтүмү һисс едилди. Чүнки «милли истиглала малик олман бир милләт һүрријјәт вә һарсыны һифз едәмәз». Вә түрк һарс бирлији сијасәтини тәтбиг етмәк гејримүмкүн олар. Бунун ән чанлы дәлили Русија әсарәтиндәки түркләрин фачиәсидир. Онлара ортаг әдәби түркчә дејил, һәтта тәмиз јерли шивәләрдә дә охумаг, јазмаға гадағандыр.

«Мүсават» фиргәси һәлә «Русија Мүсәлманлар Иттифагы» конгресиндә Исмајыл бәј тәрәфиндән формулә едилән дил сијасәтини өз програмында бу шәкилдә тәсбит етмишди:

«Маддә 63 — Е’дади мәктәбләрдә Османлы шивәсинин лисан олараг тәдрис едилмәси мәчбури олмалыдыр.

Маддә 64 — Али мәктәбләрдә Османлы шивәсинин тәдрис едилмәлидир».

Милли һөкүмәт дөврүндә (1919—1920) мүвәффәғијәтлә тәтбиг едилән бу дил бирлији сијасәти Совет истиглалы дөврүндә ләғв олунмуш, јеринә азәри әдәби дил дејил, күчә дилиндән ибарәт бир «пролетар жаргону» тәтбиг олунмушдур. Ејни сијасәт бүтүн түрк дүнјасындә тәтбиг едиләрәк Русија мәһкүмү түркләр үчүн сүн’и сәһрәтдә 70 әдәби дил мејдана кәтирилмишдир. Бунла «Мүсават»ын вә’з етдији истиглал принципинин әһәмијәтини исбат едир. Бәли, «милли истиглала малик олман бир милләт һүрријјәт вә һарсыны һифз едәмәз».

«Мүсават» фиргәси икинчи гурултајында һағлы би

рла мұвәффәгиджәтләрини хуласә едәркән бу барәдә рди:

. Бу тәбии јолун илк пилләсинә гәдәм гәјмаг үзрә гәмиз сабиг Русија империјасы дахилиндәки һәгә- нәзәрән Русија чүмһуријјәтинин милли — мәһәлли гаријјәтләр әсасы үзәринә биналанмыш гошма халг дуријјәти шәклиндә гурулмасыны вә ејни заманда җызыстан, Башгырдыстан, Түркүстан вә Азәрбајчан гаријјәтләри үчүн милли-мәһәлли истиглал, Волга илә Крым үчүн исә милли мухтаријјәт тәләб едирди. Вахтилә бир чох е'тиразлара сәбәб олан бу мәгсәд- бу күн бирәр әмри-вагедир, јә'ни јухарыда мәзкур гаријјәтләр чох нөгсанларла олса да, бу күн фе'лән уддур. О чүмләдән Азәрбајчан јалныз мухтар де- мүстәгил бир һалда јашајыр вә истиглалыны беј- дүвәл танытдырмаг үчүн чалышыр. Фиргәмизин мә'- мұзәффәријјәтләри тәзаһуратындан олан Азәр- ан истиглалыны көз бәбәји кими сахламаг әсас ама- ыз олдуғу кими, ејни заманда да фиргәви намусуму- чабыдыр».³⁸

Азәрбајчан истиглалыны көз бәбәји кими горумаг ејнәлхалг аләмдә танытмаг үчүн чох әмәк сәрф мишиди вә бу јолда бәјүк мұвәффәгиджәтләр дә әлдә мишиди.

Бу саһәдә көрүлән тәдбирләрдән бири дә Гафгаз фе- сјасы һаггындакы гәрар иди. «Мұсават» фиргәси- икинчи гурултајы Гафгазын чоғрафи, игтисади вә тежи бир вәһдәт тәшкил етдијини, Гафгаз милләтлә- н јалныз әлбирлији илә истиглал вә һүрријјәтләрини ја биләчәкләрини нәзәрә алараг мүстәгил Гафгаз дуријјәтләринин бүтүн гүввәләрини бирләшдирмәлә- үзүмуна инанмыш вә бу саһәдә һөкүмәт тәрәфиндән иг едилмәк үзрә бир гәрар чыхармышды.

Милли һарсын, бунунла да милли варлығын мұһа- вә инкишафы наминә милли инкишаф үзәриндә ду- вә бу милли истиглалы горумаг үчүн тәдбирләр кө- «Мұсават»ын бариз хүсусијјәтләриндән бири дә мил- лијин характеридир. «Мұсават»а көрә: «Милләтин

³⁸ «Мұсават» фиргәсинин II гурултајында гәбүл олуна- нның 1927-чи илдә Истанбулда нәшр олуна- н алтынчы ндән.

мә'нәвијјат вә руһијјат чәһәтиндән мәадә (башга-Р. Ә.) маддијјат чәһәти дә вар: милләт синифләр дәр ибарәтдир. Әксәријјәти тәшкил едән синиф зәһмәткәшләр синфидир. Бу е'тибарла милләт демәк халг демократијасы демәкдир. Һәгиги милләтпәрәстләр һәмин халгпәрәстләрдир. Чүнки милләтин гүввәси халгын гүввәс халгын гүввәси милләтин гүввәси демәкдир. Бир милләт һөкүмәт анчаг о заман һәгиги милләт һөкүмәти олар кәндә оңдакы әсаслар һавас (—имтијазлы— Р. Ә.) синфи дәрәҗәдә јил, үмуми чәмаәти көзләсәнн, онларын һалыны ислаһ етәрәрәсәнн».

«Мүсават»ын бу синифчи халгчылығы марксистларын синифчилнји илә гарышдырылмамадыр. «Мүсават» бурада синфи «мәсләки зүмрә» (мәсләк пешә, сәнәт) демәкдир — Р. Ә.), халгы исә бәрабәрлик әсасына дәјәнән үмум мә'насында көтүрүр. Бу ики систем арасында кы фәрғи Зија Көјалп чох мүвәффәғијјәтлә изаһ етмишдир. Тарихи материализм илә ичтимаи мәфкурәчилиги мүгајисә едән Зија бәј дејир:

«Маркса көрә халг јалпыз фәһлә синфиндән ибарәтдир. Буна көрә дә фәһлә синфи дикәр синифләри арада галдырмаға мәчбурдур. Һалбуки халг үмум мә'насында кәлдијиндән һүгүгча бир-биринә мүсави олмағы гәбул едән бүтүн синифләрин мәчмусу демәкдир. Һәгигәтә үмумла мүсави олмағы гәбул етмәјән империалист, аристократ, феодал синифләри халгын харичиндә көрмәк доғрудур. Буржуаларла зијалылар арасында да һүгүгча һамы илә бәрабәр олмағы гәбул етмәјән синифләр вә сәһа, халг даирәсинин харичиндә галмалыдырлар. Фәһлә һүгүгча үмумун мүсави олдуғуну гәбул едәнләр — һамы мәсләки зүмрәјә мәнсуб олсалар да, халгдандылар».³⁹

«Мүсават»ын халгчылығы ашағы зүмрәләрә сыймәрһәмәт вә шәфғәт гәбилиндән дејилдир. О, халгдоғултумун бир фирғәдир. Програмынын тәтбигат гисмидә «Азәрбајҗан халг чүмһуријјәти шәклиндә идарә олунур» демәси, 20 јашына чатмыш һәр бир вәтәндашын милләт, мәзһәб, киши вә гадын фәрғи гојмадан сечи

³⁹ Зија Көјалп, «Түркчүлүјүн әсаслары». Анкара, 13 һичри, с. 62.

етмэк һагларыны танымасы, сечкиләрин доғру, васи-
в, кизли, бэрабэр вэ мүтэнасиб үсулла кечирилмәси-
шәрт гојмасы, парламентарист бир үсул-идарэ вэ
ул һөкумэт әсасы — бүтүн бу принципләрин тәтбиғи
«Мүсават»ын милләтин өзү дејэ нәзәрдә тутдуғу
ын һакимијјәтини гурмағ истәдијини исбат едир.

«Мүсават»ын бүтүн сијаси һагларла бирликдә ичти-
һүрријјәтләри — вичдан азадлығыны, фикир азад-
лығы, мәтбуат азадлығыны, шәхсијјәтин вэ мәнзилин
ијјәт вэ тохунулмазлығыны, ганун гаршысында
бәрлик әсасыны танымагла биркә игтисади вэ ма-
ә тәдбирләрилә ашағы вэ орта тәбәгәләрин рифа-
ы тәмин етмәјә чалышыр.

67 маддәдән ибарәт олан програмынын 16 маддәсини
лә вэ мәмур зүмрәсинин рифаһ һалына һәср етмиш-
Бурада «Мүсават» ән радикал фиргәләрдән белә
галмамышдыр. Бунун нәтичәсиндә «Мүсават» үму-
сечкиләрдә, һәтта фәһлә-кәндли советләриннә олан
йләрдә белә болшевикләри тамамилә мәғлуб едәрәк
ләләрин 75 фаизинин сәсини газанмаға мүвәффәғ ол-
ду. Кәндли вэ торпағ мәсәләси фәслиндә дејилир:

«Милләтимизин әксәри рәнчбәрдир. Рәнчбәрин мәи-
н, һәјатынын тәмини торпағладыр. Торпағ абад олса,
ләт дә мәс'уд олар. Бунун үчүн рәнчбәр олан мил-
ләт, зәһмәткеш халға торпағ вермәк милләтин фајдасы-
дир. Әксәријјәти рәнчбәр олан бир милләтә хидмәт етмәк
лә тәәсүс етмиш олан «Мүсават» фиргәси чүмһуриј-
торпағларынын үмуми торпағ фонду тәшкил етмәк
лә ашағыдакы вәһлә һәлл олунуб рәнчбәрләр ара-
да бөлүнмәсини тәләб едир:

«Маддә 23 — Хәзинәјә, сабиг Русија падшаһына,
шаһ нәслинә мәңсуб ханәдана, бунун кими мүлкәдар-
ла, хүсуси маликләрә мөхәсәс олан бүтүн торпағлар
суз-парасыз вэ әвәзсиз алыныб, пулеуз-парасыз ола-
вәһмәткеш вэ рәнчбәр халға вериләчәкдир.

Маддә 24 — Бу сурәтлә зәһмәткеш вэ рәнчбәрләрә
ләчәк торпағ оңларын өз мүлкијјәтләриннә верилиб
ини јер үзәриндә бүтүн һүгуга малик олачағлар».

Бу сурәтлә XIX әсрин орталарындан с'тибарән чар
ијјәсинын гурмуш олдуғу көләлик мүнасибәтләриннә

сон гојулараг милләтимизин 75 фаизини тәшкил едә кәндлинин азадлыг вә мүлкијјәти е'лан едилмиш, буну ла да милләтин рифаһ вә сәадәти әбәди бир әмнијјәт ал тына алынмыш олурду.

Бу принципләри кәндлимиз о гәдәр мәннәмсәмишди ки, Азәрбајчанын болшевик истиласы дөврүндә о, сосиализмә, коммунизмә, коллективләшдирмәјә гаршы бүтү савашларыны бу принципләр вә шәртләр алтында апармышдыр.

Чаризмин гурмуш олдуғу көләлик режими илә фәрдин һүрријјәт вә мүлкијјәтини инкар едән совет режим милли варлығын јох едилмәси демәкдир. Бу режимлә алтында инсани һағларындан мәһрум олан кәндли јашамағ, јүксәлмәк, аилә гурмағ, доғуб-төрәмәк имканларын дан да мәһрумдур.

«Мүсават»ын торпағ сijasәти кәндли үчүн кенн сәадәт гапылары ачыр, јашамағ, јүксәлмәк, хошбәх олмағ имканлары јарадыр.

Бу мәсәләдә «Мүсават» һәм саға — мүртәчеләрә феодализм нүмајәндәләринә, һәм дә сола—марксистләр гаршы ағыр мүбаризә апармағ, милләтин һәгиги вә әси мәнфәәтләри наминә бөјүк фәдакарлығларә гатланма мәчбуријјәтиндә галыр. Үмумун рифаһ вә сәадәтин әсас тутан «Мүсават» маариф сәһәсиндә дә синфи в зүмрәви сijasәтләри јыхарағ демократик принципләр дилә кәтирмишдир. Мә'лум олдуғу кими совет режимин дә тәһсил алмағ «јалныз пролетар өвладына» мәхсусдур чаризм дөврүндә дә јалныз варлы вә аристократ зүмрә синә мүјәссәр иди. Снниф, зүмрә, киши вә гадын нәзәр алмадан бүтүн милләти елмә говушдурмағ үчүн «Мүсават» белә бир маддә вермишдир:

«Маддә 53 — Маариф ишләриндә чүмлә әһали, дин вә милләт ајырмадан, гадын вә киши мүсавидир».

Бу маддәнин сөздән ибарәт оларағ галмамасы үчүн 60-чы маддәдә белә дејилир:

«Тә'лими-ибтидаи вә рүшти (—орта мәктәб—Р. Ә. үмуми, мәччани (—пулсуз—Р. Ә.) вә мәчбури олмалы дыр».

«Мүсават» програмында дин дөвләтдән ајрыдыр.

Чаризм дөврүндә дин үләмасы дәвләт мәмурларысында бир синиф тәшкил едирди. Чаризм бу синиф-истәдији кими истифадә едир, өз сијасәтинә аләт еди. Нәр бир истибад идарәсиндә олдуғу кими чаризм режиминдә дә дин үләмасынын бу вәзијјәти дин на һәгарәт иди. Совет дөврүндә исә дин тамамилә һан олунараг мәсчид вә мәбәдләрин бирәр әјләнчә нә чеврилдији мәлумдур.

«Мүсават» нәр ики режимдән фәргли олараг «ислам үләмасынын һејсијјәт вә һүрријјәтләрини тәмин ет-вә ејни заманда дәхи мөминләри етигад вә ичти-нарында тамамилә Шәр'и-Шәрифин вәз етдији әсас-бағламаг» үчүн дин үләмасынын дәвләт мәмуру-ындан чыхмасыны лазым билир. «Мүсават» дини дөв-рән ајырыб вәтәндашларын өз иши елаи етмәклә-рин әһәмијјәтини инкар етмир. «Мүсават» програмын-«Дин һәјәти-бәшәрдә әһәмијјәтли амилләрдәндир. Бир дин мүтәдәјјинләри арасында бөјүк бир иртибат бир нөв мәдәнијјәт һасил едир. Христиан мәдәнијјәти, да мәдәнијјәти, Ислам мәдәнијјәти дејилән шејләр бу иртибатын ејнидир. Фәгәт бу иртибатда миллијјәт дејил, әлмиләлијјәт һәссасы (—һиссә сөзүнүн чәми—Р. Ә.) едир. Исламијјәт мүасир мәна илә бир бейнәлмилә-әтдир».

Беләликлә, «Мүсават» икинчи гурултајындакы про-граммында түрк милләтчилијинә вә Азәрбајчан истиглал-лығына кәлиб әсасланмагла бәрәбәр түрк дүнјасилә-лүғу кими ислам әләмиилә дә әлагәләрини тамамилә-ләмншдир.

Мәммәд Әмин Рәсулзадә бәјин тәрифи илә десәк:
«Әсриләшмиш түркчүлүк вә исламчылыг традицион-лығыны муһафизә едән милли бир идеолокијанын, халгчы-мәлиет нөвүндән ичтимаи бир програмын вә Азәрбај-жан бүтүн Гафгасјанын Русијадан ајрылмасы мәна-да алашылан ингилабчы бир тактиканын тәлифин-ибарәт булуна «Мүсават»чылыг гыса бир заманда-Азәрбајчан халгы арасында кениш бир етибара малик-лиг».⁴⁰

⁴⁰ Мәммәд Әмин Рәсулзадә, «Милли Азәрбајчан һәрәкәти-нин характерн», «Азәрбајчан јурд билкисн» мәчмүәси, Истан-бул, 1934, с. 29.

Милли идеалын керчәкләшмәси

уғрунда мүбаризә

Еј бу јурдун огуллары, тәрнәшин,
Сәсләриниз итмәсин, сечкијә һазырлашын!

Артыг формалашмыш вә бұлурлашмыш милл. идеалын керчәкләшмәси уғрунда ону һакимијјәтә көтүрәчәк сечкиләрә «Мүсават» бу шүарла кирмишди.

Сәсләрин итмәмәси вә дағылмамасы үчүн һәр шеј дән әввәл тәшәббүскара кадрларын бирләшмәси ләзими иди. Әсас принципи милли бирлик олан «Мүсават»ын бүтүн миллијјәтчи гүввәләрин бир арада олмасына чалышачағы тәбии иди. Онын үчүн «Мүсават» «Иттифак иттифак иттифак» лидери Әли Мәрдан бәј Топчубашы башда олмаг үзрә вахтнлә рус либераллары илә бәрабәр чалышсан вә сонралар онлардан ајрылараг ингилабчы миллијјәтчиләр мөвгејинә кечмиш демократик группа да бирләшмишди. «Битәрәф демократ груп» һалында та заманымыза гәдәр «Мүсават» фиргәси илә бирликдә ишләјән бу зүмрә ичиндә Әли Мәрдан бәјдән башга Фәтәли халкими гүввәтли шәхсијјәтләр варды.* «Түрк федералист» «Мүсават» халг фиргәсин вә битәрәф демократик группады алтында бу гүввә сечкиләрә ортаг бир сијаһы илә кирмиш вә Азәрбајҗанын ән зијалы вә мүгтәдир гүввәләрини бу сијаһыја дахил етмишди. Сағда дуран «Русияда мүсәлманлыг—иттиһад фиргәси» илә солда дуран «Сосналистләр бу бирләшмиш милли чәбһәјә кирмәмишдиләр. «Иттиһад» сечкиләрә мүстәгил сијаһы илә кирмишди. Солдакы фиргәләр дә бирләшмәмишдиләр.

* «Битәрәф демократик груп» нүмајәндәләри сијаһыда «Мүсават»а нисбәтлә үчдә бир тәшкил едирдиләр. Онларын бирисми сонралар «Мүсават»а кечмишдир.

Бурада үч групп барды: Русија болшевик партијасы һәмфикир болшевик «Һүммәт», Русија социал демократ меншевик партијасынын сийаһысына даһил болшевик «Һүммәт», мүстәгил һәрәкәт едән вә миллии гедә дуран «Мүсәлман социалистләр блоку» (Русија социалчы социалистләри програмында онларла мүстәгил социалистләрдән ибарәт иди). Бу гүввәләрдән милли мүстәратда фәал ролу «Мүсәват», «Иттиһад» вә «Блок» јачагды.

Русијанын кәләчәк идарә формасыны тәјин едәчәк комиссләр Мәчлисинә бөјүк һазырлыглар кедирди. Милләт, һәр фиргә һазырлашырды. Бүтүн фиргәләр әләрини сәфәрбәрлијә алмышдылар. Тәблиғат кетә шиддәт вә һәрарәт кәсб едирди. Гәзетләр, рисалә-бәјаннамәләр орталығы долдурурду. Гурултајлар, франслар, јығынчаглар, митингләр, диспутлар, нүшләр бир-бирини эвәз едирди. Бу фәалијәтләр бүтүн фиргәләрин мөвгәјини ачыг вә ајдын шәкилдә кәсирди. Чаризми, онун истибададыны, зүлм вә гәддарыны балталамагда һамы һәмрәј иди. Фәгәт истигбала инчә јоллар ајрылырды. Бу мәсәләдә милли мөвгәдән јалныз «Мүсәват»ы вә онула бирликдә мүбаризә планлары көрүрдүк. Мә'лумдур ки, миллиәтә гаршы едән һагсызлыглар, зүлмләр, тәзјигләр вә бунларын һәти нәтичәси олап изтираб вә фәләкәтләр миллиәтин иман әтрафында бирләшмәсиндә мүһүм рол ојнајан фәләрди. Фәгәт мәнфи амилләрдир. Бу јолдакы тәбәт «Мүсәват» фиргәсинин нә гәдәр һаглы олдуғуну гәтә јарајарды. Анчаг милли иманы вә милли идеалы дуран вә бу идеалын керчәкләшмәси үчүн миллиәти өкәтә кәтирән јалныз бу амилләр дејилдир. Милли тарих, милли әдәбијјат, милли ән'әнә, милли дин вә с. дәјәрләр милли идеалын әсия амилләрдир. һагсызлыглара гаршы дујулан нифрәт затән бу милли дәјәрләрин тәзјиги вә икишафына имкан верилмәси нәтичәсиндә јараныр. «Мүсәват» илә ингилабчы демократ рус фиргәләринин вә онларын мөвгәјиндә дуруларын арасындакы фәрг дә елә бунда иди. Онлар гәдәтә әлван, парлаг рәнкләрлә тәсвир едилән, гурдун гәдәт илә јан-јана отлајачағы «јени Русија» вә'д едирди. «Мүсәват» исә милли бир Азәрбајҗан вә'д едирди.

Вә милләтә бу иманы тәлгин етмәјә чалышырды. «Мүсават»ын сечкиләрдә мүвәффәг олмасы милләтин зәкасына вә камалыны исбат едәчәкди.

Рус мә'мурларына, рус фәһләләринә вә рус әскәрләринә истинад едән меншевик, есер, кадст вә болшевик олмаг үзрә мүхтәлиф сијаси фиргәләр әтрафында бирләшән Азәрбајчандакы руслар «Мүсават»ын јаратдығы һәрәкат гаршысында дахили мүбаһисә вә мүбаризәләрини унудур вә «Мүсават»а гаршы ваһид чәһһәдә бирләширдиләр.

Сағ чинаһы тәшкил едән кадет партијасы «бу торпаглар үчүн рус милләтинин ган ахытмыш олдуғуну» ирәли сүрәрәк Азәрбајчана мухтаријјәт верилмәјәчәјини билдирди. Анчаг бир мүддәт сонра милләтин бу дәриги вә шүмуллу һәрәкаты гаршысында бу мөвгедән чәкиләрәк базарлыға башламыш, «нә истәјирсиниз верәк, јалыныз Абшерон јарымадасына тохунмајын» дејә јазырдылар.

Меншевикләрә есерләр јалиыз «Мүсават»ы һәдәф сечмишдиләр. «Мүсават»ы јахына бурахмырдылар. Бакы фәһлә совети онларын әлиндә икән «Мүсават» фиргәсинин буржуа фиргәси олдуғуну иддиа едәрәк ону сечки һаггындан белә мәһрум етмәк истәмишди. Анчаг буна бахмајараг «Мүсават» фиргәси Бакы фәһлә совети сечкиләриндә фәһләләрин сәсләринин 75 фаизини газаймаға мүвәффәг олмушду.

Болшевикләр дә «Мүсават»а амансыз дүшмән кәсилмишдиләр. Бакыда дашнакларла белә әмәкдашлы едән вә бүтүн дүнја милләтләринин гуртулушундан бәһи едән бу фиргәнин органы олан «Бакински работчи» «Мүсават» фиргәсинин органы «Ачыг сөз»лә апардығы бир полемкада дејирди:

«Азәрбајчан мухтаријјәти түрк буржуазијасынын мухтаријјәтидир.

Гафгазын мухтаријјәтинә нә Русија буржуазијасынә дә Русија демократијасы разы ола биләр.

Азәрбајчан мухтаријјәти истәјән мүсаватчылар нә тичәдә харабазар танарлар».

Сајлары бир нечә адамдан ибарәт олуб Русија болшевик вә меншевик фиргәләринин бирәр бәзмәләриндә

эт «Һүммәтчи»ләр дә ејни мөвгедә дурурдулар. Азәр-анчылыг онлардан бири үчүн ингилабчы рус демо-ијасына, дикәри үчүн исә ингилабчы рус пролета-ына хәјанәт тәшкил едирди. Милләтә гаршы дини сағдакы «Иттиһад» үчүн дә азәрбајчанчылыг ис-бирлији бахымындан зәрәрли сајылырды. Ичтимаи-рам бахымындан рус марксистләринин мотивләрини арлајан вә «Мүсават»ы буржуа, хап, мүл-р фиргәси дејә төвсијә едән соллара мүғабил-ифаг»чылар «Мүсават»ы ифрат социалист һесаб едир-р. Торпаг мәсәләси, фәһлә мәсәләси, гадын азадлы-ә дин мәсәләси бу мүхалифәтин әсил сәбәбини тәш-едән мотивләр иди. Сијаси митингләрдә «бах, прог-ымыз будур» дејә авам күтләнин дини һиссләрини ыгландырмаг мәгсәдилә Гур'аны көстәрән буилар мү-тчылары динсиз е'лан едир, гадынлар һаггындакы ијјәт вә бәрабәрлик һагларыны әхлагсызлыг адлан-ырдылар. Бу чинаһын әммамәли бир нүмајәндәси Ба-ын Тәзәпир мәсчидинин минбәриндән мүсаватчы-барәдә «арвадлары бош, гаплары вә маллары һа-» дејә фитва вермишди.

Һалбуки сечкиләрин ләһимизә битмәсиндә кәндли вә лә мәсәләләри кими гадын азадлығынын да һәлл-и ролу олду. Гадынларын сечкиләрдә иштиракы ол-ајды, шүбһә јох ки, мәмләкәтин идарәси түрк олма-ад үнсүрләрини әлиһә кечәчәкди. Милләтән вичдаһына-р вә идракына хитаб едән «Мүсават» фиргәси сечки-ғы мүбаризә әснасында өз һәллини чохдан бәри көз-н гадын азадлығы кими мүһүм ичтимаи-сијаси бир-өләнин һәллиһә дә мүвәффәг олмуш, мүртәчә гүввә-ни әкс-тәблиғатына бахмајараг гадынлар бөјүк вә-взәм күтләләр һалында сечки урналарына ахын едә-һамы бир нәфәр кими «Мүсават» намизәдләринә сә-мишдиләр.

Сечкиләр мүхтәлиф иди. Мүәссисләр мәчлисинә олан-иләрдән өнчә јерли сечкиләр кечирилирди. Сүгут ет-и чаризм идарәси јеринә мәһәлли идарәләр гурулур-Бу ишдә чох диггәтли олмаг лазымды. Бу, гәти дө-дән әввәл һәрбин тәләјини һәлл едәчәк һаким мөв-ри тутмаға бәнзәјирди. Бу, Азәрбајчанын идарәсини-ән әлә алмаг демәк иди.

Бу идарэлэрин башында бэлэдијјэ мәчлислэри кәлирди. Өз јурдларында әһалиси башдан-баша түрк олашәһәр вә гәсәбэләрдә бэлэдијјэ мәчлисләринә үзв сечилмәк һаггындан мәһрум олан түркләр бу сечкиләрдә варлыгларыны, сијаси камалларыны исбат едәчәк, өз ән јурдларынын мүгәддәратыны фәлән әлә алачагдылар.

Бу бэлэдијјэ мәчлисләриндән башга сырф түркләр дән ибарәт милли комитәләр дә сечилирди. Бунлар рус ермәни, күрчү милли комитәләри илә јанашы сырф милли сијаси һаглары тәмсил едәчәк, бу мәгсәд үчүн милли гүввәләри мәркәзләшидирәчәкдиләр. Һәр шәһәр вә гәсәбәдә гурулан бу комитәләрин нүмајәндәләри бир арај кәлиб Азәрбајчан Мәркәзи Милли Шурасыны гурачагдылар.

Бунлардан башга, Бақы кими фәһләси чох олашәһәрләрдә фәһлә советләри сечилирди.

Бүтүн бу јени мүәссисәләрин Азәрбајчан дахилиндә чәрәјан едән һадисәләрин кедишиндә бөјүк тәсири олачагы кими, милли идеалын керчәкләшмәси дә бу мүәссисәләрин милли гүввәләр тәрәфиндән тутулмагындан асылы иди. Она көрә дә «Мүсават» сечки кампанијасын фөвгәл'адә әһәмијјәт верирди.

«Мүсават» вә онунла бирликдә һәрәкәт едән «Битәрәф демократ груп» һәмин сечкиләрдә вә сонра Русиј Мүәссисләр Мәчлисинә кечирилән үмуми сечкиләрдә сәсләрин 75—80 фаизини газанараг милләтин онунла јекдил олдуғуну исбат етди.

Бир сечки даирәси тәшкил едән Загафгазијада кечирилән сечкиләр бу өлкәдә үч фиргәнин һаким олдуғуну көстәрди; Күрчүстанда күрчү соснал-демократ «Меншевик» фиргәси, Ермәнистанда «Дашнак» фиргәси, Азәрбајчанда исә «Мүсават» фиргәси. Буну һамы бир һәгигәт кими гәбул едирди.

Загафгазијанын совет һөкүмәти һалында гурулмасы тәклифинә гаршы Сејмин 9 апрел 1918-чи ил тарихли ичласында нитг едән күрчү ингилабчы социалистләрин дән Лордкипанидзе бу чәһәти вурғулајараг демишди:

«Јахшы вә ја пис олмасындан асылы олмајараг һәр һалда унудулмајачаг бир һәгигәт вар. О һәгигәт будур мүсәлман әһалинин әксәријјәтинин һүсн-рәғбәти «Мүсават» фиргәсинәдир.

Әкәр күрчүләрин соснал-демократ фиргәсинә, ермәрин «Дашнак» фиргәсинә, мүсәлманларын «Мүсафиргәсинә сәс вермәјәчәкләрини мәнә исбат етсәјдженә бу нөгтеји-нәзәри мүзакирә етмәк оларды. Анбуну һеч ким исбат едә билмәз. Бундан һеч бәһс едән охдур...»⁴¹

Бәли, бундан һеч ким бәһс едә билмәзди, чүнки бу һәгигәт иди. Милләт сәсини «Мүсават» фиргәсинә ишди вә онун јүксәлтдији миллијјәт вә истиглал бајы алтында топлашмышды. Милләт «Мүсават» фиргәсини програм вә тактикасыны бәјәнәрәк көстәрилән бу илә милли, инсани һагларына говушачағына инанды. О, үмид едирди ки, Мәчлиси — Мүәссисанал топланачаг, кәндлиләрә торпаг, фәһләләрә иш, пәтләрә дә мухтаријјәт верәчәк. Бах, үмдә арзу бу-

Һәм дә бунларын фөвгүндә диқәр мүһүм бир тәләб дурурду ки, бу да бир ан әввәл һәрби битирмәк Мүвәггәти һөкүмәт, хүсусилә Керенски һөкүмәти лабдан һәрби мүвәффәгијјәтлә битирмәк үчүн бир лә олараг истифадә етмәк истәди. Хәтәрнак бир тәчәдәрәк ингилаб ордусу илә дүшмәнә чидди бир м һазырлады. Бу сурәтлә бүтүн чиддијјәт вә фәалијјәти «сон зәфәрә» сәрф едән ингилаб һөкүмәти, тәбии, лабын тәләб етдији әсаслы мәсәләләрини һәллини рә салмаг мәчбуријјәтиндә иди. Бу мәчбуријјәт исе чәбһәдә, һәм дә архада бөјүк бир һәрәкат догурур-

Әфқари-үмумијјә ингилабын ортаја атдығы «илһаг-вә тәзминатсыз сүлһ» шүары илә торпаг вә кәндли ләләрини дәрһал сөздән фәлә кәтирмәји тәләб едир, мәт исе һәр шеји Мәчлиси-Мүәссисана сахлајырды. Бу узатма сијасәти бир тәрәфдән болшевијизми, диқәр фдән дә милли чәрәјанлары гүввәтләндирирди. Хү- нә Керенскинин Финландија сәјми вә Украјна ра- на гаршы тәһдидә әл атмасы, Алманија үзәринә ффәгијјәтсиз һүчүму артыг болшевијизмин зүһуруна

⁴¹ «Загафгазијанын вә Күрчүстанын харичи сијасәтинә сәнәд вә материаллар», Тифлис, 1919, с. 216. русча.

мејдан ачмышды. Болшевикләр Керенски һөкүмәтиндә гачаг бир һалда мүхалифәт вәзијјәтиндә икән «нәјин баһасына олурса-олсун сүлһ» шүары илә әскәрләри, «һәмилләт Русијадан ајрылмаға гәдәр азаддыр» сөзләри илә милләтләри өз тәрәфинә чәкир, мүвәггәти һөкүмәти хәталарындан өзләринә хал топлајырдылар».⁴²

Болшевикләр 1917-чи илин тәшрини—сани ајыны эввәлләриндә мүвәггәти һөкүмәти девирәрәк һөкүмәт әлләринә алмыш вә 1918-чи илин тәшрини-сани ајыны башларында топланан Мүәссисләр Мәчлисини дағыда раг коммунист партијасынын диктурасыны с'лан етмишдиләр. Артыг гануни васитәләрин вә гануни јоллары гапылары бағланмышды. Һәмин вахт Гафгазда вәзијјә белә иди:

Тифлиسدә Русија Дөвләт Думасындакы гафгазлы депутатлардан ибарәт олан вә сабиг чар наибни эвәз едә «Хүсуси Загафгазија Комитәси» отурурду. Бундан башга үмумгафгаз фәһлә, әскәр вә кәндли шураларынын ичран јә мәркәзи варды. Бу «мәркәзи» тәшкилатлардан башга Азәрбајчанда (Бакыда) Азәрбајчан Милли Комитәс, Күрчүстанда Күрчүстан Милли Шурасы, Ермәнистанда Ермәни милли шурасы, бунларың архасында күрчү азәри, ермәни сијаси фиргәләри дурурду. Ејни заманд

Мәчлиси-Мүәссисана сечилмиш вә Петрограда кедә билә мөмиш гануни нүмајәндәләр дә варды. Буна көрә дә вәзијјәт 1905-чи ил ингилабынынкына һеч бәнзәмирд Болшевикләрин зүһурундан бир нечә күн сонра 11 тәшрини-сани 1917-чи илдә бүтүн бу тәшкилатларын ичран Гафгаз чәһәсиндәки һәрби комитә нүмајәндәләрини вә орду баш команданынын иштиракы илә бир јығынчаг чағырылды вә бу јығынчагда мүвәггәти бир һөкүмәт јарадылмасы гәрара алынды. 15 јанварда тәшкил олуна вә «Загафгазија Комиссарлығы» адыны дашыјан бәшкә мүвәггәти һөкүмәт өлкәни Мәчлиси-Мүәссисана гәдә идарә едәчәк вә сырф дахили мәсәләләрлә мәшғул олачады. Он бир «нәзарәт ишләри комиссарындан» ибарәт бәшкә һөкүмәтә «Мүсават» фиргәси сијаһысындан үч үзв д

⁴² Мәммәд Әмин Рәсулзадә, «Азәрбајчан Чүмһуријјәти» «Истиглал» мәчмуәси, хүсуси нүсхә, Бакы, 1919, с. 13—16.

олмушду. Азәрбајчаны тәмсил едән үзвләр јалнызлар иди.⁴³

Болшевикләрин Мәчлиси-Мүәссисаны дағытдыгдан әр гурдуглары һөкүмәти танымајан вә Түркіјә илә аваситә мүзакирәләр апармаг мәчбуријјәтиндә галан афгазија комиссарлығы Загафгазијадан Мәчлиси-Мүәссисана сечилмиш депутатлардан ибарәт бир «Загазија Сејми»ни дә'вәт едәрәк һакимијјәти она һәвалә еди.

Загафгазијанын ән али идарә мәгамы олан бу мәчдә Азәрбајчан белә тәмсил едилмишди:

1. Түрк федералист «Мүсават» халг фиргәси вә «Би-рәф демократик груп — 30 депутат.
2. Мүсәлман социалистләр блоку — 7 депутат.
3. «Иттиһад» — 3 депутат.

Бунлардан «Һүммәт»чи депутатлар үмумменшевик һысы үзрә бүтүн Загафгазија мигјасында сечилмишәр. Онлар Сејмдә дә Азәрбајчан сијаси партијала илә дејил, күрчү социалистләрилә бирликдә һәрәкәт едәр, декларасијаларыны да онларла бирликдә һазырладылар.⁴⁴ Бүтүн Азәрбајчан сијаси фиргәләри бир фиргәси тәшкил едәрәк бу мүштәрәк фраксијанын рәјанә «Мүсават»ын рәјасәт һеј'әтини гәбул етмишди. Белә ки, Загафгазија Сејминдәки Азәрбајчан фраксынын рәјасәт һеј'әти бу шәхсләрдән ибарәт иди:
Сәдр: Мәммәд Әмин Рәсулзадә.

Сәдрин муавинләри: Нәсиб бәј Јусифбәјли вә Мәм-Јусиф Чәфәрзадә.

Катибләр: Мустафа Маһмудзадә вә онун вәкили им бәј.

Бу рәјасәт һеј'әти үзвләриндән Мәммәд Јусиф бәјлә Мустафа бәј Маһмудзадә әввәлчә «Мүсават»ла әмәк-һәмкәрилик едән «Битәрәф демократик груп»а мәнсуб иди. Сонралар тамамилә «Мүсават» фиргәсинә гошулдулар.⁴⁵

⁴³ «Голос крајевого совета» гәзети, 29 (14). XI.1917 вә «Мәд вә материаллар», Тифлис, 1919, сәнәд № 5—6, с. 7—9.

⁴⁴ Р. Косалы, «Сејмдән парламана», «Истиглал» мәчмуәси, си нүсхә, Бақы, 1919, с. 57.

⁴⁵ Р. Косалы, һәммин мәгалә.

Тәшәккүлүндөн 3—4 ај сонра Азәрбајчан Милл Шурасы һалына кәлән бу. Сејм фраксиясы мајын 28-д Азәрбајчаның истигғалијјәтини сәлап едәчәкдир. Анча о замана гәдәр чох вә чәтин мәрһәләләр кечирәчәк вә Гафгазын мүгәддәрәтында чох мүһүм рол ојнајачагдыр.

Загафгазијанын үч милләти—азәрбајчанлылар, күрчүләр вә ермәниләр һадисәләрин кедиши нәтичәсинд факт гаршысында галмышдылар, Гафгаз фе'лән Русија дан ајрылмышды. Мәмләкәти идарә үчүн Сејм ким гапуни нүмајәндәләрдән ибарәт али бир мәчлисә вә ону гаршысында мәс'ул олан һөкүмәтә малик идиләр. Ја ранмын әлвәришли вәзијјәтдән истифадә етмәк, Гафгазын истигғал вә истигғалыны әмнијјәт алтына алма артыг онларын өзләриндән асылы иди.

Тәәсүф ки, бу тарихи фүрсәтдән истифадә етмә хүсусунда Сејми тәшкил едән партијалар јекдил дејилдиләр. Сосиал-демократлар сон дәгигәјә гәдәр өзләрини «Русија демократијасынын ајрылмаз бир парчасы» адландырырдылар. Бу исә о заман Күрчүстаны тәмсил едән меншевикләр демәк иди. Доғрудур, күрчү сосиал-федералистләри Сејми мүвәггәти бир мәрһәлә һеса едирдиләр, онларын фикринчә Сејм Русијанын сүгүт кедишиндә мүвәггәти бир мәрһәлә иди. Тәнәззүл дава едәчәк вә милләтләр өз сәрһәдләри дахилиндә өз мүгәддәрәтларыны өз әлләринә алачаглар. Анчаг ондан сонр мүстәгил милләтләр өз араларында бир иттифаг гурбиләрләр.⁴⁶

Анчаг бу ағыллы вә мәнтиги фикир мәһдуд бир азылығын нәзәријјәси һалында галмышды.

Ермәни милләтини тәмсил едән дашнаклар да Гафгазын ајрылмасы мөвгәјиндә дејилдиләр. Онлар үчүн д Сејм демократик Русијанын тәшәккүлүнә гәдәр мүвәггәти сәләһијјәти олан бир мүссисә иди. Загафгазија Сејм гаршысында дуран ән актуал мәсәлә нә иди? Загафгазиј нәдән башламалы иди? Бу суаллара дәрһал чаваб вермәк лазым иди. Бу актуал мәсәләләрә Азәрбајчан сијас фиргәләринин нечә бахдығы вә Загафгазија Сејминә мүнасибәтләрини ашағыда көрәчәјик. Азәрбајчан сијас фиргәләринин Загафгазија Сејминин 15 феврал 1918-чи тарихли ичласында гәбул едилмиш бәјаннамәләр

⁴⁶ Сејмин 15.II.1918-чи ил тарихли ичласынын протоколу

сында «Һүммәт» јох иди. О, Русија сосиал-демократ
левик фиргәсинин тамамилә күрчү сосиал-демократ-
ынын элиндә олан Загафгазија шө'бәсинин Сејм фрак-
сы илә бәрабәр бәјанатда булунмушду, даһа доғру-
леч бир бәјанатда булунмамышды.

Мүсават» адындан др. Һәсән бәј Ағајев, блок адын-
Ибраһим бәј Һејдәров, «Иттиһад» адындан да Мир-
б Мирмеһдијев бәјанатла чыхыш етмишдиләр. Бу бә-
тлардан биринчидә Сејм бүтүн мәсәләләри һәлл сдән
лиси-Мүәссисандыр. Бу мәсәләләр арасында миллиј-
мәсәләси дә вардыр ки, милли-мәһәлли территориял
таријјат әсасы үзәриндә һәлл олунмалыдыр.

Блокун бәјанатында Сејм барәдә фикир билдирилмир.
унла бәрабәр миллијјәт мәсәләси гојулур. Бу миллиј-
мәсәләси дә сијаси вә игтисади олмағ үзрә ики чәһә-
лә алыныр. Сијаси бахымдан милләтләр там мүстә-
олмағ һағгына малик олсалар да, игтисади бахым-
бир јердә јашамағ мәҷбуријјәтиндәдиләр. Оун
н блок бирләшмиш Загафгазија һөкүмәти вә милләт-
о мәдәни мухтаријјәт тәләб едир.

Иттиһад»ын бәјанатында дејилирди: «Русија кениш
әни мухтаријјәтли милләтләрин демократик дөвләти-
». Ајры-ајры милләтләрә Милли Шура јаратмағ һағ-
верилмәлидир. Онларын да вәзифәси мәктәб ачмағ,
р бинасы инша етмәк, музеј вә халғ университетләри
мағдан ибарәт олмалыдыр. Загафгазијада һакимиј-
һағгы мүвәггәти оларағ Сејмә мәхсусдур.⁴⁷

локун бәјанатында Загафгазија мигјасында, «Итти-
»ынкында исә Русија мигјасында мәркәзијјәтли бир
үмәт, милләтләрә дә мәдәни мухтаријјәт тезиси вар-
. Блокун мәдәни мухтаријјәт програмы мә'лум олма-
да, «Иттиһад»ынкы ашкардыр: «Мәктәб ачмағ, театр
а етмәк, музеј вә халғ университетләри гурмағ сәлә-
әтинә малик милли шура тә'сис етмәк һағгы»—бу гә-
. «Иттиһад» Русијаны федератив бир республика ки-
дә көрмәк истәмир. Мүтләғ мәркәзијјәтли олмалыдыр,
әлманлар парчаланмасын дејә...

Мүсават» фиргәсинин һәм бу мәсәләләр һағгында,
дә һәрб вә сүлһ хүсусунда вә дахили ичтимаи-сијаси

⁴⁷ «Загафгазија Сејминин протоколлары». Тифлис, 1918,
на. 15.II.1918-чи ил тарихли ичласын стенограмы.

мәсәлэләрә даир нөгтеји-нәзәрини үмуми олараг тәсәв
вүр етмәк үчүн Сејмин 15 феврал 1918-чи ил тарихли ич
ласындакы бәјанатыны ашағыда ејнән веририк:

«Мавәраји-Гафгасја Сејми әзалары, вәтәндашлар!

Түрк федералист «Мүсават» халг фиргәси вә битәрәс
демократик груп намына сөз сөјләмәклә бәхтијарам. Чо
мүзтәриб бир мәмләкәтин үзәриндән әсрләрдән бәри да
вам едән истибадады девирән 1917-чи илин бөјүк Русија
ингилабы ингилабчы пролетариатын вә көјлүнүн һүрриј
јәтләрлә бирликдә демократик бир чүмһуријјәт гурма
вә әсир милләтләрин милли-территориал вә милли-күл
түрәл әсасы үзәринә гурулу тәјини-мүгәддәрат һаглары
ны танымаг сурәтилә кәмала ермәлидир. Великорус олма
јан бүтүн милләтләрин вә бүтүн әмәкчи халг күтләсини
истәдикләри бу иди. Фәгәт Русија һәгигәти ингилабы
бу не'мәтләрини әлдә едилмәси зор бир шеј һалына кә
тирди вә һәр түрлү тәзадлар вә бәкләнилмәз һадисәлә
мәмләкәти анарши вә вәтәндаш һәрби атәшилә јандыр
ды. Ингилабы идарә едәнләрин бачарыгсыз тактикалары
вә күнүн мәсәләләрини анлајамамаглары мәмләкәти фә
лакәтә сүрүкләди.

Ајры-ајры милләтләрин Русија ингилабынын башын
да дуранлара олан үмидләри боша чыхды. Мәркәзијјә
принсипи ифлас етдијини вә гејри-һәјати олдуғуну исба
етди. Һал-һазырда Русија чүмһуријјәтинин вәзијјәтинд
вүчудә кәләп кәскин вә дәрин дәјишмәләрин нәтичәс
олараг мәмләкәт фыртыналы анарши дәнизи ортасында
үмидсиз бир һалда чалханыркән вә ајры-ајры милләтләр
«нә јанмалы?» дејә дәһшәтли сорғу гаршысында булу
дуглары бир заманда бајрағымызда чызылмыш олан ич
тимаи-сијаси шүарлары тәһәггүг етдирмәјә чалышан биз
ләр е'лан едириз ки, биз һал-һазырда Мавәраји-Гафгасја
Сејмини бу критик бир заманда өлкәмизин мүгәддәра
тыны идарә етмәјә вә ән хәстә сијаси вә үмуми-ичтимаи
мәсәләләри һәлл етмәјә сәләһијјәтдар бир мүәссисә тә
ләгги етмәји мүмкүн әдд едирик. Биз бу күнкү Сејм
бәсләдијимиз бүтүн арзуларымызы вә өлкәмизин бүтүн
кардинал мәсәләләрини һәлл едәчәк бир Мәчлис-Мүәс
сисана бахар кими бахырыг. Бизчә, һәлл едилмәси лазым
кәләп мәсәләләр һәрб вә онун горхунч нәтичәләрини би
тирмәкдән, торпаг, миллијјәт, фәһлә вә с. мәсәләләри һәлл

кдән ибарәтдир. Бизим гәнаәтимизә көрә Сејм һәр дән өнчә сүлһ мәсәләси илә мәшғул олмалыдыр. Чүнсүлһ торпаг мәсәләсинин вә дикәр ичтимаи вә милли мәсәләләрин дә һәллиндә «Conduto sune gua поп» дур. Ми сүлһүн атәшли тәрәфдарлары олан бизләр ән јабир сүлһ мүгавиләсини, милләтләрин тәјјини-мүгәддәһаггына әсаеланан илһагсыз, тәзминатсыз демократия бир сүлһ мүгавиләсини тәләб едәчәјик. Сүлһ мүзакиррини давам етдирмәклә бәрабәр Сејм ејни заманда паг мәсәләсинин һәлли илә дә мәшғул олмалыдыр вә паг чалышан халгын бәдәлсиз мүлкијјәтинә верилмәһип, (курултулу алгышлар). Торпаг мүлкијјәтинин симум һәдди тәјјин олунмалыдыр.

Миллијјәт мәсәләләринә кәлинчә, кимсәнин һаггына авүз етмәдән вә тарихи гоншуларымызла там бир глуг вә меһрибан гоншулуг едәрәк милли арзуларынын керчәкләшмәсинә чалышачағыг вә бу јолда һеч фәдакарлығы әсиркәмәјәчәјик (Алгышлар).»

Һәр шејдән әввәл сүлһ мәсәләси. Чүнки сүлһ бүтүн имай, сијаси, милли мәсәләләрин мүвәффәгијјәтли һәлчүн лазымдыр.

Керенски һөкүмәти бу мәсәләнин әһәмијјәтнини баша мәдији үчүн деврилмәдими? Русијанын болшевикләшн вә демократиянын мәғлубијјәти бу үздән баш веринми?

Керенски март ингилабындан сонра сүлһ бағлајача вә милләтләрин һүрријјәт һагларыны таныјачағы дә ингилабдан мүһарибәни мүвәффәгијјәтлә битирмәк и истифадә етди вә милләтләрин азадлыг һаглары бош, әһәмијјәтсиз бир шеј сајды.

Загафгазија һөкүмәти нечә һәрәкәт едәчәкди?

«Мүсават»ын бәјанаты Русија ингилабынын башындуранларын бурахдығы хәталар нәзәрә алынараг јатимышды. Анчаг бу бәјанатдакы принципләрин тәтқи, тәәсүф ки, Азәрбајчанын сијаси фиргәләриндән алы дејилди. Сејмдә әксәријјәт күрчүләрлә ермәнин әлиндә иди.

Мәһз онларын мөвгеји Гафгазы ја гуртарачаг, ја да в едәчәкди.

«Мүсават» вә Гафгаз истиглалы

5(18) декабр 1917-чи илдә Әрзинчанда Түркијә вә Русија ордулары арасында барышыг имзаланды. Үчүнчү орду команданы Вәһиб пашанын рус орду команданы кенерал Одишелидзејә көндәрдији 9.1.1918-чи ил тарихли мәктубундан алашылдығына көрә Әрзинчанда барышыг мүзакирәләри әснасында комиссия үзвләриндә Вышински Гафгаз ордусунун мүстәгил Гафгаз һөкүмәти адындан мүзакирәјә киришдијини сөјләмишдир. Вәһиб паша баш командан вәкили Әнвәр паша һәзрәтләринә көндәрдији рапортда бу чәһәти дә гејд етдијиндән Әнвәр паша һәзрәтләриндән «мүстәгил Гафгаз һөкүмәти илә һансы васитәлә мүнәсибәтләрин јараначағы вә һәр икитәрәф арасында сүлһ тә'сиси үчүн мүстәгил Гафгаз һөкүмәтинин һансы тәсәввүрләрә малик олдуғу» һаггында тә'лимат алмышдыр. Әнвәр паша һәзрәтләри «мүстәгил Гафгаз һөкүмәти мәркәзинә бир һеј'әт көндәрмәк фикриндә олдуғуну», тәклифинин «мүстәгил Гафгаз һөкүмәтинин билдирилмәсини» вә чаваба мүнтәзир булундуғларын да әлавә етмишдир.⁴⁸

Бир тәрәфдән рус ордусунун Гафгаз чәһәсиндә олмасы, диқәр тәрәфдән рус демократијасына олан етинад һиссләри о замаң һаким олан зүмрәјә бу фүрсәтдән истифадә етмәк имканы вермәмишдир.

Јанварын 4(17)-дә топланан фәһлә, әскәр, кәндли советинин Гафгаз дијар мәркәзи Загафгазија комиссарлығынын рәиси Кекечкоринин Әнвәр пашанын тәклифи һаггындакы изаһатыны динләдикдән сонра Түркијәјә белә бир «чаваб лајиһәси» гәбул етмишдир:

«Русија демократијасы үчүн мәғбул бир сүлһ мугавиләсинә тәрәфдар олмагла бәрабәр Русија Республикасынын бир һиссәси олдуғумузу нәзәрә алараг бу күнләрдә топланмыш Мәчлис-Мүәссисандан ичазә алдыгдан сонра сүлһ мүзакирәләринә башлаја биләчәјимизи әрз едирик».⁴⁹

⁴⁸ «Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 15, с. 24—25.

⁴⁹ «Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 16.

Ертәси күн дијар мәркәзинин җаваб лајинһәсини мүрә едән Загафгазија комиссарлығы индилик җавабы ирә салмағы даһа мүнәсиб көрмүшдү. «Җаваб лајинһә»ндә «дијар мәркәзи»нин бу әләвәси дә диггәтәшә:

«Бунунла бәрабәр дијар мәркәзи Загафгазија комиссарлығына халг комиссарлары да дахил олмаг үзрә (болыклар) Русијадакы бүтүн һөкүмәтләрлә музакирәләришмәји тәклиф едир».⁵⁰ Һалбуки «халг комиссарлары» топланмыш Мәчлиси-Мүәссисаны говмуш вә Алжија-Түркијә блоку илә Брест-Литовскда сүлһ музаләринә башламышды. Загафгазија һөкүмәти исә Түркијә илә музакирәләрдә бирликдә һәрәкәт етмәк һәм мураҗиәт етдији һөкүмәтләрдән бир җаваб алмады, тәк башына галмышды. Бунунла бәрабәр Вәһиб пашанын икинчи мәктубу Загафгазијаја икинчи бир фәрман арадырды.

3(16) январ 1918-чи илдә јазылыб ертәси күн Тифлисә алынған мәктубунда Вәһиб паша Брест-Литовскдан алынмыш Орта дөвләтләр нүмајәндәләринин Загафгазија һөкүмәтинин истиглалыны танымаға вар күчләри илә җалышачагларыны вә мүвәфّفәг олачағына там әмнијјәт һисилә Загафгазија һөкүмәтинин өз мүддәләрини Брест-Литовскда көндәрә биләчәјни билдирди.⁵¹

Загафгазија комиссарлығы Брест-Литовскда кетмәк һәм имтина едәрәк Түркијә илә бирбаша музакирәләришәр верир. Бу мәгсәдлә Мәчлиси-Мүәссисана сечилдән депутатлардан ибарәт, әввәлки фәсилдә бәһс едилән Загафгазија мәчлиси Сејм чағырараг сәләһијјәтини она тәғәддә едир. Сејмин тәшкил етдији јени һөкүмәт Түркијә илә музакирәлә киришәрәк Түркијә илә Гафгаз арада мәшһур Трабзон конфрансы ачылыр.

Анчаг бу мүддәт әрзиндә Брест-Литовскда совет һөкүмәтилә сүлһ имзаланмыш вә Загафгазијанын Гарс, Батум вә Батумдан ибарәт үч санчағы Түркијәјә вәсмиинди. Бу, Сејм һөкүмәтини мүшкүл бир вәзијјәтә

⁵⁰ «Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 18.

⁵¹ «Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 34 (Вәһиб пашанын мәктубу), с. 52.

салырды. Чүнки Сејмин 16(1) март тарихли ичласында сүлһ һаггында гәбул едилән гәрарын үчүнчү маддәсә һәрбдән әввәлки 1914-чү ил сәрһәдләри дахилиндә м гавилә бағланачағыны ачыгча гејд едирди. Гәрар даһи да ирәли кедир, 4-чү маддә илә Түркијә дахилиндә ил Түркијә һимајәсиндә Түркијәнин шәрг вилајәтләриндә ибарәт мухтар бир Ермәнистан тәләб едирди.⁵²

Түркијә Брест-Литовск мугавиләсинә әсасланара рус ордусунун бошалтдығы јерләри тута-тута ирәлиләр бир вә үч санчағын да бошалдымасыны тәләб едирди. Сејмин 26 феврал (11 март) тарихли ичласында бу мәсәлә музакирә едилдији заман Фәтәли ханын вәзијјәт хүләсә едән нитги фиргәмизин һәрәкәт хәттини көстәрмәси бахымындан диггәтәләјигдир. Фәтәли хан демишди:

«...Түркијәнин һәрәкәтинә кәлиңчә, биз онда мәнтиг бир ардычылыг көрүрүк. Түркијә һөкүмәти бизи дәрәфәләрлә мүстәгил бир варлыг кими гәбул етди вә бидејаны, тәбири чаизсә, бизә иррарла гәбул етдирмә истәди. Түркијә һөкүмәти мүстәгил шәкилдә музакирәләр апармаг үчүн Брест-Литовска нүмајәндәләр көндәрмәји Гафгаз һөкүмәтинә тәклиф етди. Бәзи мулаһизәләрә Загафгазија һөкүмәти буну о заман етмәди. Түркијә һөкүмәти бир нечә дәфә Загафгазија һөкүмәтинә мүрәчиәт едәрәк онун истиглалыны вургулады. Буна мүәјјә бир чаваб верилмәди. Сејмин әввәлки ичласында да бә мәсәлә бүтүн гәтијјәтилә гаршымыза гојулдуғу заман бир мүәјјән бир чаваб вермәдик. Она көрә Түркијә бизә Русија Чүмһурнјјәтинин бир гисми һесаб едирсә, бизә Русијанын бир парчасына бахан кимн бахырса вә Русија Чүмһуријјәти илә бағланмыш мугавиләдән ирәл кәлән шәртләрни ичрасыны тәләб едирсә, бу һәрәкәтдә бир мәнтиг көрмәмәк мүмкүн дејилдир. Она көрә, биз чә, бу хүсусда мүәјјән бир фикир сөјләмәк үчүн гәтә бир заман јенә кәләчәкдир. Чүнки Түркијә илә музакирәләр слә бир сәфһәјә кирмишдир ки, Түркијә бу мәсәләни даһа гәти бир шәкилдә дилә кәтирәчәкдир. Биз слә кәлир ки, Сејмин јахын ичласларындан бириндә бә мәсәләни бир дә музакирә етмәк лазым кәләчәкдир...»

⁵² «Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 46.

⁵³ Загафгазија Сејминин 26 феврал (11 март) тарихли ичласынын протоколу, «Сәнәд вә материаллар», с. 89.

Һәгигәтән дә Түркијә бу истиглал мәсәләсини бир гәтијјәтлә дилә кәтирирди. Трабзонда ачылан сүлһ франсында Түркијә һеј'әтинин башчысы Рауф бәј фгазија һеј'әтинин сәдри Чхенкелидән ачыгча сорурду: «Загафгазија адындан сүлһү ким имзалајар?» О, Загафгазија һеј'әтинә рәсмән белә бир сорәндәрмишди: «Османлы һеј'әти Загафгазија һеј'әтин- Загафгазија Чүмһуријјәтинин маһијјәти, шәкли, си вә идари тәшкилаты һаггында ачыг бәјанатда нмасыны хаһиш едир вә бир дөвләтин тәшәккүлү дөвләтләр һүгугунун тәләб етдији шәраитин ичра иб-едилмәдијини билмәк истәр».

Загафгазија һеј'әти 16(3) март тарихли чавабында левикләрин ингилабындан сонра Загафгазијанын ән мүстәгил бир дөвләт һалында идарә олундуғуну едирди. Бу чаваб түрк һеј'әтини алдада билмәмишди. абил чавабда мүстәгил бир дөвләт олмаг үчүн башга әтләр тәрәфиндән дә таныма лүзүмуну ирәли сүрән кијә Загафгазијанын Русија Чүмһуријјәтинин бир асы олдуғуна даир Тифлисин 23 јанвар тарихли мәк- на ишарә етдикдән сонра билдирди:

«Бу сурәтлә дөвләтләр һүгугу принципләри кәрәјин- әшәккүл етдикдән сонра Загафгазија һөкүмәти мү- рәләрдә иштирак етмәји арзуласајды, Украјнанын алында да көрүндүјү кими, кимсә она мане ола бил- н».⁵⁴

Түркијә Брест-Литовск мүзакирәләри әснасында јанын бир һиссәси олан Загафгазијанын Русија тә- ндән имзаланмыш мүгавиләнин Загафгазијаја аид ләрини гәбул етмәк мәчбуријјәтиндә олдуғу мүддә- дан чыхыш едирди вә Карс, Әрдаһан вә Батумун бо- дылмасыны истәјирди. Үмумијјәтлә, бејнәлхалг дә- малик бир мүгавилә бағлаја билмәси үчүн Загафга- нын өз истиглалыны рәсмән с'лап етмәсини ирәли рдү. Бу чәһәт Загафгазија һеј'әтинин 20(7) март хли бәјанатына верилән сјни тарихли чавабда да ча гејд олунмушдур. Чавабда дејилирди:

«Дөвләти-алијјәји-Османијјә һеј'әти башланмыш кириләрин һәр ики тәрәфин арзу етдији гәти вә мәм- јјәтбәхш нәтичә вермәсинә гәдәр Загафгазијанын өз

⁵⁴ «Сәнәд вә материаллар, сәнәд 66-57-58, с. 116—119.

истиглалыны вә идарә шәклини е'лан етмәсини ар едир».⁵⁵

Жаранмыш јени вәзијјәт Сејмин рәјасәт һеј'әти, һ кумәт үзвләри вә фиргә нүмајәндәләринин 25(12) мар тарихли ортаг топлантыларында мүзакирә едилдији з ман «Мүсават»ла демократик битәрәф груп «Иттиһад вә блок адыннан бу бәјанатла чыхыш етмишди: «Загафгазијанын истиглалы е'лан олунмаса, фраксијамыз сүл мүзакирәләрини мүдафиә етмәјәчәкдир. Үмумијјәтл мүзакирәләри Сејм дејил, мүстәгил бир һөкумәт кени сәләһијјәтләрә малик харичи ишләр назирини васитәсиә апармалыдыр».

Бу ортаг гәрардан анлашылыр ки, бүтүн сијас фиргәләримиз бир ај ичиндә «Мүсават»ын мөвгејин кечмишдиләр. Трабзон сүлһ һеј'әти үзвләриндән Кача пунни сорғулара чаваб олан изаһатында демишд «Түркләр мүстәгил Загафгазијаны лазым вә фајдал һесаб едилләр. Чүнки Русија илә Түркијә арасында сәд олачагына инанырлар. Анчаг елә һисс олунур ки, түр ләр Загафгазијанын өзүнү Русијадан мүдафиә едә бил чәјинә инанмырлар. Она көрә дә Карс, Әрдәһан, Бату мәсәләсиндә исрар едилләр. Бу сәјәдә вәзијјәт дәјишди дә өзләрини даһа јакшы мүдафиә етмәји дүшүнүрләр».

Сејмин сәдри Чхсидзе мүзакирәләрин үмуми әсасл рындан бири олмаг үзрә истиглал е'лан етмәк мәсәлә син дә мејдана чыхдыгыны көстәрәрәк мүзакирәләр з маны бу чәһәтләрә диггәт јетирилмәсини хаһиш еди «Загафгазијанын истиглалыны ким мүдафиә едәчәкдир Тәкчә Түркијә, јохса онун мүттәфигләри дә? Үмумијјә дә, Загафгазијанын истиглалыны гаранти едән ким ол чагдыр? Түркијә кәләчәкдә Русијанын ирәлиләмәсин һесаба гатырса, биз дә билмәлијик ки, истиглалымыз ким һимајә едәчәкдир? Алманија бу хүсусда нә дејир?»

Ермәни депутатларындан Карчикјана көрә Загафгазија истиглалыны е'лан едәрсә, сәрһәдләрини дә кө тәрмәк мәчбуријјәтиндә галачаг. Әкәр әввәлки сәрһә дләри дахилиндә е'лан олунса, Түркијә илә арада Батум Карс, Әрдәһан барәдә ихтилаф јараначаг. Әкәр Брес Литовск мүгавиләсиндәки сәрһәдләр дахилиндә е'ла олунса, фе'лан истиглал мөвчуд олмајачаг. Она көрә д

⁵⁵ «Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 65-66, с. 132—136.

лэни түрклэрлэ музакирэлэр заманы һәлл етмәк вә ијәдә ермәни мәсәләсини дә Гафгаз мәсәләси сәјмаг мдыр.

Күрчү федералистлариндән Ласхишвилијә көрә, глал 1917-чи илин декабрында е'лан едилмәли иди. и исе кечдир. Күрчү есерлариндән (ингилабчы сосна-лариндән) Лордкипанидзејә көрә истиглал е'лан ет-мүнасиб дејилдир.

Бу ичлас истиглал һаггында һеч бир гәрара кәлмә-көһнә сүлһ шөртларини мүдафиәдә иерар едәрәк лыр.⁵⁶

Мартын 31-дә исе күрчү фраксијасы илә ермәни ксијасынын һәрарәтли мүдафиәсиндән сонра «Мү-т»ын шиддәтли мүхалифәтинә бахмајараг Түркијә мүһарибәјә башламаг гәрара алыныр. Бу мүнаси-ә «Мүсават» фиргәси илә битәрәф демократик груп «Иттиһад» фиргәсинин сосналистләр истисна олмагла ардыглары мүштәрәк гәрарда дејилирди:

«Түркијә илә башлајан мүһарибә бүтүн Мавәраји-ғасја демократијасы үчүн, дахили һәјатын һазыркы анти сәбәбиндән чох пис нәтичәләр верәчәјиндән мү-ибәнин давамы мәс'улијјәтнини өһдәсинә көтүрмәјәрәк «сават» фиргәсинин фраксијасы, битәрәф груп вә «Ру-да Мүсәлманлыг («Иттиһад») фиргәси» мүһарибә-мынын башда олан фиргәләр тәрәфиндән мүсбәт шәкилдә гәрара алындыгыны нәзәрә алараг бу мәс'-јәтли имтаһанда Мавәраји-Гафғасјанын саир мил-ләринә мүһарибәнин әлверишли сурәтдә бәртәрәф-ләмәсинә сә'ј етмәклә јардым едәчәкләрдир».⁵⁷

Бу һадисәләр Бакыда ганлы март гырғынынын баш-ыгы күнләрә тәсадүф едирди. Бакыдакы дашнаклар-бирләшән болшевикләр Бакыда үч күн, үч кечә тө-икләри гырғындан сонра шәһәрә һаким олмуш, обәјчанын гәлбаһына доғру јүрүшә башламышды-

Бу барәдә апрелин 6 вә 7-дәки мүштәрәк ичласла-да «Мүсават»ла битәрәф груп, «Иттиһад» вә блок-јјәти әтрафлы сурәтдә тәһлил етмиш вә милли мөв-јјәтимиз пәминә «Һүммәт»ин хәтти-һәрәкәтини бир

⁵⁶ «Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 69, с. 139—146.

⁵⁷ Р. Қосалы, «Сәјмдән парламана», «Истиглал» мәчмуәси. си нүсхә, Бакы, 1919, с. 63.

ағыздан лә'нәтләмишләр. Ејни заманда һачыгабул ста
сијасында полковник Магаловун мәғлубијјәти мәсәл
сини музакирә едәрәк «бүтүн хатибләр бир сәслә һачы
габул мәғлубијјәтинин меншевик фиргәсинин болшеви
ләрә гаршы икиүзлү сијасәти үзүндән ирәли кәлдијин
гејд едирләр. Меншевикләрин һөкүмәтдәки нүмајәндәләр
бүтүн ихтијараты әлләринә алараг бир тәрәфдән бол
шевикләрлә мүбаризә үчүн һөкүмәт мүфрәзәси кәндәри
дикәр тәрәфдән дә Магалова һәрби ләвазимат кәнд
рилмәсини тә'хир едәрәк бә'зи рәсми мүманеәтләр чых
рырлар, дејә онлары иттиһам едирдиләр. Полковник
кнјаз Магалов һәр күн ән горхулу телеграфлар чәки
зирәһли гатар, топ, мәрми, митралјоз, чәббәхана кәнд
рилмәсини тәләб едир, һөкүмәт исә һеч бир әһәмијјә
вермәјәрәк һеч бир шеј кәндәрмирди. Бу ичтиманын н
тичәсиндә белә гәрар верилди:

Трабзон һеј'әти —мүрәххәсәси рәиси Чхенкели илә м
закирәләрдә булунуб вүчүдә кәлмиш вәзијјәти она би
дирмәли вә она Мавәраји-Гафгасјанын истиглалыны
е'лан едилмәси лазым олдуғуну сөјләмәли. һөкүмәтдәк
фраксјон мүмәссилләринин ичласы чағрылараг мү
сәлман назирләрин миралај Магалова јардым кәндә
мәк мәсәләсиндәки тәләбләри гәбул едилмәдијиндән һ
күмәтдән чыхдығлары е'лан едилсин. Бүтүн мәс'ул фир
гәләрә билдирилсин ки, Сејмин мүсәлман фраксјонлар
гәтијјәтлә Мавәраји-Гафгасјанын истиглалы тәрәфдар
дырлар вә әкәр бу мәсәләдә саир фиргәләр һүсни-тәвә
чәһ кәстәрмәсәләр, биз Азәрбајчанын истиглалы е'лан
нын имканы музакиратына киришмәјә мәчбур галача
быг».⁵⁸

Нәһајәт, мәғлубијјәтлә битән һәрбдән сонра 22 (9
апрел тарихли ичласында «Мүсават»ын лидери Мәммә
Әмин Рәсулзадәнин сол есерләр вә кадетләрлә мүбар
зәси вә «Дашнакәсүтјун»ун разылығы вә диқәр фиргәл
рин көмәк вә јардымлары нәтичәсиндә Сејм Загафгазија
нын истиглалыны е'лан едир. Сејмин 26 (13) апрел та
рихли ичласында Кекечкорини әвәз едән Чхенкели мү
тәгил Гафгазын илк һөкүмәтини тәшкил етмишдир.

Јени һөкүмәтин бәјаннамәсинин музакирәси заман
һөкүмәтә Азәрбајчан фраксијасынын е'тимадыны бил

⁵⁸ Р. Косалы, һәмин мәгалә, с. 67.

н нитгиндә «Мүсават» фиргәсинин лидери Мәммәд Рәсулзадә «бу истиглалын Шимали Гафгазы да ә алдыгыны» тәсәввүр етдикләрини вә һөкүмәтин пали Гафгазы Чәнуби Гафгазла бирләшдирмәк үчүн ирләр көрәчәжинә үмидвар олдуғуну «Мүсават», биф групп, «Иттиһад» вә блок адындан бәјан етмиш-⁹ Билирик ки, Загафгазија һөкүмәти бу арзуну керәшдирмәди.

Жәнч дәвләт һәр шејдән әввәл дахили тәшкилатыны чаг, мұһарибә вә ингилаб нәтичәсиндә позулмуш тыны тәнзим едәчәкди. Бунун үчүн дә илк нөвбәдә кијә илә анлашараг нормал бир мұнасибәт гурачаг вә истиглалыны таһытдырачагды.

Дикәр тәрәфдән дә Шимали Гафгаз гоишулары катарла бирләшәрәк «Чәнуб-Шәрг Бирлији» мејдана рмишди.

Сејм Загафгазијанын истиглалыны елан етдикдән а Түркијә илә Загафгазија арасында Батумда јени конфрансы ачылды. Бураја Шимали Гафгаз һејәти әлмишди. Конфрансда Шимали Гафгазын иштиракы Гафгаз Федерасијасы јаратмаг гәрара алынмышды. аг Загафгазија дәвләти өз бирлијини белә мұһафизә билмирди. Шимали Гафгаз мајын 11-дә «Чәнуб-өрг Бирлијин»дән чыхараг өз истиглалыны елан өкән Загафгазија ајры-ајры дәвләтләрә парчалаймаг рәсиндә иди.

Мәлүм олдуғу кими, Трабзон конфрансы Загафгазын Брест-Литовск мұгавиләсиндәки Карс, Әрдәһан, ум маддәсинин рәдд етмәсинә көрә дағылмышды. кијә исә бу мұгавилә көрәјинчә она всрилмиш јер-и силаһ күчүнә алдыгдан сонра ахыдылан ганларын асы кими јени јерләр тәләб едирди.

Бундан башга, мұһарибәнин јаратдығы тәләбата уј-олараг Түркијә өз ордусуну сүр'әтлә дикәр чәбһә-ә, мәсәлән, Шимали Иранда инкилисләрә гаршы нәгләк үчүн Гафгаз дәмир јолларындан истифадә етмәк рјирди. Әрази мәсәләси Күрчүстаны нараһат едирди. ир јолларындан истифадә мәсәләсиндә дә Күрчүстан азылыг едирди. Бунун әсил сәбәби о заманкы Алмани-

⁹ «Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 69. с. 200—201; сә-№ 108. с. 229—241.

янын ојнадығы рол иди. Батум конфрансында иштира
едән Алманија эввэлчә Советләрин дә һеј'әт көндәрәч
јини вә Загафгазија истиглалыны таныјачагларыны бил
дирмишди. Анчаг бу иш баш тутмады. Эвезиндә Алмани
ја Бакы нефти һаггында болшевикләрлә сөвдәләшмә
киришди. Бакынын битмәз-түкәнмәз нефти илә Түркүста
нын памбығына көз дикән Алманија Гафгазын, хүсусил
Азәрбајчанын Түркия нүфузуна кечмәснә мане олма
истәди. Бу мөгсәдлә о, Күрчүстанын вә Ермәнистанын
вәзијјәтиндән истифадә едирди. Елә бу ојунун тә'сир
илә Күрчүстан Гафгаз бирлијиндән чыхараг Алманијај
вердији игтисади имтијазлар эвезиндә Түркияјә гарш
торпаг бүтөвлүјүнү горумаг мөгсәдилә Алманија һимајә
синә кирмәји гәрара алырды. Алманија мүвәккили кен
рал фон Лоссов 1918-чи ил мајын 25-дә Загафгазиј
сүлһ һеј'әтинин рәиси Чхенкелијә јаздығы мәктубунд
«Загафгазија конфедерасијасынын парчаланмаг үзрә ол
дугуну» билдирди.

Бу хүсусда Загафгазија һеј'әтинә дахил олан күрч
мүвәккилләринин азери вә ермәни мүвәккилләриндә
кизли шәкилдә Алманија мүвәккили фон Лоссов ил
ајрыча разылашдыглары вә Тифлиسدәки күрчү депутат
ларынын да бу бардә эввэлчәдән мә'лумат алдыглары
ортаја чыхырды.⁶⁰ Нәмин һадисәнин Тифлиسدәки Сејм
Азәрбајчан бөлмәсиндән дә кизләдилмәдијини 25 ма
тарихли мүштәрәк ичласын протоколларындан өјрәнири
О күн сәһәр вә ахшам Азәрбајчан депутатлары ики д
фә фөвгәл'адә ичласа јығылмышлар. Сәдр Мәммәд Әми
Рәсулзадә вә онун мүавини Јусиф бәј Нәсиббәјли Батум
конфрансында мүвәккил олдуглары үчүн сәһәр ичласы
на Худадаг бәј Мәлик-Асланов, ахшам ичласына ис
Фәтәли хан сәдрлик етмишләр. Сәһәр ичласында Күр
чүстанын ајрылма гәрары бир факт кими тәсбит олунар
Ахшам ичласында Сејм рәиси Чхеидзе вә Күрчүстан мү
вәккили Серстели бәјанат вермишләр. Серстели де
мишдир:

«Сејмин социал-демократ фраксијасы вә үмумән

⁶⁰ «Сәнәд вә материаллар», 48 №-ли сәнәддә Батум сүлһ
һеј'әтиндә азәрбајчанлы мүвәккилләрлә күрчү мүвәккилләри
арасында мүһәлисә, 157 №-ли сәнәддә кенерал фон Лоссовун
мәктубу.

ү рекиону Загафгазија милләтләрнни истиглал шүәлтында бирләшдирмәјин мүмкүн олмајачағына вә фгазијанын парчаланмасынын бир факт олдуғуна ыр. Түркијә илә музакирәләр әснасында бирлик јохмејдана чыхды... Бизим тәрәфимиз азлыг тәшкил и үчүн нәзәри—е’тинаја алынмырды вә биз дә бу Күрчүстанын истиглалыны е’лан етмәјә мәчбуруг. Иттиһада чох әһәмијјәт веририк вә бунун кәләчәкдә и мәнәфе зәмининдә һүсулә кәләчәјиндән үмидиүзмүрүк. Кәләчәкдә бунун һүсулинә инамла индибашга чарәмиз олмадығындан Күрчүстанын истигны е’лан етмәлијик. Сабаһкы нчласда биз Загафа Чүмһуријјәтинин сүгутуну тәсбит едәчәјик».

Бу бәјаната чаваб олараг Фәтәли хан бунлары де-дир:

«Загафгазија милләтләри бир-бирләринә бир чох мәтәтләрлә о гәдәр сых сурәтдә бағланмышлар ки, ары голајлыгла ајырмаг мүмкүн олмаз. Фәгәт әкәр ү милләтинни ирадәси белә исә биз мүманеәт етмәјә дә һағлы дејилик вә Азәрбајчан түркләринә дә бу једисәјә көрә лазым кәлән гәрары чыхармагдан баш-р шеј галмыр».⁶¹

Ертәси күн мајын 26-да Загафгазија Сејми үч ајлыг ијјәтдән сонра ахырынчы нчласыны кечирәрәк бу гә-чыхарды: «Загафгазија мүстәгил чүмһуријјәтнин ана кәтирән милләтләр арасында һәрб вә сүлһ мә-индә чидди ајрылыг олдуғу вә нүфузлу бир һөку-гәшкил едәрәк бүтүн Загафгазија адындан даныш-имкан галмадығы үчүн Сејм Загафгазијанын тәг-нин бир факт олдуғу гејди илә өз сәләһијјәтини бит-һессаб едир».⁶²

Бу гәрардан әввәл Серетели Загафгазијаны сүгута дан сәбәбләрдән бәһс едән нитгиндә бүтүн кунһәла-азәрбајчан фракснјасына јүкләмәјә сәј кәстәрсә Мүсават» нүмајәндәләринин буна вердикләри мән-вә кәскин чаваблар вәзнјәтин тамамилә тәрсинә ол-ду ортаја чыхармышдыр.

⁶¹ Р. Косалы, һәмин мәгалә, с. 70—72.

⁶² «Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 162 вә «Истиглал»ын и нүсхәсн, с. 72.

Серетели демишдир:

«Шәрги Загафгазија (јә'ни Азәрбајчан) фе'лән Загафгазијанын рәсми нүмајәндәләри тәрәфиндән гәбу олуван гәрарларын архасында дурмур...

...Загафгазијанын бөјүк бир гисми фе'лән Загафгазија Чүмһуријјәтиндән ајрылмышдыр. Бирн ермәниләрдир ки, һәр бир шеј етмәклә бәрабәр силаһ сарыда күчлү олан дүшмән гаршысында әразисинин чох гинмини итирмәјә мәчбур олмушдур. Дикәр гисми дә фе'лә ајрылмыш дсмәкдир. Чүнки гәтијјән бизим архамыздурмур, онун нүмајәндәләри ачыг вә гејри-рәсми сурәтдә гаршы тәрәфә тәрәфдар чыхырлар».⁶³

Загафгазијанын шәрг гисми Азәрбајчан о замајла һәгигәтән дә Загафгазија һөкүмәтинин нүфузу харичи дә иди. Анчаг бу вәзијјәт Азәрбајчан халгынын Загафгазија һөкүмәтнә әлејһдарлығындан дејил, болшевник дашнак истиласы нәтичәсиндә јаранмышды. Әкәр Азәрбајчанын Сејм һөкүмәтиндән наразылығы вардыса, о доғурдан-доғруја гызыл орду истила тәһлүкәси алтындикән Сејм һөкүмәтинин һеч бир јардымда булунмасында вә ја булуна билмәмәсиндән ирәли кәлирди.

Һәлә 1917-чи ил декабрын 18-дә Ленин Стәлан Шаујјаны Гафгаз фөвгәл'адә комиссарлығына тә'јин етмишди. Бу комиссарын вәзифәләрини јахшы тәсәввүр етмәүчүн ХКС сәдри Ленин вә милләтләр комиссары Сталин бир декрет имзаламышдылар. Гафгазын фәлакәтиндә бөјүк пајы олан вә «Декрет № 13» адыјла мәшһур бу декретти ашағыда ејнән веририк:

«Халг Комиссарлары Совети рус ордусу тәрәфиндә ишғал едилмиш Түркијә Ермәнистанында ермәни халгынын там истиглалыны с'лан етмәк дәрәчәсинә гәдәр тәјини-мүгәддәрәт һаггыны мүдафиә едәчәјини бүтүн ермәни халгына с'лан едир.

Халг Комиссарлары Совети бу һаггын тәтбиги үчүн бүтүн ермәни халгынын сәрбәст сәсвермә илә милли ирәдә тәсбит еднлинчәјә гәдәр бә'зи көмәкчи тәдбирләрә сәтмағы лазым билир вә көмәкчи тәдбир олмаг үзрә булары гәрара алыр:

⁶³ Загафгазија Сејминин 26 мај 1918-чи ил тарихли ичләсинин протоколу. Һабелә бах: «Сәнәд вә материаллар» с. 317—330.

. Түркіјә Ермәнистаныны ишғал етмиш рус орду-дәрһал чыхарараг о мәнтәгәләрдә шәхси тәһлүкә-ик вә ичтимаи асајишини тә'мин едилмәси үчүн ермә-аг миллис гүввәләри јарадылмалыдыр.

. Түркіјә бајрағына хәјанәт едәрәк душмән тәрә-кечмиш ермәниләрлә дикәр өлкәләрдә јашајан ер-мүһачирләрин манеәсиз шәкилдә Түркіјә Ермә-нына кери гајытмалары тә'мин едилмәлидир.

. Үмуми һәрб заманы Түркіјә һөкүмәти тәрәфиндән Түркіјәнин дахили вилајәтләринә сүрүлмүш ер-ләрин манеәсиз шәкилдә Түркіјә Ермәнистанына илмәләри тә'мин едилмәлидир. Халг комиссарлары әкдә Түркіјә илә апарылачаг сүһи музакирәләрин-г мәсәлә үзәриндә исрар едәчәкдир.

4. Демократик әсасларла сечиләчәк ермәни халг комиссарлар совети илә ермәни комитәси Түркіјә Ермә-нынын мүвәггәти идарәсини тәшкил етмәлидир.

Биринчи вә икинчи маддәләрдәки гәрарларын һәја-ечирилмәси үчүн Түркіјә Ермәнистаны әһалисинә сүр көмәк кәстәрмәк вә Түркіјә Ермәнистанындакы ердусуну чыхармаг мәгсәдилә мәһәлли комиссијалар маг кими вәзифәләр Гафгаз ишләри үзрә мүвәггә-вгәл'адә комиссар Степан Шаумјана тапшырылыр.

ГЕЈД: Түркіјә Ермәнистанынын чоғрафи сәрһәдләри ни халгынын демократик әсасларла сечиләчәк нүма-ләрн тәрәфиндән гоншу өлкәләрлә мүбаһисәли мән-әрин мүсәлман вә дикәр әһалиси илә анлашмаг сурә-Гафгаз фөвгәл'адә комиссарынын иштиракы илә тә'-дуначагдыр.

Халг Комиссарлары Советинин сәдри Улјанов-Ленин. «Халг Милләтләр Комиссары Чугашвили—Сталин».⁶⁴ Рус чарларынын јолу илә кедән Ленин Бөјүк Ермә-ни васитәсилә Аралыг дәнизинә вә Һинд океанына маг, Авропа капиталистләринин өз мүстәмләкәләринә и јолларыны кәсмәк сурәтилә дүнја ингилабы јара-ды. Бөјүк Ермәнистан бу мәгсәдлә она чох лазым Анчаг бунун үчүн Гафгаз һәрәкәт базасы һалына әли иди. Гафгаз советләшдирилмәли иди. Һалбуки «ават» фиргәсинин нүфуз вә тә'сири илә Гафгаз мүс-

тәгил олур, Русија илә бүтүн элагәсини кәсәрәк Түрки
илә дост олмаға чалышырды. Буна көрә дә һәр шејдә
эввәл Гафгазда, хүсусилә Азәрбајчанда милли вә исти
лал һәрәкәтләрини арадан галдырмаг лазым кәлирд
Һалбуки Гафгазда артыг рус һакимијјәтини горујач
бир рус ордусу вә рус тәшкилаты галмамышды. Шаум
јанын Тифлисдә ингилаб тәшәббүсү нәтичә всрмәмин
күрчү әскәрини Сејм әлејһинә галдыра билмәминд
Бундан сонра Шаумјан өз гәраркаһыны Бакыја көчү
мүшдү. Бурада шәраит әлверишли иди. Шәһәрдә чә
һәләрдән гајытмыш вә евләринә кетмәјә һазырлаша
20—25 минлик силаһлы ермәни вә рус әскәри гүввә
варды. Бундан башга Хәзәр дәнизиндә рус һәрби дон
масы, Бакынын нефт мәдәнләриндә рус вә ермәни фә
ләләри варды. Шаумјан бу гүввәләрә архаланараг ма
тын 31-дә гырғына башлады вә үч күн-үч кечә дава
сдән вә 14 мин силаһсыз вә күнаһсыз түркүн өлүмү и
нәтичәләнән бу гырғын заманы Бакы һавадан, дәнизд
вә гурудан бомбардман едилди, мәсчидләр дағыдылд
маариф вә мәдәнијјәт мүәссисәләри, мәтбәә, театр, мә
тәб, китабхана вә с. од вурулараг јандырылды. Бу, Лен
нин ашағыдакы сөзләринә там мувафиг иди; Ленин д
мишди:

«Сиз еј мәсчидләри... чар һөкүмәти тәрәфиндән д
гыдылан Загафгазија түрк вә татарлары. Бундан сон
милли вә мәдәни мүәссисәләриниз азад вә тохунулм
е'лан едилир. Милли һәјатынызы истәдијиниз кими г
рун. Һәтта истәсәниз Русијадан ајрылын».⁶⁵

«...Азәрбајчан түркүнүн бөјүк ингилаб тәрәфинд
тә'јини—мүгәддәрат һагғындан истифадәјә галхдығын
болшевикләр Бакы күчәләринн гаплара гәрг етмәклә бо
маг вә «Исмаилијјә» бинасында јахылан һүрријјәт мән
әлини о мөһтәшәм бинанын күлләри алтында сөндүрмә
истәдиләр.

Бакы белә бир чинајәтә мә'руз галдығы заман Аз
бајчан фикир вә идеалыны тәмсил едән мүсәлман ма
буслары Тифлисдә идиләр. О заман Тифлисдә бир тәрә
дан түркләрлә мүсәләһапы (—сүһ бағламағы—Р. Ә
дикәр тәрәфдән дә Русијадан әбәдијјән ајрылараг е'л

⁶⁵ Ленинин Русија вә Шәрг мүсәлманларына 7.12.1917-
ил тарихли мүрачиәти.

тиглал ејләмәк мәсәләсини тәдгиг вә музакирә ет-
ә олан Мавәраји-Гафгасја Сејмини ин'иґад едир-
Мавәраји-Гафгасја мүсәлман мә'буслары дәхи Сејм-
итирак едирдиләр. Затән Бақы фачиәси болшевик-
и мүсәлманларын Сејмдәки истиглалчы политика-
на гаршы интигам вә чәза сијасәти иди.

вәраји-Гафгасјанын болшевизм анаршисиндән мү-
әсинә гурбан кедән Азәрбајчан мәркәзи-сијасәти
биттаб Тифлисин јардымыны бәкләмәк һаггына
кдир. Бүтүн Азәрбајчан азәрбајчанлыларын да
ракилә тәшәккүл едән Сејм мәчлисилә Мавәраји-
асја һөкүмәтинини мүавинәтинә интизар едиб дурур-
әгәт һејһат...

. Әввәлчә мүсәлманларын интигамындан вә Тифли-
үавинәтиндән горхан үсјанкар Бақы тәдафии (мү-
ә — Р. Ә.) бир вәзијјәт алмыш икән сонра чәсарәт
етмиш, болшевик Бақы Кәпчәјә доғру һәрәкәт етмәк
инә дүшмүшдү. Бу һәрәкәтә илк әввәл Шамаһы, даһа
а Ләнкәран, Салјан, Губа, Нәваһы, Күрдәмир вә с.
әләр мә'руз галмыш, шәһәрләр хакла јексан, ирз
амуслар хәтәк, мал вә мөваһи гәнимәт едилмишди.
ә биззат тәһдид олунмагда, дикәр тәрәфдән дәхи
бағ ермәниләри Бақы болшевикләрилә бирләшмәк
бир план һазырламагда, Азәрбајчанын атәш вә ғы-
ла тәслимә мәчбур едилмәк планы чызылмагда

66

Бу кедишлә Күрчүстанын да ғызыл истилаја мә'руз
нағына шүбһә јох иди. Бу фачиәви вәзијјәт гаршы-
а Сејм һөкүмәтиндән һеч бир јардым көрмәјән Азәр-
и нә едә биләрди? Милләтимизин истигбалыны тә'-
едән бу тарихи һәрәкәтин истигамәтинини бизә «Мү-
» лидерләриндән Нәсиб бәј Јусифбәјли көстәрмин-
Аүстәгил Гафгазын Батум сүлһ конфрансына сүлһ
и көндәрдији заман Азәрбајчан сијаси фиргәләри-
бирләшмиш ичласында өлкәнин дахили вәзијјәтинини
ә едән Нәсиб бәј мә'рузәсиндә демишди:

Јалныз Азәрбајчаны дејил, бүтүн Мавәраји-Гафгас-
истила етмиш бөјүк, дәһшәтли анаршини биз өз

гүввәмизлэ јатыра билмәрик.* Шәрг тәрәфдән болш викләрн бизим эсри дүшмәнимизлэ мүтәфигән һүчу етмәси вәзијјәти даһа да кәскинләшдирәрәк түрк миләтинә әнваи-мәсаиб (чүрбәчүр мүсибәтләр — Р. Әвә фәлакәт кәтирир. Мөвгә белә икән бизә харичи гүввә мүдахиләсинә рүчу етмәкдән башга чарә галмыр. Исти лалымызын гызғын тәрәфдары олмагла бәрабәр мән бә мәсәлә һаггында биринчи данышмаг мәчбуријјәтиндәјә Фәлакәтин үзүнә чүр'әтли бахараг чәрәјан едән һадисләри көз өнүнә алмаг вә она көрә һәрәкәт етмәк кәрә дир.. Биз севинмәлијик ки, хошбәхтликдән мүдахилә едчәк харичи гүввә бизимлә дост вә гардаш Түркијәди Бәлкә бу бизим гоншуларымызын бир о гәдәр дә хош на кәлмәјәчәк, лакин башга чарәмиз јохдур. Мүдһн анарши гаршысында онлар да бизим кими күчсүздүрлә Онларын әлиндә олан орду гүввәсинин әһвали-руһијјә интизамсызлыг ләһиндә олдуғу үчүн онлара истинада интизам бәрпа едилә билмәз...

...Хатир үчүн хәстә дүшә билмәрик. Бизим һеј'әти Батума кедәрәк Шәрги Мавәраји-Гафгасја түркләр адындан Османлы дөвләтиндән јардым истәмәсиннн заманы кәлмишдир...

...Фәгәт бунунла бәрабәр Азәрбајчанын истигла идарәсини дә һеч бир вахт унутмамалыјыг...»⁶⁷

Азәрбајчанын фачиәли вәзијјәти Түркијәдә дә ә етмишди. Түркијәнин Батум конфрансындакы сүлһ һе әтинин башчысы Хәлил бәјнн 1918-чи ил мајын 26-дә Загафгазија сүлһ һеј'әти рәиснә көндәрдији ултимату да әзчүмлә дејилрди:

«Зати-алиләринә мә'лум олдуғу кими Гафгазын вәзијјәти чох критик вә мүбһәмдир вә билахирә һәллә мө тачдыр. Бакы вә әтрафында јүз минләрчә мүсәлманла вә түркләр өзләринә ингилабчы дејән вичдансыз гулдулары пәнчәсиндә инләјир вә бу заваллылары тәһдидән вурачағы јаралары сағалмајан фәлакәт күндә күнә јахынлашыр. Сајсыз-һесабсыз мүтәшәккил гулд чәтәләринин һүчумлары вагә олан Гафгазын диқәр һисәләриндәки түрк вә мүсәлман әһалинин вәзијјәти...

* Азәрбајчанлылар һәрби мүкәлләфијјәтдән азад олдуғлар үчүн һәрби тәшкилатча зәиф идиләр — М. Б.

либәхш дејилдир. Рәис һәзрәтләри, гәбул едәрсики, бу ады дашымаға лајиг олан һеч бир һөкүмәт әрһәд булундуғу әразидә белә чинајәтләрин чәзалараг артмасына дөзә билмәз вә јенә гәбул едәрсики, Гафгазы мәһв едән анарши мүнәсибәтилә дөвлә-алијеји-Османијәнин вәзијјәти чох назикдир. Чүнки анарши дөвләти-алијеји—Османијә әһалисилә ејни иргәнә мәнсуб олан бир әһалинин тәһлүкәсизлијинә гәрәһәнәлмәкдәдир. Дикәр тәрәфдән үмуми һәрбин нәтијәләраг дөвләти-алијә өз ордусуну дикәр чәбһәләрә өз јолу илә нәгл етмәк мәчбуријјәти гәршысындадыр. «Индики гејри-мүәјјән вәзијјәтә тә'хирә салынмадан јулмасыны тәләб едир».

6 мајда верилән, лакин индијә гәдәр чавабы алынған тәклифләрә ултиматумда үч күн әрзиндә гәти чәрирләмәси тәләб едилдир.⁶⁸

Әгәт бу ултиматумун верилдији күн Загафгазија-Түркістан булундуғу бир фәкт һалыны алмышды вә Загафгазија-Түркістан Түркіјәнин мүрачһәтинә чаваб вермәдән сон ичәни кечирәрәк дағылмышды.

VI

Азәрбајчан истиглалы вә «Мүсават»

Түркістанын Загафгазија Федерасијасындан чыхарған истиглалыны е'лан етмәси үзәринә Загафгазија-Түркістан азәрбајчанлы депутатлар фраксијасы да өзүнүң «Азәрбајчан Милли Шурасы» е'лан едәрәк сәдрә Мәммәд Әмин Рәсулзадәни сечмиш вә 28 мајда буладакы декларасија илә Азәрбајчаны мүстәгил дөвләт етмишдир:

«Араји—үмумијјә илә интихаб олуна»* Азәрбајчан Милли Шураһы бүтүн чамаата е'лан едир ки:

Бу күндән етибарән Азәрбајчан халғы һакимия-

*Сәнәд вә материаллар», сәнәд № 159, с. 309—310.

Үмуми сәсвермә илә сечилән демәкдир. — Р. Ә.

јәт һаггына малик олдуғу кими Чәнуби вә Шәрги⁶⁹ Мавәраји-Гафгасјадан ибарәт Азәрбајчан дәхи камил әл-һүғү мүстәгил бир дөвләтдир.

2. Мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин шәкли-идарә халг чүмһуријјәти олараг тәгәррүр едир.**

3. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти бүтүн милләтләр вә билхассә һәмчивар* олдуғу милләт вә дөвләтләр мүнәсибати-һасәнә** тә'сисинә әзм едир.

4. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти милләт, мәзнә синиф вә чинс фәрғи кәзләмәдән гәләмровунда*** јаш јан бүтүн вәтәндашларына һүғуғи-сијасијјә вә вәтәниј тә'мин ејләр.

5. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти эразиси дахили дә јашајан билчүмлә милләтләрә сәрбәстанә инкишарлары үчүн кениш мејдан бурахыр.

6. Мәчлиси-Мүәссисан топланынчаја гәдәр Азәрбајчан идарәсинин башында араји-үмүмијјә илә интих олунмуш Шураји-Милли вә Шураји-Миллијә гарш мәс'ул һөкүмәти-мүвәггәтә дурур».

Азәрбајчан халгынын миллијәт һалындан чыхы милләт һалына кәлдијинә вә дөвләт шәклиндә тәшә күл етдијинә дәләләт едән бу тарихи сәнәддәки маддә

---

⁶⁹ «Истиглал»ын 1919-чу илдә чыхан хүсуси нүсхәсиндә «Истиглал бәјаннамә»синдә бу тә'бир «Чәнуб-Шәрғи Мавәраји-Гафгасја» шәклиндә јазылмышдыр. Һалбуки Азәрбајчан Мавәраји-Гафгасјанын дејил, Гафгазын Чәнуб-Шәрғи гисмиди Мавәраји—Гафгасјанын исә Чәнуби вә Шәрғи гисмидир вә оријинал мәтндә дә еләдир. Бу барәдә бах: «Азәрбајчан» гәзәт 25.V.19.

** О дөврүн русча сәнәдләриндә Азәрбајчан Демократ Республикасы, азәрбајчанча сәнәдләрдә исә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти адланмышдыр. Бу, инди бә'зи алимләр тәрәфиндә мүбаһисә мөвзусуна чеврилмишдир. Доғру варианты «демократик»дир, чүнки «демос-кратос» кәлмәләриндән, јә'ни «халг һәмчивар» кәлмәләриндән ибарәт олан бу сөз дилимизә «халг сөзү кими тәрчүмә едилмиш вә республика Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти адландырылмышдыр — Р. Ә.

* Һәмчивар — һәмсәрһәд демәкдир — Р. Ә.

** мүнәсибати—һасәнә-көзәл мүнәсибәтләр демәкдир Р. Ә.

*** гәләмров—бир һөкүмәтнин идарәси алтында олан јәдвә — Р. Ә

ин ејнилә «Мүсават» програмындан алынмыш олдуғу к вә шүбһә көтүрмәз бир һәгигәтдир. Зира милләт, ин, Азәрбајчан, милли дәвләт чүмһуријјәт, халгчылыг, демократија кими принципләри вә мүддәалары сијаси гәләрдән јалныз «Мүсават» програмында көрүрүк. Әк олар ки, Азәрбајчанын истиглалыны е'лан едән «Мүсават» фиргәси иди. Азәрбајчанчылыг вә милли дәвшүарлары илә иш башына кәлән «Мүсават» индин тәгдирини газанмыш програмыны реализә едир. Бу онун тарихи бир зәфәри иди. Милли Шуранын кил етдији илк һөкүмәт дә әксәријјәт фиргәси олан «Мүсават» вә она битишик груплардан ибарәт олурду. Әлн ханын тәшкил етдијн илк кабинәдәки 8 назирдән «Мүсават»—битәрәф груп фраксијасына, бири «Һүмә, бири дә блока дахил иди.

Истиглал е'лан олуна кими Загафгазија һөкүмәти-Батумдакы сүлһ һеј'әти парчаланараг ајры-ајрылыг-Түрkiјә илә мүзакирәләрә киришмишди. Мүстәгил Азәрбајчан чүмһуријјәти адындан Милли Шура рәнсимәд Әмин Рәсулзадә илә харичи ишләр назирини Мәмһәсән һачынски вә Түрkiјә адындан дәвләт шурасы-сәдри вә әдлијјә назирини Хәлил бәјлә III орду командан Вәһиб пашанын имзасы илә ијунун 4-дә достлуғында мүгавилә бағланды. «Бу мүгавиләнин 4-чү маднә истинадән Азәрбајчанын әмнијјәт вә асајишини етмәк үчүн дәвләтн—алијеји-Османнјәдән истәни-әскәри јардым Османлы һеј'әти тәрәфиндән дәрһал едилмишди».⁷⁰

Вәһиб паша һәлә 2.VI.1918-чн ил тарихли мәктубун-Кәнчәдә олан Нурн пашаја «Мүстәгил Азәрбајчан һөкүмәтинин тәләби үзәринә исламлары болшевик вүзүндән гуртармағ үчүн мүхтәлиф гүввәли бир рәзәни* Газах үзәриндән Кәнчә истигамәтнндә һәтә кәтирәчәјини»⁷¹ јазырды.

⁷⁰ Гајмакам Рүштү, «Бөјүк һәрбдә Бакы јолларында 5-чи Газах пијада фиргәси», Истанбул, 1934. 93 №-ли «Әскәри мәчнин 34 №-ли тарих гисми.

* Мүфрәзә — дәстә, һәрби һиссә — Р. Ә.

⁷¹ Рүштү, һәммин әсәр.

Ијунун 7-дә исә Вәһиб паша Гафгаз фиргәсинин әгса ми-саирәсинин** дә Газах јолу илә Кәнчәјә һәрәкәт етмә сини әмр едирди.⁷²

Лакин гүввәләр бунунла битмирди. Дүшмәнин Көјчәјә басгыны илә әлагәдар Гафгаз ислам ордусу коман данлығы «вәзијјәтин ваһим олдуғуна» даир кәндәрилә телеграм үзәринә 9-чу Османлы ордусундан 2475 әскәр 65 забит, 701 һејван, 2092 түфәнк, 16 пулемјот, 4 гүдрәтл дағ топундан ибарәт 38-чи алај вә бир гүдрәтли дағ бата рејасы Күмрүдән* кәндәрилмишдир.

Шамаһынын тутулмасындан сонра Бакыја јахынла шан ордунун августун 5-дә Бакыја мүвәффәғијјәтси һүчуму нәтичәсиндә 15-чи фиргәнин бүтүнлүклә кәндәрилмәси үчүн мүрачиәт сдилмиш вә инкилисләри Бакыја Иран јолу илә јардым јолламаларыны нәзәр аларағ Гаракилсәдән** Бакыја 1200 әскәр, фиргә гәрар каһы илә бирликдә 56-чы вә 106-чы пијада алајлар кәлмишдир. Бунлардан башға, чәбһәдә 1000 нәфәрли Азәрбајчан милли гүввәси 21 пулемјот, 6 топ вә зирәһли бир гатарла вурушурду. Әлавә оларағ артан Түркия гүввәләри илә бәрабәр Азәрбајчан гүввәләри дә артмыш, Газах, Кәнчә, Зағатала, Шәки, Чаваншир, Ағдам Агдаш, Көјчәј, Салјан, Губа вә Бакы әтрафында сүвар милис тәшкилаты, силаһлы кәнүллү групплары мејдана кәлмишди.⁷³

Милләтин варлығыны өлүмдән гуртармағ, јени го вушмуш олдуғу һүрријјәт вә истиглал күнәшилә јурду һәр тәрәфини ајдынлатмағ вә бүтүн вәтәндашлары мәсуд етмәк јолунда «Мүсават» фиргәсинин, онун лидерини вә тәшкил етдији кәнч һөкүмәтин фәдакарлығылары вә кечәли-күндүзлү чалышмалары нәтичәсиндә вүчуда кәлән бу һазырлығ вә бу гүввәнин мүтләғ мүзәффәр олмасы үчүн әрзағ вә с. әлдә етмәк јолунда кәстәрилән фәда каранә фәалијјәт давам едәркән кәнч чүмһуријјәт јен тәһлүкәләрлә үз-үзә кәлирди. Бу тәһлүкә көмәјә кәлә

** Фиргәнин әгсами—саирәси — дивизијанын дикәр гисмләрн — Р. Ә.

⁷² Рүштү, һәмни әсәр.

* Күмрү—индикн Леннакан — Р. Ә.

** Гаракилсә—индики Кировакан — Р. Ә.

⁷³ Рүштү, һәмни әсәр.

анлы ордусуну өз гара эмәлләри үчүн истифадәјә
ышан мүртәче гүввәләрин баш галдырмасы иди.
икәдә јалныз рус һакимијјәти дејил, онун бүтүн ич-
и тә'сисатлары вә мүнәсибәтләри дә јыхылараг јени
режим гурулурду. Һәм онун, һәм дә ингилаб нәтичә-
ә зәрәр чәкмиш мүртәче гүввәләр үчүн Османлы
әтинин ичтимаи вә сијаси режими чох әлверишли
Бу вәзијјәт Азәрбајчаны садәчә бир «зәмимеји-мә-
ик»* һалына салачаг илһагчылыг үчүн дә чох мүнә-
бир фүрсәт јарадырды. Азәрбајчан һөкүмәтинин дә-
лә вә мүәјјән мүдахиләјә кәрә көмәјә кәлмиш ислам
су команданлығынын һөкүмәтлә мүртәчеләр ара-
дакы мүбаризәләрдә «битәрәфлик» е'лан етмәси дү-
ән азәрбајчанлылар үзәриндә чох ағыр тә'сир јарат-
ды. О јалныз битәрәфлик е'лан етмәмиш, һөкүмәтин
илли Шуранын тамамилә дағылмасыны вә мөвгәјини
анын өз арзусу илә тәшкил едәчәји һөкүмәтә вермә-
истәјирди. Тәшкил олуначаг бу «һөкүмәт» исә рус
зминин сабиг гапыгуллары илә шәјхүлисламдан иба-
лачагды.

у хүсусда Милли Шура рәиси Мәммәд Әмин Рәсулза-
баш назир Фәтәли хан вә харичи ишләр назيري Мәм-
Һәсән бәјдән ибарәт бир һеј'әт Гафгаз ислам ордусу
анданы Нури паша илә көрүшүб анлашмаг истәсә
паша өзүнүн анчаг әскәр олдуғуну, сијасәтдән баш
армадығыны, бу барәдә «сијаси мүшавири» Әһмәд бәј
оғлу илә данышмаг лазым кәлдијини сөјләдији үчүн
от онунла көрүшмүшдүр. Әһмәд бәјин фикри исә белә
ар олмушдур: халг сизи истәмир (?). Команданлыг
изин ишинизә гарышмаг истәмир. Өз гүввәнизә күвә-
синизсә, мәчлисинизи ачын, һөкүмәтинизи гурун;
г сизә гаршы үсјан етсә, түрк әскәри гарышмаз,
ки әскәр бураја гардашларыны дүшмәндән гуртар-
үчүн кәлиб, әһалијә күллә атмаг үчүн јох. Мүвәккил-
Әһмәд бәјдән сорунмушлар ки, команданлыг һансы
гләрлә Азәрбајчан һөкүмәтинә јардым едә биләр?
аб алмышлар: Милли Шура өзүнү ләғв етсин. О за-
паша өзү бир һөкүмәт гураг. Мүвәккилләр буна

* Зәмимеји—мәмалик-һәрфән: бирләшдирилмиш өлкәләр.
илли фүтуһаты заманы јени тутулан өлкәләр белә адла-
ы — Р. Ә.

е'тираз етмишләр, белә олса, Азербайжанын бејнәлхал вәзијјәти мүрәккәбләшәр. Буна гаршы Әһмәд бәј рази олур ки, Милли Шура һөкүмәтини өзү тәшкил етсин. Милли Шура бүтүн һүгүгуну она вермәклә ишин хатири нә өзүнү ләғв еләсин.⁷⁴

Бу мәсәләни мүзакирә едән Милли Шураның 17 ију тарихли ичласында бу шәраитдә сәрбәст ишләјә билмә јәчәјини ирәли сүрән социалист блоку илә «Һүммәт меншевик фиргәси Милли Шурадан исте'фа етмишләр. Јердә «Мүсават» фиргәси илә «Иттиһад»ын үч нәфәрдә ибарәт фраксијасы галырды. Милли Шурадан чыхмајанлар вәзијјәтин гејри-сәмими олдуғуну тамамилә дәр едирдиләр. Мәммәд Јусиф Чәфәрзадә чох һаглы олара сорушурду: «Әһмәд бәјлә нүмајәндәләримиз арасында кечән данышыгдан мән белә анлајырам ки, индики һөкүмәтлә чамаат арасында бир мүнәгишә чыхса, түр әскәрләри тамамилә битәрәф галачаглар. Фәгәт анламырам ки, бу битәрәф гүввә јенидән тәшәккүл едәчәк һөкүмәтә һансы мәнтиглә өз һимајәсини тә'мин едәчәк үмидини верир?»⁷⁵

Мәммәд Јусиф бәј һадисәни нечә гаврамыш олдуғуну көз јашлары илә сөјләдији бир нитгиндә исә белә изһа едирди:

«Ејваһ! Көмәк көзләдијимиз Османлы гардашларымы үрәјимизи охлајыр, һәјатымызы зәһәрләјирләр!»

«Мүсават» фиргәсинин кәнч нәслә мәнсуб ола милли Шура катиби Рәһим бәј Вәкилов өз нитгиндә дејирди:

«Нәсиб бәјин «Мүсават» адындан сөјләдији сон тәклиф еһтимал ки, «Мүсават» фиргәсинин чәкилдији со сәлкәридир вә зәруридир. Бу ики нәтичә илә битә биләр ја јени фүтуһат, јахуд гаранлыг зирзәмиләр. Мән ис шәхсән бәдбинанә бир һиссијјатда булунараг һәр һалд икинчи нәтичәјә интизар едирәм... Бу вахта гәдәр түркүлү вә түрк мәнәббәтилә јашајан мүнәввәр кәнчләрлә Османлы түрк гардашларымыз арасында даима рус чиновникләри гапысында баш әјән гара гәлбли, чиновник хәсијјәтли адамлар һаил олмушлар. Бу хаинләр дүнән бизә карвансарајда јер көстәрдиләр. Фәгәт иш онлары

⁷⁴ Р. Косалы, һәмин мәгалә, с. 74.

⁷⁵ Р. Косалы, һәмин мәгалә, с. 76.

мәмәтинә галарса, карвансарај аздыр, гаранлыг зин-
тар көзләјирик. Чүнки мәмләкәтин ағ вә пак гүввә-
н һәр заман рәсми мәхфилләрдән* узаг сијаһ чаллар-
** парламышдыр. Чүнки гаранлыг зинданда миллә-
ирадәси, эзмн вә чәһады тәрбијә олунур».⁷⁶

Рәһим бәјин бәһс етдији вә Нәсиб бәјин «Мүсават»
гәси адындан ирәли сүрдүјү тәклиф исә белә иди:

«...Ашкардыр ки, паша һәзрәтләри вә дөвләти-алије-
сманијә Азәрбајчанын мүстәгил галараг кәндисинә
һөкүмәт тәшкил етмәсинә тәрәфдардыр. Мә'лум иш-
ки, онлар бизим ишләримизә гарышмаг истәмәзләр.
Әт пашанын әтрафыны мәхсуси адамлар, шүбһәли
сләр тутмушлар... Бу адамлара гаршы бизим әлимиз-
булунан һүгугдан истифадә етмәк лазым. Бу һү-
дан биз бәрк јашышар вә һеч бир күзәшт етмәк истә-
әк, мәмләкәтин бејнәлдүвәл һүгугуну әнкәл едә би-
з. Бу исә бөјлә бир мүшкүл заманда булундуғумуз
н вәтәнпәрвәрәнә бир һәрәкәт оламмаз. Бунун үчүн
мән тәклиф едирәм ки, кабинетин ифласыны гәбул
ним, сонра рәисимизә тапшыралым ки, кәндиси е'ти-
етдији бир адама јени бир һөкүмәт тәшкилини тап-
сын. Јени тәшкил олуначаг һөкүмәтә һүрријјәтдән
ил олан бүтүн әсаслары мүһафизә етмәси вә онлара
г галмасы шәртилә сәләһијјәти—таммә верәлим ки,
тәкәти идарә едиб јахын заманда Мәчлис-Мүәссисан
әт ејләсин вә бу ихтијарыны кимсәјә хошлуғла тәс-
етмәјиб гијмәтдар бир әманәт кими сахласын. Вә
ыз гүввәтә, сүнкүјә тәслим олсун. Буну да әрз ет-
јәм ки, тәчавүзә гаршы илк әввәл үсјан чыхаран мән
ағам».⁷⁷

«Мүсават» јенн тарихи мәс'улијјәт гаршысында иди.
к вә «Һүммәт» чәкилднkdән сонра мәс'улијјәтин бү-
ағырлығыны өз өһдәсинә алмышды. О ја чәкиләрәк
ни гара, мүртәчә гүввәләрә тәрк едәчәк вә бунунла
тәмләкәтин бүтүн истиглалы вә истигбалы јохлуға
уз галачаг, јахуд да орта бир јол тутараг бу бөһран

* Мәхфил—мәсчидләрдә һаким үчүн учалдылан вә халгдан
тан хүсуси ибадәт јери. — Р. Ә.

** Чал-чылпаг тәпә демәкдир — Р. Ә.

⁷⁶ Р. Косалы, һәмнин мәгалә, с. 76—77.

⁷⁷ Р. Косалы, һәмнин мәгалә, с. 76—77.

күнләрindən өтүшмәжә, гара гүввэләрә баш галдырма имканы вермәмәжә чалышачагды. «Мүсават»ын бу һадис гаршысында гәбул етдији вә Нәсиб бәјин изаһ етдији јени хәтти-һәрәкәти Милли Шуранын 17 ијун ичласында сәдрлик едән Мәммәд Әмин Рәсулзадә белә хүласә етмишди:

«Бурада әкәр әлимиздәки һүғуги сәләһијјәтдән ис тифадә етмәјиб бүтүн һөкүмәт тәшкилатыны башга гүв вәләрә тәрк етсәк, о заман гара бир һөкүмәт тәшкил горхусу вардыр. Һалбуки бурада ичраји-нүғуз едәрсәк даһа мүвафиг бир һөкүмәт тәшкилинә мүвәффәғ ола биләрик. Бунун үчүн мән Нәсиб бәјин тәклифинә иштира едирәм».⁷⁸

Милли Шура тәрәфиндән гәбул едилән бу тәклиф кәрә һәмин күнүн ахшам ичласында Фәтәли ханын икинчи кабинәси елан олунмушдур. Тамамилә «Мүсават» вә она битишик битәрәф груп фраксијасындан јарана бу кабинәјә 12 назир дахил олурду ки, араларында Нәсиб бәј вә илк дәфә оларағ Әли Мәрдан бәј Топчубашы д варды.

Милли Шуранын ичласыны бағлајаркән Мәммәд Әмин Рәсулзадә өз нитгиндә демишдир:

«...Азәрбајчанын мүвәғгәти пайтахты олан Кәнчәдә һадис дә олса, һакимијјәти-миллијәни тәмсил едән бир мүәссисәнин бу сурәтлә мејдандан чәкилмәк мәчбуријјә тиндә галмасы һеч шүбһәсиз ки, демократијанын бир рич'әти, гүваји-мүртәчанин* бир мүвәффәғијјәтидир. Бу гүввә ағ вә пак гүввэләрә мүғабил гара вә напак гүв вәләри тәғвијә едәчәкдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән көрүлүнчә, илк бахышда бизим һалымыз Украјнанын һалына пә бәнзијор кимидир. Бу һаллар биздә Русија мәғасиди-ингилабијјәсинин ифласына даир бир эгидә һасил етди рир. Фәгәт, әфәндиләр, зәваһирлә галмајалым,** Русиј ингилаби-әзими, һәр нә дејирләрсә, десинләр, гәтијјә ифлас етмәди. Русија ингилабы нә јапачагды? Бу суал «Бөјүк Русија» фикрилә мәсмум олан*** рус ингилабчы

⁷⁸ Р. Косалы, һәмин мәғалә, с. 79.

* Гүваји — мүртәчай-мүртәчә гүввәләр — Р. Ә.

** Зәваһир — мәсәләнин заһири тәрәфләри — Р. Ә.

*** Мәсмум олан — зәһәрләнмиш — Р. Ә.

нөгтеји-нэзэриндэн дежил, ингилабын кэнди тэбнэ-тэһлил едэрэк чаваб верилмэлидир»...

Ингилабын өз тэбиэтинин исэ мэхкум сннифлэрэ-лыг, мэхкум миллэтлэрэ истиглал олдуғуну гејд ет-эн сонра Мэммэд Әмин бәј сөзүнэ давам едэрэк де-дир:

«...Азэрбајчан Русија ингилабынын вә'з етмиш ол-мүсбәт нэзэријјэлэрлэ е'лан етдији әканимн-һүрриј-ән сон дэрәчә истифадә едәчәкдир. Иштә, мүстәгнл-Азэрбајчан снјасәтән кәсбн-һүрријјәт вә истиглал-әк Азэрбајчанда нчтимаи һүрријјәтләр вә һүгуги-ррә аид дүстурлар һәр һалда мүстәбид Русија зама-дан даһа кениш, даһа мүсаид олачағына шүбһә ет-Һәтта, әфәндиләр, сөјләмәк истәрим ки, Азэрбајчан-гасјада ән һүрријјәтпәрвәр вә ингилабчы тәсәввүр-чан Күрчүстандан даһа мäs'уддур. Чүнки бурада би-дахили ишләримизә ичраи-нүфуз едән вә едәчәји-сәввир булуна гүввәт јабанчы бир гүввәт дејил, өз-әтимиздир (алгышлар)».⁷⁹

Бәли, Азэрбајчан милли һәрәкатыны дөвләт һалында-иалашдыран, Азэрбајчан истиглал фикрини реализә-вә Азэрбајчан түркүнүн јени тарихни ачан Милли-а дағылмышды. Фәгәт чәкилән Гафгаз ислам орду-ү илә бәрәбәр гурмаг истәдији зорбалар вә моллалар-мәтини дә кәтүрмәк мәчбуријјәтиндә галачагды. Ки Милли Шура харичиндә пашанын өз арзусу илә-һөкүмәтин тәшкили илә јени һүгуги вәзијјәт јараныр-Јә'ни Азэрбајчан мүстәгил бир дөвләт олмагдан чы-г Түркијәни бир һиссәси шәклинә кирирди. Һал-и јухарыдакы сәнәдләрдән вә Вәһиб пашанын мәк-ндан да анлашылдығына көрә Османлы ордусу мү-и мүдахилә илә әлагәдар мүстәгил Азэрбајчан һө-әтинин ваге олан мүрачиәти нәтичәсиндә кәлмиш-ә бу орду Азэрбајчан һөкүмәтинин әмриндә булуна-ы. Брест-Литовск мүгавиләси илә Азэрбајчань, Ру-нын бир парчасы дејә гәбул етмиш Османлы һөку-бураја башга чүр кәлә дә билмәзди. Әкс тәгдирдә-т-Литовск мүгавиләсини позмуш олурду. Совет Ру-сы Түркијәни бу мүдахиләсинн е'тираз едирди. Вә-ны әлдән чыхармамаг үчүн Алманијанын көмәјинә

мүрачиэт едирди. Ленинин 1918-чи ил ијулун 7-дә Сталинә көндәрдији телеграмдан анлашылыр ки, Москва барәдә алман һөкүмәти илә мүзакирәләрә башламышды.⁸⁰ Сонралар, 1918-чи ил августун 27-дә Берлиндә имзаланан Алманија-Русија арасындакы Брест-Литовск мүгавиләсинә әлавәјә көрә о заманкы Алманија үчүнчү бир дәвләт ордусунун Гафгаздакы мүәјјән хәтти кечмәсинә даир өз үзәринә бир сыра тәәһһүдләр алмышды. Ады чәкилмәјән, лакны нәзәрдә тутулан бу үчүнчү дәвләт Түркијә нди...

«...Бу һадисә о заманкы коммунист дипломатиясынын һәгигәтән көзәл бир мүвәффәгијјәти сајылмаға лајип дир. Белә бир мүвәффәгијјәт бизим сијасәтдәки бир сыртәзадлардан доғурду. Һәм дә нә гәдәр вә нечә күлүн бир тәзад: Ленин бәһс олунан мүгавилә илә она мөхсү олмајан Абшерон мәнтәгәләриндә нефт истехсалыны јүксәлдәчәјини вә чыхарылан бүтүн нефтин дөрддә бирини Алманијаја верәчәјини өһдәсинә көтүрүрдү...»⁸¹

Алманија бу мүгавиләдә Бакы вилајәтинин та Күчајына гәдәр руслара верилмәсинә разы олмушду. Мәммәд Әмин Рәсулзадә бәјин о заман Истанбул гәзетләринә дедији кимн, «Азәрбајчаны башсыз бир бәдән» шәклинә салмаға разылыг вермишди.

О вахт Орта Авропа дәвләтләринин иштиракилә толланачаг конфрансда иштирак етмәк үчүн дијәр Гафга чүмһуријјәтләри илә бәрабәр Мәммәд Әмин бәјин башчылыгы алтында Азәрбајчан Чүмһуријјәтини тәмсил едә бир һеј'әт Истанбулда иди. М. Ә. Рәсулзадә Азәрбајчана адындан 1918-чи ил сентјабрын 12-дә алман-рус аилашмасыны е'тираз етмәк үзрә Истанбулдакы Алманија сәфирлијинә, мүттәфигләринә вә битәрәф дәвләтләрә бир нота вермишди.

Нотада дејилирди:

«Ахирән Алманија илә Бөјүк Русија (Великороссија) бәјиндә мүн'әгид мүәһидәнамәнин Бакыја аид мөвадиди дан пәк зијадә дүчари-бөһт вә һејрәт олан һөкүмәтимдә

⁸⁰ «Коммунист» гәзети», Бакы, 22.I.1936.

⁸¹ Проф. др. Г. Јәшке, «Алманија вә Азәрбајчан». Алманч охунан бу мә'рузәнин түркчәси «Гуртулуш» мәчмуәсиндә ча олунмушдур. Бах: «Гуртулуш», 1935, № 7—8, мај-июн.

вә тәлэгги ејләдијим тә'лимата төвфигән мәвади-
әји нәзәркаи-алиләринә вә'зә мүсараат ејләрәм:

Азәрбајчан әһалиси рус ихтилалында е'лан едилиб
ст-Литовскда рус һөкүмәти тәрәфиндән тә'кид едилән
милләтин мүгәддәрәтыны биззәт тә'мин етмәк һаг-
дан» билистифадә Иттифаги-мүрәббә дөвләтләринин
ти-мүвәддәтқаранәсинә истинад едәрәк әсрләрдән бә-
лтында әзилдији рус бојундуруғуну үзәриндән сил-
е'лани-истиглал ејләмишсә дә, салифилзикр мүәһи-
мүвзәм олараг әгд едилән мүәһидәләр илә алман
мәтинин Азәрбајчанын тәбии пәјтахтынын, мәибәји-
вә ирфаныны, игтисади вә сијаси мәркәзини тәшкил
и Бакы шәһәринин рус һакимијјәти алтында галмасы-
мүвәффәгәт ејләдијини истихбар ејләмәклә пәк мү-
сир вә мүтәәллим олмушдур...»*

Бакынын Азәрбајчана аид, онун ајрылмаз бир пар-
ы олдуғуну тарихи, чоғрафи, статистик вә с. дәлилләр-
зун-узады исбат етдикдән сонра нотада дејилир:

«Үлүм вә фүнун, әсри-мәдәнијјә нөгтеји-нәзәриндән
ы Азәрбајчана мәрбутдур. Тәшкилати-сијасијјә, иг-
идијјә вә ичтимаијјә, мүәссисәти-руһанијјә, тә'лимиј-
кәријјә, мәркәзи-фәннијјә вә с. мәнәбији-тәмдинијјә-
кафәси әһалимизин мүнәввәр тәбәгәсинә бир мәркә-
чтима тәшкил едән Бакыда булунмагдадыр.

Иштә, бүтүн бу әсбаби-мәшруәјә бинаән мәмләкәтин

* Нотанын бу һиссәсинин мүасир дилә тәрчүмәсинн вермәји
ра алдыг — Р. Ә.

«Сон вахтлар Алманнја илә Великоросснја арасында бағ-
ыш мүгавиләнин Бакыја аид маддәләриндән сон дәрәчә тәәч-
вә һејрәтә дүчар олаи һөкүмәтимдән алдығым тә'лимата
ән ашағыдакы маддәләри али нәзәрләрниизә чатдырмаға
сирәм:

Азәрбајчан әһалиси рус ннгилабыида е'лаи едиләи вә
ст—Литовскда рус һөкүмәти тәрәфиндән тә'кид едиләи «Һәр
пәтин өз мүгәддәрәтыны өзүиүн тә'јин етмәси һүгугундан»
фадә етмәклә Дөрдләр иттифагы дөвләтләринин дәстлуг
уларына истинад едәрәк әсрләрдән бәри алтында әзилдији
бојуидуруғуну үстүндән атираг истиглалыиы е'лаи етсә дә,
чәкилән мүгавиләјә әлава олараг бағланмыш мүгавиләләр-
Бакы шәһәринин рус һакимијјәти алтында галмасына јар-
етдијини хәбәр вермәклә чох мүтәәссир вә кәдәрлиндир...».

истиглалыны фәтһ етмәк фикриндән һеч бир заман сәрф пәзәр етмәјән Азәрбајчан әһалһси Бакыны истирдад етмәк арзусундан дәхи һеч бир сурәтлә һгул едәммијәчән дир.

Бу мәсәлә Азәрбајчан үчүн јалнызча төвсии-әраз мәсәләси тәшкил етмәјиб бир һәјат вә мәмат газижәс шәклини игтисаб ејләмишдир...»⁸²

Русија илә Алманија арасында Бакыја аид мүгавилә бағландығы вахт инкилисләр Бакыда идиләр. Һәлә ију лун 25-дә Бакыда Шаумјан һөкүмәти девриләрәк јерин есер, меншевик вә дашнаклардан ибарәт «Сентрокаспи һөкүмәти кечмишди. Бу һөкүмәт Иранда олан инкилисләри көмәјә чағырмыш, онлар да августун 4-дә Бакыј кәлиб чыхмышдылар. Алманија «үчүнчү дөвләтә гаршы Бакыны инкилисләрин хејринә мүдафиә едәчәкди кибу да гејри-тәбии иди. Анчаг Бакыны инкилис көмәји д горуја билмәмиш, Алманија-Русија мүгавиләсинин мү бадилә күнү олан 6 сентјабрдан 9 күн сонра—1918-чи ил сентјабрын 15-дә Түркијә-Азәрбајчан мүттәфиг ордулары Бакыја валид олмушлар. Ејни тарихдә Азәрбајчан һөкүмәти Кәнчәдән Бакыја көчмүшдүр. Бу јени вәзијә јени мүнасибәтләр доғурурду. Османлы һөкүмәтинин баһ назиринә мәрһум Тәл'әт паша сентјабрын 23-дә Алманија илә кизли бир протокол имзалајыр. Бу протокола көр Османлы һөкүмәти Азәрбајчаны бошалдачағыны вә едир. Бунун әвәзиндә Алманија Азәрбајчан истиглалыны

⁸² «Јени Гафғасја», ил IV, сајы 24, Истанбул, 1927. Бу күнкү насистләр Алманијасынын рәсми гәзети олан «Фолкшер Беобахтер» өзүнүн 2.XII.1933-чү ил тарихли нөмрәсиндә Азәрбајчана һәср етдијн мөгәләсниндә бу мәсәләдән бәһс едәрә дејир:

«1918-чи илин 15 сентјабры Азәрбајчан тарихи үчүн сә дәрәчә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. О заман Авропада Азәрбајчан Чүмһуријјәтнә көмәк кәстәрмәк вә јашамаг имканы вермә барәдә сәсләр ешидилмәкдә иди, анчаг азәрбајчанлылар Бакысыз бир Азәрбајчан вермәк шәртилә. Белә бир дүшүнчә бүтү бәбәкләри башсыз олан мәшһур кукла ојунуну хатырладырды. Башсыз бир бәдәнин јашамасы һеч бир заман тәсәввүрә кәлмә дији кими, Бакысыз Азәрбајчан да имкан харичиндә бир шејди. Азәрбајчанын јүксәлиши вә тәнәззүлү Бакынын тәлејиндән асылдыр». — М. Б. Мәммәдзаде.

ија тәрәфнндән танынмасыны тә'миң едәчәјинә сөз ир.⁸³

Лакнн јени вәзијјәтдән доған јени тәәһһүдләр јеринә прилмәјә башламадан Орта дөвләтләр мәғлуб олур-
. Сентјабрын 29-да Болгарыстан, декабрын 29-да Ав-
ија-Мачарыстан, 30-да Османлы дөвләти, јанварын
дә Алманија мүттәфигләрлә бирәр барышыг имзала-
аг мәғлубијјәтләрин гәбул едирләр. Османлы һөкүмә-
ә бағланан Мондрос мүгавиләси кәрәјинчә Гафгаз ис-
рдусу Азәрбајчаны тәрк едәрәк јерини јанварын
дә инкилис бирләшмәләринә вә онларла бирликдә
кыја кәлән рус вә ермәнн әскәрләринә верир.

Гафгаз ислам ордусу команданы Нури паша сон дә-
дә Азәрбајчанын һәрби хидмәтинә кечдијини ирәли
әрәк Бакыда галмаг тәшәббүсүндә булунса да, хејри
ады. Инкилис ордусу команданы Томсонун ултима-
ду гәти иди: Османлы ордусу бир һәфтәјә гәдәр Ба-
ны, бир аја гәдәр дә бүтүн Гафгазы бошалтмалыдыр.
амаман сәдр — ә'зәм вәзифәсиндә олан Тевфиг пашанын
јанвар тарихли әмри дә Азәрбајчаны бошалтмағы
об едирди. Ана вәтәнин башына мүшкүлат ачмаг ис-
тәјән забитләр Истанбулдан кәлән әмрә бојун әјмәји
гүн тутурдулар. Томсон затән Азәрбајчан адында бир
үмәт дә танымаг истәмирди. Азәрбајчан һөкүмәти
әфиндән Әнзәлидәки инкилис ордусу команданынын
ына көндөрилән һеј'әтә Томсонун сөzlәри бу ол-
шду:

«Бизим билдијимизә кәрә Азәрбајчан халгынын үмү-
сечкиләр нәтичәсиндә јаранмыш бир чүмһуријјәти
дур, јалныз түрк команданлығынын интригасы илә
пәккүл етмиш бир һөкүмәт вардыр. Мадам ки, сиз
ун әксини иддиә едирсиниз, о заман кәлиб јериндә
гиг едиб нәтичә чыхарарыг».

Анчаг бу «тәдгиг» башламадан јанварын 17-дә шә-
нин үстүндә учан рус тәјјарәләри бәјаннамәләр төкүр,
вәтәндашлары Бакынын тәкрар ана вәтәнә гајтарыл-
ы мүнасибәтилә тәбрик едирди. 2 күн сонра коман-
лығын нәшр етдији бәјаннамә дә биринчидән керн
ымырды. Томсон бу бәјаннамәдә «...Русијадан гопардыл-

⁸³ Симке, «Јени Түркијә», алманча, с. 475. Проф. др.
Јәшкенин «28 мајдан 27 апрелә гәдәр» мәғаләсиндән. Бах:

мыш Гафгазын дүшмөндөн бошалдылмасы үчүн Уфада жаранан рус һөкумәтилә разылыг әсасында бураја кәл дијини» билдирди.

«Бир тәрәфдән муттәфиг команданлығынын нүфузу илә гаим мүсәлләһ бир гүввә ки, Азәрбајчан дејә бир мөвчудийјәт танымыр, дикәр тәрәфдән дә халгыи арзу вә ирадәсиндән гүввә алан бир һөкумәт ки, мүнтәзәм бир әскәри гүввәјә истинад етмир. Муттәфиг команданлыгыла һәмәһәнк булунаи рус тәшкилаты илә сијаси фиргәләри олмаз дәрәчәдә шымармыш, сон дәрәчәдә чәсарәт алмышдылар. Азәрбајчанлылара «е'лан етдијинииз истиглалдан истинкаф един дә сизин үчүн шәфаәт едәлим» дејирләр вә мүвәггәтән тәшкил едәчәкләри һөкумәти мәһәллийјәдә азәрбајчанлылара биинисбә даһа мүнүм бир мөвгә тә'мин едәчәкләри лүтфүнү дә ајрыча әлавә едирдиләр. Ермәни тәшкилатынын һүсумәт вә инады исә даһа бариз иди. Бу гәдәр мүшкилати-сијасийјә мұвачиһәсиндә Азәрбајчан ричалы үчүн мұвазинәни гејб етмәјиб дә истиглал әсасы үзәриндә сабит галмаг вә бу бабда мөтанәт кәстәрмәк һәгигәтән дә мүшкүл иди. Бу мүшкилат мұвачиһәсиндә истигамәтләрини 180 дәрәчә дәјишәнләр варды. Миллийјәтпәрвәрликләринә шүбһә едилмәјән бә'зи зәвати-мөһтәрәм белә «истиглалдан истинкаф» тәклифини тәдгиг етмәк зә'финә дүшдүләр⁸⁴. Бәрәкәт версин ки, һөкумәт башында дуран Фәтәли хан, Шураји-Милли әксәријјәсини тәшкил едән «Мұсават» фиргәси рүәсасы илә сол чинаһ групплары бөјлә бир паникдән мәһфуз галдылар. «Руслар, ермәниләр мәчлисә — милли низамнамеји-әсасийјәсинә көрә һөкумәтдә иштирак едә биләрләр, бундан фәзлә шәраити гәтијјән гәбул едәммәрик»

---

⁸⁴ Әһмәд бәј Агаоғлу кимди бөјүк шәхсийјәт белә Азәрбајчаннын мүстәгил јашаја билмәјәчәјини вә Русија илә Түркијәдән биринә архаланмасынын вачиб олдуғуну, Түркијә мәғлуб олдуғдан сонра Русија илә анлашмагдан башга чәрә галмадығыны Бақыда чыхан бир рус гәзетинә вердији мұсаһибәдә бәјан едирди. Бу бәјанатдан руслар мұхтәлиф әсәрләрдә истифадә етмиш, «Рус ингилаб архивн»нин 9-чу чилдиини 150-чи сәһифәсиндә дә чап етмишләр. Ејни шәкилдә Парисдә чыхан «Прометеј» мәчмуәсинә дә салмышлар. Бах: «Прометеј», ч. 2. с. 185, Парис, 1935.

иләр. Вә мұвәффәг дә олдулар.⁸⁵

Январын 16-да Бакыда Милли Шура топланмыш ени бир ганун гәбул етмишди. Бу гануна көрә өлкәнин и гисмләри илә Милли Шурада олмајан милли аз-лара нұмајәндә көндәрмәк һаггы верилир вә белә-лә 120 депутатдан ибарәт бир парламент топланмасы өввүр сдилирди. 1918-чи ил декабрын 7-дә бу парла-т топланмышды. Парламенти ачаркән сөјләдији ачы-ц нитгиндә Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј Азәрбајчан рағына хитабән:

«Бир кәрә јүксәләи бајраг бир даһа еимәз!» демиш-Бу сөзләр һәм депутатлар тәрәфиндән, һәм дә парла-тә долмуш чамаат тәрәфиндән һәјәчанлы вә сүрәкли ышларла гаршыланмышды.

Парламент Фәтәли хан кабинетинин исте'фасыны гә-етмиш вә јени һөкүмәти тәшкил етмәји; јенә она тап-рмышды. Фәтәли хан үчүнчү кабинетини тәшкил едә-парламентин там е'тимадыны газандыгдан сонра ке-ал Томсон 18 декабр 1918-чи ил тарихли бәјаннамә-дә «Фәтәли ханын сәдрлији алтында Азәрбајчан лисијалы һөкүмәти јарандығы үчүн мүттәфигләр ко-данлығынын Азәрбајчан дахилиндә јеканә гануни умәт олмаг үзрә бу тәшәккүлү таныјачағыны вә она тәрәфдар чыхачағыны» ичтиманјјәтә е'лан едирди. «Мүсават»ын бу гәтијјәтли мөвгеји Азәрбајчаны мүстәмләкәси олмагдан гуртармышды.

Бөјүк дипломатик тәшәббүсләр вә сарсылмаз әзм, санәт вә сәбат нәтичәсиндә мүттәфигләр команданлы-дан голпарылан бу де-факто танынма һадисәси Азәр-чанын бөјүк бир зәфәри иди.

Кәнч һөкүмәт бундан сонра аддым-аддым јени зә-өләр әлдә етмәјә башлајачаг вә нәһајәт өзүнү бөјүк өләтләрә танытмаға мұвәффәг олачагдыр.

VII

Дөвләт гуручулуғунда «Мүсават»

Азәрбајчанын ән [бөһранлы заманында наникаја ылмајан, истиглал тезиси үзәриндә исрар едән вә

⁸⁵ Мәммәд Әмин Рәсулзадә, «Азәрбајчан Чүмһуријјәти: фијјәти—тәшәккүлү вә индики вәзијјәти», Истанбул, 1339.

беләликлә Азәрбајчаны јох олмаг тәһлүкәсиндән гуртараң Милли Шурадакы гүввәләрин нечә бөлүндүјүнү билдирик. Бурада «Мүсават» илә она бағлы битәрәф демократ груп 30, «Иттиһад» 3, блок 7, «Һүммәт» исә 4 јермәлик иди. Ијун иртичасы әснасында «Блок» вә «Һүммәт» Милли Шурадан чыхмышды, мејданда «Мүсават» вә «Иттиһад» галмышды. «Иттиһад» нәзәрә алыначы бир күч тәшкил етмәдији үчүн ортада јалныз «Мүсават» вә она бағлы битәрәф груп варды. Үзәринә Милли Шура үзвләрини дә әлавә етмәклә гурулан парламентдә исә вәзијјәт дәјишмишди. Бурада 120 депутат јеринә ахыра дәк 93—95-дән артыг депутат олмамышдыр. Бунларын да 10-у ермәни, 5-и рус, 5-и дә мүхтәлиф милләтләр олув 20-си гејри-мүсәлман, 75-и исә бүтүнлүклә мүсәлман иди вә бир нечә адамдан башга һамысы түрк идиләр.

Сијаси бөлкү е'тибарилә парламент бу фраксијалардан ибарәт иди:

1. «Мүсават»—32.
2. «Мүсават»а бағлы битәрәф демократ груп—7.
3. «Иттиһад» —11.
4. Сосиалист фраксијасы—11.
5. «Әһрар» фиргәси — 10.
6. Мүстәгил фикирлиләр—4.
7. Ермәни фраксијасы —10.
8. Рус фраксијасы—5.
9. Мүхтәлиф милләтләр—5.

Беләликлә, Милли Шурадакы сајына нисбәтән «Мүсават» 12 үзв газанмыш, битәрәф демократ груп 3 үзв итирмиш, «Иттиһад» 8 үзв газанмыш, 10 нәфәрлик бир «Әһрар» фиргәси тәшәккүл етмиш, 4 нәфәрлик мүстәгил фикирлиләр мејдана кәлмишди. Сосиалистләр јени үзв газанмамышдылар.

«Иттиһад»ын сәрбәст сечкиләрдә 3 үзвә малик икән бирдәи-бирә 8 јени үзв газанмасы вә 10 нәфәрлик бир «Әһрар» партијасынын тәшәккүлү доғрудан-доғруја ијун иртичасындан сонра мејдана кәлән вәзијјәтин нәтичәси иди. Демократик бәләдијјәләр һәр јердә дәјишәрәк ислам ордусу командалығынын нүфузу алтында сүни бәләдијјәләр гурулурду. Вә бу бәләдијјәләр дә хүсусилә сағ, мүһафизәкар вә мүртәчә үисүрләрин әлине кечирди.

«Иттиһад»ын бирдән-бирә 8 депутат газанмасы бу

пәтичәси иди. Бу 8 адам ичиндә мәшһур др. Гарабәј
варды ки, вахтилә Түркијә хәјанәт етдији вә Руси-
ын хејринә, Түркијә әлејһинә часуслуг етдији үчүн⁸⁶
тын нәзәриндә мәнфур шәхс иди. Бу адам нә бәлә-
ә сечкиләриндә, нә дә Мәчлис-Мүәссисан сечкилә-
дә мејдана чыхмышды вә халгын көзүнә көрүнмә-
јашајырды. Бакы алындыгдан сонра Бакы бәләдиј-
инә тәјин едилән бу адам орадан парламентә кәбир
«Иттиһад» фиргәсинә башчылыг едирди. «Иттиһад»
гәсинин парламент харичиндәки мәркәзи комитәсинин
ибни вәзифәсинә мәшһур Әһмәд Бәди Тринич тәјин
нмушду. О, дүңја мұһарибәси заманы руслара әсир
лән Түркијә забитләриндән бир албан иди. Сонра
коммунист партијасына дахил олдуғу, ејни заманда
ики тәрәфә чалышдығы аңлашылмышды. Истиладан
ра та заманымыза гәдәр Азәрбајҗан ГПУ-сунда рә-
әт һејәтинин үзвү кими ишләјир.

Сосиалист фраксијасы «Блок»ун артығы олан халг-
сосиалистләрлә сосиал-демократ «Һүммәт»ин бир-
шмәсиндән мејдана кәлмишди. Биринчинин лидери
дан бәј Сәфикүрдлү, икинчиники сонралар дәрһал
мунист олан Сәмәд аға Ағамалыоғлу илә Ибраһим
илов иди. Сосиалист фраксијасында јеканә бир ком-
нист — Әлиһејдәр Гарајев дә варды.

«Әһрар» фиргәси әсасән «Мүсават»ла фәрғи олма-
гла бәрабәр түркчүлүјү хылафәтчилик шәклиндә баша
шмәсилә «Мүсават»дан ајрылырды. Рәисләри Аслан
Гардашов иди. Көрүрүк ки, парламентдәки гүввә-
рдән һеч бири мүтләг әксәријјәт тәшкил етмирди. Бу-
ила бәрабәр бүтүн фәалијјәт «Мүсават» мәнвәри әт-
фында баш всрәчәкдир. Чүнки «Мүсават» һәм дә би-
рәф демократ група бәрабәр чалышдығы үчүн ән
члү фиргә олурду. Лакин бу күч тәкбашына һөкүмәт
шкил едәчәк гәдәр әксәријјәт дејилди. Она көрә дә
түн мәс'улијјәти өз өһдәсинә көтүрән «Мүсават» мүтә-
ркиз бир һөкүмәт гурмаг мәчбуријјәтиндә галырды.
үтәмәркиз бир һөкүмәт гурулунча да истәдији кими

⁸⁶ Сабиг «Танн» гәзетинин баш редактору Мүһиддин Биркән
«Сон поста» илә нәшр етдирдији хатирәләриндә Гарабәјовун
«Иттиһад вә Тәрәгги» хәјанәт едәрәк алдығы директивләри вә
рләри чар һөкүмәтинә вердијини ачыгча јазмышдыр.

чалышмагдан мәрхум олур, коалисијаја дахил олан фиргә группларыны тәмин едәчәк бир програм дахилинд чалышмаг мәчбуријјәти һасил олурду.

«Мәркәз вәзијјәтиндә булуна «Мүсават» фиргәси чүмһуријјәтин ибтидаи тәшәккүлүндә тәһлүкәнин мүр тәчә Русијадан кәләчәји гәнаәти илә һөкүмәт тәшкил едәркән сол чинаһы тәшкил едән социалист фиргәләринә даһа чох иснмиш вә Деникнн тәһлүкәси зүһур единчә бу тәмајүлүн нә дәрәчәдә мүсиб олдуғуну көрмүшдүр. Сон заманларда Русија тәһлүкәси Деникнн гисвәснндән болшевнк гијафәтннә киринчә социалистләр тәмәркүзүн үмидли истинадкаһыны тәшкил етмәк маһијјәтини гејб едирдиләр. Бу һалда мәркәзнн истәр-истәмәз сағ тәрәфә мејл етмәси зәрурәт һөкүмүнү алырды. Мәркәзин бу тәмајүлү нәтичәсиндә исә «Иттиһад»ын да кабинәјә иштиракыны мучиб олмушдур. Јалныз бу хусусдакы нәзәри үмид фәалијјәтә кәлннчә башга бир тағым авамилин тәсирилә мәмулун харичиндә бир нәтичәјә вардығындаи чүмһуријјәтнн сүгутуну мучиб саигләрдән бирисини тәшкил ејләмишдир».⁸⁷

Јәни гара Русијаја гаршы әмин бир истинадкаһ олмајан «Иттиһад» фиргәси гызыл Русијаја гаршы да мүбаризә апармагдан имтина едәрәк сол чинаһ илә бирләшмиш вә чүмһуријјәтин сүгутуна сәбәб олмушдур. «Иттиһад»ын һансы «амилләрин тәсирилә мәмулун харичиндәки» фәалијјәти барәдә кәлән фәсилдә бәһс едәчәјик.

Парламентин ачылышындан сонра Фәтәли ханын тәшкил етдији үчүнчү кабинә фиргә принципи үзәриндә дејил, фиргәләрин һөкүмәт башчысынын шәхсинә вә програмына етимад етмәк сурәтилә мејдана кәлмишди. Фиргә принципләри харичиндә «иш адамларындан» јаранан бу илк тәмәркүз кабинәсинә «Иттиһад» дахил олмамышды. Оун бу илк тәмәркүз кабинәсиндән харичдә галмасы бүтүн фиргәләр тәрәфиндән шәјәстә көрүнән Фәтәли хана вә оун шәхсијјәтинә гаршы чыхмасындан ирәли кәлнрди. Вәтәнин ән бәһраплы вә ән тәһлүкә заманларында һөкүмәти мәһарәт вә мүвәффәгијјәтнә идарә едән Фәтәли хан «Иттиһад»ын нәзәрндә һөкүмәт башчылығына лајиг дејилдн.

⁸⁷ Мәммәд Әмин Рәсулзадә, «Азәрбајчан Чүмһуријјәти, кејријјәтн — тәшәккүлү вә индикн вәзијјәти», с. 86—87.

Бир нечә ај сонра Фәтәли хан кабинетси исте'фа вен 1919-чу ил апрелин 14-дә Нәсиб бәј Јусифбәјли-кабинетси тәшәккүл етмишдир. Бу кабинет дә «Итти-харичдә галмаг үзрә фиргә нүмајәндәләриндән јашышдыр. Нәсиб бәјин бу кабинетси 8 аја гәдәр јашавә Азәрбајчан дәвләт гуручулуғу дәврүнү әһатә етдир. Декабрын 24-дә Нәсиб бәјин нкинчи кабинетси күл етмишдир. Бу кабинетјә «Иттиһад» фиргәси илә бәр өзү дә олмаг үзрә Фәтәли хан кабинетсинин бүтүн әри дахил олмушлар. Азәрбајчанын бешинчи кабинетси олан бу һөкүмәт милли чүмһуријјәтимизин сон һөти иди.

Парламент 17 ај јашады вә бу мүддәт әрзиндә 3 нә јаранды. Парламентин вә бу һөкүмәтләрин көрәри ишләри, дәвләт гуручулуғундакы фәалијјәтлә, истиглалын дахилән вә харичән мөһкәмләnmәси көстәрдикләри фәдакарлығлары хүләсә етмәздән, һәм парламентдә, һәм дә һөкүмәтләрдә бүтүнлығы чийинләриндә дашыјан «Мүсават»ын парламәт ачыларкәш е'лан етдији бәјаннамәсини, јә'ни фәагт програмыны бурада хүләсә едәк.

«Мүсават» фиргәсинин бәјаннамәсини парламент үсүндән фиргә лидери Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј вә изаһ етмишдир.⁸⁸ О һәм Мәчлиси-Мүәссисанләриндә, һәм дә Сејмдә даима битәрәф демократна бәрәбәр ишләјән «Мүсават» фиргәсинин парламәт мүстәгил бир фраксија һалында олдуғуну изаһ етк демишдир:

Мөһтәрәм депутатлар, сиз еһтимал ки, «Мүсават»ын бу һәрәкәти илә өз тактикасыны дәјишдијинә верәчәксиниз. Чох доғрудур. Әчәба, бу али мәчлисинә дахил фиргәләрин програмларындакы дәјишиккөрмүрсүнүзмү? Мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрдән һәрәдәрәк сағлар вә соллар Азәрбајчан мухтаријјәтинин һыздан инкар едирдиләр.

Әни јахын мәгсәднмиз олан Азәрбајчан мухтаријјә-

⁸⁸ «Мүсават» фиргәсинин парламент фраксијасынын декларацијасы», «Азәрбајчан» гәзети, 13.XII.1918, русча. Гәзет бәймәнин башына «Түркчәдән тәрчүмә» јазмышдыр. Әлимнздә о «Азәрбајчан» гәзети олмадығына көрә русчадан истидирик.

тини мұдафиә етдијимиз заман биз сағдан вә солда амансыз тэнгидә мәрүз галырдыг. Сағдан бизә дејидиләр ки, азербайжанчылыг шұары илә биз мүсәлмалары парчалајырыг вә азербайжанчылыг бајрағы јүсәлтмәклә биз—аллаһ көстәрмәсин — исламјјәтин тәмәлини позуруг. Солдан исә дејирдиләр ки, Азербайжан мухтаријјәти истәмәклә биз бирләшмиш демократ чәбһәни позуруг вә бу васитә илә бәј-хан һөкүмәти тәркилинә сәбәб олуруг.

Азербайжанын истиглал бајрағыны јүксәкләрә галдыран илк фиргә «Мүсават»дыр. Биз бүтүн дүнја галшысында тәнтәнә илә е’лан едилмиш вә бүтүн дүнја милләтләринин зеһнини мәшғул едән мүгәддәс «Милләтләр Чәмијјәти» шұарына инанырыг. «Мүсават» «Милләтләр Чәмијјәти»ни дәвләтләр иттифағындан ибарәт билир вә дәвләтләри федерасија һалында тәсәввүр еди. Өз гајәсинин һагганијјәтинә инанан фиргәмиз Русия ингилабынын бал ајларында Петроград мәркәзијјәтчилијинә, ифрат чәрәјанлара гапылмадығы кими, ады «илһагчылыг» дејилән психоложи хәстәликлә дә хәстәләнмәмишдир. «Мүсават» даим федералист бир фиргә олараг галмышдыр. Адәми-мәркәзијјәтчиликдән башламыш аддым-аддым мухтаријјәт пилләләрини кечән һадисәләрин тәбии чәрәјаны нәтичәсиндә истиглалчылыға кәлиб чыхан фиргәмиз үчүн букүнкү күн мәфһүрәви зәфәр күнүдүр. Бизим сијаси програмымызын әкс һиссәләри артыг керчәкләшмишдир. Артыг нә сағла нә дә соллар Азербайжаны инкар мөвгејиндә дурмурлар.

Бәли, артыг Азербайжан идејасы барәдә фиргәләримиз арасында фикир ихтилафы јохдур. Азербайжан фиргәри милләтин шүүрунда јерләшмишдир. Үчрәнкли эә бајрағымыз һамымызы сијасәтчә бирләшдирир. Азербайжан истиглалыны мұдафиә етмәк һамымыз үчүн сәтаг бир програмдыр.* Она көрә фиргәләр Азербайжан идејасыны пропаганда етмәклә дејил, мөвчуд фактлар сијасәтән, һүгүгән вә харичән мұдафиәсилә мәшғул олмадырлар.

Әкәр «Мүсават» фиргәси Азербайжан идејасына нә гүввәтли бир мәркәз јаратмаг лүзүмуна еһтијаж һи

* Тәәссүф ки, бунун бир идеализм олдуғуну сағларларларын, ағларла гызылларын әлагәләри исбат етди. — М. Б.

дисә, бу мәгсәдлә битәрәф группа сых бир итти-
кирмишдисә, инди Азәрбајчан һәр кәс үчүн мүгәд-
идеалын парлаг улдузу һалына кәлдикдән сонра тә-
ир ки, парламент мәркәзн дәјишмәлидир вә прог-
ар бұлурлашмалыдыр».

Мүсаватчылығын милләтчилик, түркчүлүк, федера-
нилик, радикализм демәк олдуғуну кәстәрдикдән
а бу принципләри белә изаһ етмишдир:

«Бизчә, милләтин бирләшдиричи мүгәддәс сementи-
шкил едән амил јалныз дин олмајыб милли шүүрла
ф еднлән әмәлдир. Бизчә, бирләшмиш түрк милләти
а мәдәнијјәтинә орижинал вә зәнкин күлтүр әлавә
иләчәкдир.

Биз даһа кениш бир әсасын — дүнја федерасијасы-
вә Милләтләр Чәмијјәтинин керчәкләшәчәјинә ина-
г. Буна көрә програмымызы тәнзим едәркән биз
јаны территориал-федератив тәмәл үстүндә гурул-
демократик чүмһуријјәт һалында тәсәввүр етмиш-

Русија һәгигәтинин бу үмиди боша чыхардығына вә
неани принципләрин керчәкләшмәсинә имкан вер-
јинә ишарә етдикдән сонра Мәммәд Әмин бәј сөзүнә
м сдәрәк демишдир:

«Азәрбајчан мәсәләси бејнәлмиләл бир мәсәләдир,
бајчанын харичә гаршы мүдафиәси вә һүгүгән та-
илмасы јени гурулан һөкүмәтин башлыча сијасәти
лыдыр...

Гафгаз слә бир вәзијјәт гаршысындадыр ки, бу
и үзәриндә гурулмуш олан чүмһуријјәтләр гаршы-
ы достлуг вә һәмрәјлик олмадан јашаја билмәзләр.
көрә һөкүмәтин харичи сијасәтиндәки икинчи мәсә-
афгаз бирлијини јаратмагдан ибарәт олмалыдыр.
ја дујдуғумуз еһтијач кими мөһтач олдуғумуз бу
ик паминә арамыздакы бүтүн ихтилафлы мәсәләлә-
ршылыгы күзәшт, анлашма вә сүлһ јолу илә һәлл
лијик вә ән пәһажәт һакемә мүрачиәт етмәлијик.

Бу кими мәсәләләри ихтилафсыз вә ган ахытмадан
едә биләчәк һөкүмәт бизим рәғбәтимизи газаначаг-
Бизимлә ејни вәзијјәтдә олан Јүрчүстан вә Ермә-
анла достлуг вә сәмими мүнәсибәтләрин ән јүксәк
инин јаранмасына сәмимијјәтлә тәрәфдарыг. Бу
е бәрәбәр бир нәрәфи вәзијјәтти кәтһириә едәрәк

шималдан кэлэн тәһлүкәнин зәрбәсини биринчи һи
едән Дағлы (Шимали Гафгазлы) гардашларымызла д
һа сых бир мүнәсибәтдә булунмалыҗыг. Унутмамалыҗ
ки, сәһәр җемәҗини орада җеҗән руслар һаһары биздә җ
җе биләрләр. Бунун үчүн лазым кәлән тәдбирләр көрү
мәлидир. Харичи дәвләтләрлә чанлы мүнәсибәтләр
тә'сиси, хүсусилә җени тәшәккүл едән дәвләтләрлә ди
ломатик нүмаҗәндәләр мүбадиләси дә һөкүмәтин вәзиф
ләриндән бири олмалыдыр.»

Дахили фәалиҗәт програмына кәлинчә, «Мүсава
ингилабын газанчлары олан мәтбуат, сөз, вичдан, җығы
чаг вә иттифаг азадлыглары һлә саир вәтәндашлыг
милли һагларын ганунән тә'мин едилмәсини тәләб еди

«Азәрбаҗчан һүрриҗәт өлкәси олмалыдыр.

Азәрбаҗчанда өкәҗ-доғмалыг олмамалыдыр. Ермән
рус, җәһуди, күрчү, алман, полҗак вә с. милләтләр Азәр
баҗчан вәтәндашы олараг галмаг шәртилә милли мәд
ни мухтариҗәт һаггындан истифадә етмәлидирләр.

...Һөкүмәт башлыча олараг фәһлә вә кәндли ки
эмәкчи үнсүрләрә истинад етмәлидир. Кетдикчә арт
баһалылыг бу ики зүмрәни ағыр җүк кими әзмәмәлиди
Она көрә дә кәндлиләри торпагла, фәһләләри ишлә т
мин етмәк лазымдыр.»

Бундан сонра бәҗаннамә «Мүсават» фиргәсинин то
паг мәсәләсини вә фәһлә мәсәләсини изаһ едир. Бу из
һата көрә «хәзинәҗә, сабиг Русиҗа падшаһына, падш
нәслинә мәнсуб ханәдана бунун кими мүлкәдарлар
хүсуси мүкләрә мәхсус олан бүтүн торпағлар пулсу
парасыз вә әвәсиз олараг әкинчиләрә верилр». «То
паг кәндлинин там мүлкиҗәтинә кечир». «Мүлкиҗәт
минимум һәдди ганунла тә'җин олунур». «Мүлкиҗәт җа
һыз торпағын үзәринә олуб алтындакы мә'дәниҗәт и
дәвләт хәзинәсинә аиддир.»

Фәһлә мәсәләсинә кәлинчә, «Мүсават» сәккиз саатл
иш күнү үзәриндә исрар едир. Һәр бир эмәкчи һәфтә
24 саатлыг истираһәт һаггына маликдир. Әмәк һаг
ишчинин маашындан чыхылмаҗан бу 24 саатдан баш
илдә бир аҗлыг мә'зуниҗәт һаггы тә'мин олунмалыдыр
Кечә хидмәти гадағандыр. 16 җашынадәк олан ушаг
рын ишләмәси гадағандыр. 16-дан 18 җашына гәдәр ол
ишчиләр 6 саатдан артыг ишләҗә билмәзләр. Гадынла
саһәт вә бәдәндәринә зарарли ишләрдә ишләдидә б

р. Намилә гадынлар доғушдан 4 һәфтә әввәл вә 6
ә сонраја гәдәр ишдән азад едилмәли, бу мүддәт
дә маашларыны алмалыдырлар. Гадын ишчиси
мүәссисәләр јанында сүдәмәр ушаглар үчүн хүсу-
рдлар гурулмалыдыр. Сәрмајәдарлардан алыначаг
һесабына фәһләләр сығорта олунмалыдырлар.
сисәләрдә тибб мәнтәгәләри олмалыдыр.

илләтин әксәријјәтини тәшкил едән әмәкчи халг
сини мүхтәлиф хәстәликләрдән горумаг үчүн әсас-
ә тә'чили тибби тәдбирләр көрүлмәлидир.»

аарифә сон дәрәчә чох әһәмијјәт вермәк лазымдыр.
ләри мәктәбләрлә долдурмалы, шәһәрләрдә мүәл-
мәктәбләри ачылмалыдыр.»

әвләт гуручулуғунда, милләтин үмуми е'тимадын-
башга бир дә реал гүввә лазымдыр. Она көрә орду
илинә чидди әһәмијјәт вермәк лазымдыр. Дөвләти-
н харичә гаршы мүдафиәси, дахилдә әмшијјәт вә
шин тә'мин буну тәләб едир. Әскәри хидмәт үмуми
лыдыр».

әвләт бүдчәсинин бүтүн ағырлығы јохсуллара де-
варлы синифләрә јүкләнмәлидир.

и һөкүмәтдән јухарыдакы програмла әлагәдар
ијјәт тәләб едән парламент ејни заманда Азәрбајчан
сисләр Мәчлисинин јахын заманда чағырылмасы
дә тәдбирләр көрмәлидир.»

Биз милләтин мөвчудијјәтини вә өлкәнин истигла-
горуја биләчәк бир һөкүмәт истәјирик. Белә бир
мәт букүнкү һәгиги шәраит ичәрисиндә анчаг коали-
принсипи үзрә гурула биләр. Коалисија һәм милли,
фиргәви, һәм дә парламент гаршысында мә'сул ол-
дыр. Бизи Мүәссисләр Мәчлисинә доғру апара би-
вә истиглалымызын бејнәлхалг мигјасда танын-
ны тә'мин едәчәк һөкүмәт јалныз белә бир һөкүмәт
иләр.»

лли һөкүмәтин чох ағыр бир шәраитдә бу милли
амы тәтбигә киришдији мә'лумдур.

рламентин ачылышындан сонра гурулан Фәтәли
абинәсинә мүттәфигләр ордусу команданы кеңерал
онун көстәрдији мүсбәт мүнәсибәти вә бу һөкүмәти
обажчанын јеканә ганун һөкүмәти» дејә танымасы
гызыл Русија тәрәфдарларынын вә акеңтләринин
дәрин дәрәмкәни Ислам сәтә ишикәи кәмәи

данлығынын мәддаһы кәсилән рус вә ермәни даирәлә вә мәтбуаты мұхалифәтә кечмишди. Онлар команданлыға гаршы бир сыра ингилаби тәдбирләрә әл атдылар. Бу һәрәкәтләри идарә едән бир нечә ада һәбс олунараг Әнзәлијә көндәрилди. Бу һадисә нәтичәсиндә Бакыдакы рус вә ермәни фәһләләри тәтил етдиләр. Електрик мәркәзинин фәһләләри христан олдуғудан тәтилин әһатәси кениш олмуш, бүтүн һәјат парал еднлмиш, һадисә өз тәсирини көстәрмиш, мәнбусләри кери гајтарылмышды. Бундан башга, рус тәшкилатын тәләби илә мәтбуата нәзарәт һүгуғу да Азәрбајчан һөкүмәтинин сәләһијјәти харнчиндә тутулмушду. Дик бир һадисә илә әлагәдар јенә һәмин тәшкилат тәрәфидән тәтил тәшәббүсүнә киришилмиш, бунунла да Азәрбајчан һөкүмәтинин идарә етдији чәмијјәт үзәриндә һүфузу јолмадығы көстәрилмәк истәнмишди. Анчаг дәфә «Мүсават» фиргәси тәрәфиндән кафи дәрәчә тәшкилатландырылмыш мүсәлман фәһләләр фитнәкалыға чаваб олараг тәтилдә иштирак етмәми електрик мәркәзинин идарә олунмасы мүмкүн олду үчүн тәшәббүс мүвәффәгијјәтә уғрамышдыр. Бу һадисә илә әлагәдар милли һөкүмәтин сијаси мөвгеји мөһкәмләнмиш, нәтичәдә полис идарәләриндәки эчнәби нәзарәти ләғв едилмиш, мәтбуата нәзарәт һаггы да тәкрат һөкүмәтә гајтарылмышдыр. Даһа сонра Азәрбајчан һөкүмәтинин инкилис команданлығына тәгдим етдији бунот нәтичәсиндә 48 саат әрзиндә инкилис әскәрләри бәрәбәр Бакыја кәлмиш ермәни вә рус гошунларын Азәрбајчандан чыхарылмасы уғурла баша чатмышдыр. Лиман идарәси илә малијјә идарәләринин идарәси инкилис нәзарәтиндән чыхараг Азәрбајчан һөкүмәти верилмишдир...

«...Чүмһуријјәт давам етдији 17 ај әрзиндә әввәл Фәтәли ханын, сонра исә Нәсиб бәјин, тәшкил етдикләри үч кабинә тәрәфиндән ашағыдакы ишләр һәјата кечирилмишдир: әввәла—пијада, сүвари, топчу, тәјјарәчи, телерафаңчы кими һәр нөв силаһ нөвләриндән мүтәшәккиләр мин сүнкүлүк бир орду һазырланмыш, мәктәби-һәрби тәсис олунмуш, кичик бир донанма јарадылмышды. Чүмләдән, бүтүн Азәрбајчан саһәсиндә әскәри, мүл

абитә тәшкилаты вүчуда кәтирилмиш; мәмләкәтдә
јјәт вә асајиш тә'сис олунараг рус үсјанчыларынын
әтипдә булуна. Ләнкәран гәзасы ана вәтәнә гәјта-
мыш; Гарабаг ермәниләринә Азәрбајчанын һакимиј-
таньтдырылмыш; Бақыдан узагда јерләшән Нахчы-
н Ермәнистан һөкүмәтинә гаршы мүбаризәсә мә'нән,
әтән вә сијасәтән күчләндириләрәк ораја вали кән-
әк сурәтилә Азәрбајчана бағлылығы идарәтән дә
ин едилмишдир. Салисән—мали вә игтисади исла-
шүру едилмиш; ләғв олунамыш дөвләт банкы јенидән
бајчан банкы ады илә тә'сис едилмиш; кәнд исла-
ны гүввәтләндирмәк үчүн кәндләрдә уфаг кредит
лары ачылмыш, шәһәрләрдә дә әманәт сандыгла-
јенидән вүчудә кәтирилмишдир; рәбиән—Азәрбај-
ылардан кичик мә'мурлар јетишдирмәк үчүн хүсуси
сисәләр, түрк кәнчләринә мәхсус олмаг үзрә теле-
, макинә вә шимәндифер мәктәбләри ачылмыш вә
чә һеч јохкән дәмирјол һадәмәсинин јүздә әллисини
ләшдирәчәк гәдәр мүвәффәгијјәт кәстәрилмишдир.
Маарифә кәлинчә: мәктәбләри бир ан әввәл түркләш-
әк үчүн тә'сис олуна тә'лиф вә тәрчүмә әнчүмәни
илә ибтидаи вә е'дади мәктәбләрә мәхсус дәрс
блары тә'лиф вә тә'б едилмиш; мөвчуд е'дадиләрдән
гисми миллиләшдирилмиш, мәмләкәтин мүхтәлиф
ориндә чохла киши вә гадын мүәллим мәктәбләри
ачылмыш, Бақыда дарүлфүнун тә'сис олунамыш, дарүл-
үн нәздиндә Шәрг факүлтәси ачылмыш, мүхтәлиф
сасларда јетишмәк үчүн һөкүмәт һесабына Авропаја
ән зијадә тәләбә кәндәрилмиш; Түркијәдән әллијә
н мүәллим вә мүәллимә чәлб олунамыш; кәндләрдә
даи маарифин јажылмасы вә үмуми маарифин кә-
ләндирилмәси үчүн мүвәггәти педагожи курслар тә-
едилмиш; миллиләшдирилмиш мәктәбләрдә вә һәлә
иләшдирилмәмиш е'дади мәктәбләрдә рус тарихи
инин јеринә үмуми түрк тарихи вә'з олунараг түрк
нин бүтүн мәктәбләрдә тәдриси гануән мәчбуриј-
лтына алынмышдыр. Түрк дили рәсми лисан е'лан
араг рус дилинин јалныз кечид дөврүнә мәхсус ол-
үзрә мүвәггәти бир заман үчүн истифадә олунасы-
вин верилмишдир. Мәчлиси-Мәбусан мүзакирәләри,
лары вә дәфтәрханасы камилән түркчә идарә едил-

мишдир». ⁸⁹

«Русија истиласынын Азербайжан халгына вурду: эн бөјүк зәрбә, шүбһәсиз ки, жүз сәнә әснасында ону орду тәшкилаты харичиндә тутмасы олмушдур. Әкәр Түркүстан илә Азербайжан түркләринә Идил-Урал татарлар кими вахтилә рус истиласы заманы әскәрлик јапдырымыш олсајды, һеч шүбһәсиз ки, чарлығын јыхылыш вә ордусунун позулмасы әснасында бу ики түрк елини ојнајачаглары рол дәјишәр вә тарихи һадисәләр башгәлашарды». ⁹⁰

«... Истиглалыны е'лан едән азәриләрин илк һәдәф милли бир орду тәшкил етмәк иди. Мә'лум олдугу вәһишәлә азәриләр чарлыг әснасында хидәмәти-әскәријјәдә азад идиләр. Бу сәбәблә Азербайжан һөкүмәти милли орду тә'сис етмәк хусусунда пәк мүнүм мүшкилат гашысында булушурду. Күрчү вә ермәниләр Русијадә ајрылараг е'лани-истиглал етдикләри күнүн әрәфәсиндә һәр нөв силаһларла мүчәһһәз милли әскәри гит'әата малик олдуғлары бир заманда, азәриләр јалныз чаһан мали һарибәси ибтидаиләриндә көнүллү олараг азербайжанлылардан тәшкил едилән бир сүвари алајына малик идилә. Иштә бу гүввәт һәјәти-сијәсијјәмизин илк мәшқук мүшкүл дөврүндә бөјүк хидмәти сәбк едән мүнтәзәм јеканә әскәри гүввәтмиз иди. Бу алај партизанлар бәрәбәр 1918 сәнәсиндә Бакы вә Шамаһы мүсәлманларына тәсәллүт едән болшевик-дашнак ордусунун ирәл ләмәсинә мүманеәт вә гәһрәман әфрады да 1918 сәнәсиндә гардаш Түркијәдән Азербайжан имдадына штаб едә Анадолу хиласкарлары илә бирликлә руслара гарш бир сәфдә мүһарибә едирди. Азербайжан Чүмһуријјәтинин һини-тәшәккүлүндә јалныз 600 әфраддан ибарәт олан бу јеканә гүввә ики сәнә зәрфиндә әһалинин гејртилә тәхминән 30.000 миғдарында бир ордуја мүнгалланды.

Азербайжан орду тәшкилаты фөвгәл'адә ағыр шәрәттәһтиндә нчра олунурду. Мондрос мүтарнкәси мучибит

⁸⁹ Мәммәд Әмин Рәсулзадә, «Гафғасја түркләри», «Түркијәли», Истанбул, 1928, с. 527—529.

⁹⁰ Мәммәд Әмин Рәсулзадә «Азербайжан Чүмһуријјәти һақында бә'зи гејдләр», «Истиглал» мәчмуәси, Берлин, 1933, 1 мај, ил 2, сајы 35.

афгасја ислам ордусу команданы Нури пашанын и-идарэсиндэки түрк ордусунун рич'этини мүтэагиб хтымыз кенерал Томсонун тэhti-командасындакы исис эскэри тэрэфиндэн ишгал едилди. Һэрбијјэри Сэмэд паша илэ бэрабэр һэрбијјэ назрлији тэјэ нэгл еднлмэјэ мэчбур олду. Кэнчэдэ фэалијјэтэ тајан Азэрбајчан эркани-һэрбијјэси баш гэраркаһы шејдэн эввэл түркчэ эскэри тэ'лимамнама изһары захтилэ Кэнчэдэ түрклэр тэрэфиндэн күшад еднлэн забитан мэктэбинэ бөјүк бир эһэмијјэт афт елэди. бурада јенидэн бүтүн Азэрбајчан ордусунда чавуш осуну нтмам үчүн бир баталјондан ибарэт иһзари ш мэктэблэри вэ истеккам бөлүјү мэктэби ачылды. нда митралјоз бөлүјүнэ мэхсус иһзари мэктэб кү- едилди. Ахирэн болшевиклэр тэрэфиндэн е'дам еди- мэрһум миралај Шыхлы Рүстэм бэјин тэhti-идарэ- э топчу фиргэси тэшкил едилди.

Азэрбајчан ордусунун тэшкилати-бэрвэчһи ати иди: Һэр фиргэ кэрэк пијада, кэрэксэ сүвари үч алајдан шэкил вэ һэр алај 3.500 сүнкүдэн ибарэт иди. Һэр да 3 табур, һэр табурда исэ 4 бөлүк, 3 митралјоз јү, һэр бөлүкдэ 8 митралјоз варды, бир сүвари иф бөлүјү, бир пијадэ кэшиф бөлүјү, бир истеккам јү, бир телефон бөлүјү вэ бир бөлүк гејри-мүсэллэһ д варды.

Һэр табур 1000 эскэрдэн ибарэт иди. Хидэмати- усэ илэ мүвэззэф оланлар 80—100 кишидэн ибарэт- Кэрэк сүвари, кэрэксэ пијада алајлар доғрудан-доғ- эркани-һэрбијјеји-үмумијјэјэ мэрбут иди. Һэрбијје- ри бүтүн ордунун баш команданы иди.

Биринчи фиргэ тэшкилаты-команданлығына мира- Чавад паша тэ'јин едилмишди. Биринчи пијада гэсинэ I Чаваншир, II Загатаала, III Кэнчэ пијада лары дахил иди. Көнүллү сүвари алајы исэ јенидэн алаја тэгсим едилэрэк I көнүллү сүвари вэ II Га- ф сүвари алајыны тэшкил едирди.

1919-чу ил ијун ајы эвајилиндэ Азэрбајчан милли мэти вахтилэ Кэнчэјэ нэгл едилэн һэрбијје нэза- нин тэкрар Бакыја нэглинэ мүвэффэг олду. Даһа ни-һэрбијјеји-үмумијјэнин Кэнчэдэ булундуғу за- да II пијада, II топчу фиргэлэрин вэ III сүвари Шэ- лајынын тэшкилинэ башланмыш иди. Билахирэ II

Азәрбајҗан фиргәси тәшәккүл етди вә фиргә команда
лығына мирлива Јусиф Ибраһим паша тәҗиб едилд.
Бу фиргәјә IV пијада Губа, V пијада Нуха, V пијада Ба
кы вә VI Көҗчәј алајлары дахил иди.

2 зиреһли гатар, 6 зиреһли автомобил, 4 гидропла
вүчуда кәтирилмиш, «Қарс» вә «Әрдаһан» исимли ка
ботларын топлары да тәмир едилмиш иди.

Сентјабр ајынын сонларына доғру II пијада фир
команданы 50.000 әскәрлик палтар вә ордуја аид дикә
әшјалар алмаг үчүн һөкүмәт тәрәфиндән Италијаја е'за
едилмишди. Кәнч Азәрбајҗан ордусунун илк тәчрүб
сәфәри топ, силаһ вә пулемјотларла тәһиз олараг Азәр
бајҗан һөкүмәтини танымаг истәмәјән Муған сәһрас
вә Ләнкәран гәзаларындан бир гисминдә јашајан русла
ры итаәт алтына алмасы иди. Бурадакы руслар һәр
көрмүш кәндлиләрдән ибарәт иди. 1919-чу илин ију
ајында болшевикләр тәрәфиндән е'дам олуна мәрһу
мирлива Сәлимовун команданлығы алтындакы Азәрба
чан ордусу бәһс олуна рус әһалисини рам етмә
үчүн Муған вә Ләнкәрана доғру һәрәкәт етди. Бак
әһалиси кәнч әскәрини илк сәфәрә чох һәјәчаһла стан
сијаја гәдәр «Јашасын әскәрләримиз!» нидалары илә ј
ла салырды. Орду һачыгабул стансијасындан Ләнкәран
тәхминән 450 км гуру вә сусуз сәһралардан кечән м
сафәни јајын мүдһиш бүркүсүндә 10—12 күн әрзинд
гәзасыз кедиб-кәлә билди. Усјанчы руслар тамамил
тәрксилаһ едилдиләр. Онлардан 24 топ, 6 пулемјот мү
садирә едилди. Бүтүн бу сәфәр әснасында ордуд
һеч бир интизамсызлыг баш вермәди. Һәрби назир
ордуја хитабән нәшр олунамуш әмриндә хүсуси геј
олундуғуна көрә әһалинин һүгүгларына да фөвгәл'ад
дәрәчәдә риәјәт едилмишди.

Дикәр бир сәфәр дә Зәнкәзур вилајәтинә тәшки
олунамушду. Зәнкәзурда јашајан ермәниләр Ирәван да
наклары тәрәфиндән тәһрик вә тәшвиғ едиләрәк б
вилајәти өзләринә илһаг етмәк мәгсәдијлә Азәрбајҗа
һакимијјәтини танымырдылар. 1919-чу илин октјаб
ајында мирлива Чавад пашанын команданлығы алты
да Зәнкәзур ермәниләринә гаршы һәрби һәрәкәт башл
ды. Бу сәфәр бир ајдан артыг давам етди. Нәһәјәт, Азәр
бајҗан ордусу ермәниләрин сон истәһкам мөвгеји ола
Дыға гаршы гүввәтли бир һүчум тәшкил етдији зама

ан һөкүмәти Күрчүстандакы инкилис комиссары-
васитәчилијинә мүрачиәт етди вә сонунчунун мәсә-
чидди мүдахиләси нәтичәсиндә һүчум дајанды-
ы.

анчаг Азәрбајчан ордусу бүтүн габилијјәт вә сәриш-
и «Әскәрән мүһарибәси» ады илә мәшһур олан мү-
бәдә көстәрди. 1920-чи ил мартын 22-дә новруз бај-
кәчәси Гарабағ вилајәтинин дағлыг гисминдә ја-
н ермәниләр хаинчәсинә гијам едәрәк Әскәрән ке-
ни тутдулар. Гарабағын дағлыг һиссәси Азәрбајча-
башга јерләриндән јүксәк дағларла ајрылыр. Әскә-
ечиди Јевлах овалығы илә Гарабағын дағлыг гисми-
нда јеканә кечиддир. Вахтилә бура гәдим Әскәрән
ы иди. Әскәрәны зәбт етмәклә ермәниләр Гараба-
дағлыг гисмини Азәрбајчандан тәчрид едәрәк ви-
ин бүтүн әскәри вә мүлки мә'мурларыны әсарәт
на алмышдылар. Шуша, Ханкәнди вә Чәбрајыл
ынын мүһафиз әскәрләри 12 кәчә-күндүз Ирәвандан
н кенерал Дронун идарәси алтындакы ермәни чәтә-
нин гүввәтли һүчумларына мә'руз галдылар. Чәтә-
ермәни забитләри тәрәфиндән идарә олунур, һәтта
ын арасында низами ермәни ордусу да вурушларда
рак едирди. Үсјанчылар топ вә пулемјотларла си-
ы идиләр. Сонралар бүтүн бу һадисәнин Ермәнистан
мәти тәрәфиндән болшевикләрлә сөвдәләшәрәк баш
ји мә'лум олду. Азәрбајчан һөкүмәти бу заман ики
арасында галмыш олду. Бир тәрәфдән шимал сәр-
римиздә гызыл орду бирликләри топланмыш, дикәр
дән дә бүтүн Гарабағ ермәни ордусу тәрәфиндән
л едилмишди. Белә ки, Азәрбајчанын Гарабағ үзрә
и валиси вә вилајәт гарнизонунун һәјаты тамамилә
кә алтында иди, онлар һәр ан гырғына мә'руз гала
диләр. Һөкүмәт Гарабағы хилас етмәк мәчбуријјә-
о иди. Буна көрә дә Әскәрән чәбһәсинә мирлива
мовун команданлығы алтында гүввәтли бир орду
едилди. Априлин 3-дә Азәрбајчан ордусу ермәниләрә
ы гүввәтли һүчума башлады. 10—12 күн әрзиндә
ниләр Әскәрән истейкамларыны мөһкәмләндирмәјә,
әзәм хәндәкләр һәтта бә'зи јерләрдә мөһкәм сипәр-
газмаға мүвәффәг олмушдулар. Һәмин күн ахшама
у ермәниләр тәдричән гачмаға башладылар вә Әс-
нын јүксәк тәпәләриндә тәкрат Азәрбајчан бајрағы

далғаланмаға башлады. Һәр бир ермәни кәнди, һәтта һәр бир гаја вурушмаларла алынды. Е'тираф етмәк ләзымдыр ки, ермәниләр чидди шәкилдә мугавимәт көстөрәрәк чәсарәтлә вурушурдулар. Јалныз ертәси кең Азәрбајчан ордусу Шуша галасына дахил ола билди. Шушаны, Ханкәндини горујан әскәрләрә гарышды. Ермәниләрни тар-мар олунмасы илә нәтичәләнән бу мүнһурибәдән сонра чәбһәјә кәлән Азәрбајчан һәрбијјә назари Сәмәд паша шәхсән ханн дүшмәнә гаршы көстәрди. Икидлијә көрә забитләрә вә ордуја тәшәккүр етмишдир. О, нитгиндә демишдир: «Гәһрәман әскәрләр, мән шәхсән Алманија чәбһәсиндә бир чох вурушмаларда олмишәм, анчаг сизин гәдәр гәһрәман әскәрләрә надир һәләрәдә раст кәлмишәм. Сиз мәним үмидләримни гүввәләндирдиниз. Сиз өз ганынызла кәнч Азәрбајчан ордусунун намусуну горудунуз». Әскәрләр исә өз севимли команданларыны «Јашасын Азәрбајчан!» нидасы илә гаршыладылар...

«...1920-чи илин 22 март Новруз бајрамы мүнәсибәтилә ичра едилән сон рәсмн-кечиди јада салмамаг гејр мүмкүндүр. Әчәба, һансы азәрбајчанлы о мәс'уд күн хатырламыр? Ордунун габилитет вә нитизамы, мә'нәвијәти тәсәввүрүн фөвгүндә иди. Харичи өлкәләрин сәфирләри гыса мүддәт әрзиндә, вәсаитсизлик ичиндә бәгдәр мүнәтәзәм тәшкиләтә малик бир әскәри гүввә јардымдығына һејран галырды. Әһалинин чоху дудуғу сәвинчин чохлуғундан ағлајырды. О күн Азәрбајчанын әшәнли, ән бәхтијар күнү иди...»⁹¹

«...Ишғалчы Русија бизи садә әскәрликдән дејишән фәнн вә ихтисас единмәкдән дәхи мәһрум бурахмышды. Чүмһуријјәт үчүн икинчи мүнһум вәзифә бир ан әввәл дәвләт ишләрини идарәјә јарар биллик вә ихтисас әһәм мүнәввәрләр кадросу јетишдирмәкди. Чүмһуријјәтин бәхүсүсдакы тәдбирләри мүхтәлиф иди. О бир тәрәфдән дахилдә маарифин кенишләнмәсинә, али мәктәб вә ихтисас институтларынын тә'сисинә әһәмијјәт вермиш, дүшкәр тәрәфдән дә Авропанын мүхтәлиф мәркәзләрини тәләбә кәндәрмишди...

⁹¹ Миралај Исафил бәј, «Азәрбајчан ордусу һаггында «Јени Гафгасја» мәчмуәси, Истанбул, 28 мај 1340, ил 1, с. 17.

Чүмһуријјәтин идарә системини Русия император-дөврүндән галан бүрокраси макинәсиндән даһа бәбир шәклә мә'лум мүлаһизәјә көрә ендирмәмәк нијә бу макинәни бачара биләчәк түрк мә'мурларынын идирилмәсинә бөјүк өлчүдә әмәк сәрф едән чүмһу-т һөкүмәти идарәләрин миллиләшдирилмәси хүсу-а истәр-истәмәз тәдрич үсулуну күдмәк зәрурәтнини. Бунунла бәрабәр сырф јени режим ичабы олараг да кәлән дөвләт мүәссисәләриндә бүтүн ишләр би-гисна түркчә олараг вә түрк мә'мурлары тәрәфин-үрүдүлүрдү. Чүмһуријјәтин идарәдә әһәмијјәт вер-шеј садә мүдафиә гүввәтилә идарә макинәси дејил-

Калгы һәм дә өз-өзүнү идарә етмәјә өјрәтмәк ону өн әлағәдар едән мәсәлә иди. Халг исә бу иши садә н-заман үмуми дөвләт мүәссисәләринә хас сечки-ринә гарышараг бир илдә бир дәфә сандыг башына шәклә өјрәнәммәз. Бир демокраси режиминин һәгиги-дә гурулуб јерләшә билмәси үчүн халгын биззат-кындан идарә ишләрилә фе'лән тәмаса кәлмәси әл-бир. Бунун үчүн мәркәзи бөјүк мүәссисәләрдән башга идарәләр дәхи биззат халгын иштиракилә гурул-вә идарә олунамалыдыр. Бунун үчүн шәһәр ишлә-бахан бәләдијјәләрлә вилајәт ишләринә бахан мәч-рәр дәхи кичик парламанлар шәклиндә гурулмалы вә бу мәчлисләр васитәсилә мәһәлли ишләрин идарә-ә нштирак едәрәк үмуми мәмләкәт ишләриндә бир-гә һасил етмәлидир. Азәрбајчан парламаны бүтүн-кәкәти бөјлә «кичик парламанлар» шәклиндә идарә-минә алышдырмаг нијјәтилә демократик шәһәр вә-әт идарәләри ганунуну һазырламыш булунурду.

Бир демокраси садәчә вәтәнин харичә гаршы мү-әси, бүрокраси макинәсинин гурулмасы вә һәтта-н өз-өзүнү биззат идарәјә алышдырмагдан ибарәт-ан үмуми вә мәһәлли бөјүк, кичик мәчлисләрин-а кәтирилмәси илә баша кәлмәз. Бүтүн бунлар нә-да бир васитәдир. Мәгсәд исә башгадыр. Халгын-лыдыр. Бу рифаһ исә анчаг игтисади инкишаф са-дә вә үмуми халг күтләсинин иш хүсусунда була-мүмкүнәтлә һасил олур. Чүмһуријјәт һөкүмәти бу

мүһүм нөгтәни дәхи нәзәрдән гачырمامыш, милләти мүхтәлнф синифләри арасында тәсанүд әсасыны го билмәк мәгсәдилә башда топраг мәсәләсинн һәлл етмә үзрә мүһүм бир гәрар алмышды. Парламан бир ан ә вәл тәтбиг олунмаг үзрә торпагсыз кәндлиләрә торпа вермәк вә бүтүн әкин-бичин ишләрини јолуна гојмаг үчү «Мүсават» фраксијасынын тәшәббүсү илә пәк мүһү бир ганун лајиһәсини тәнзим вә тәтбиг етмишдир. Б ганун лајиһәсинә көрә мүлкијјәт принципи әсасы мәнфу галмагла бәрәбәр үмуми фәјданы мүнтәзәмин олмаја бир мүлкијјәт тәһдид едилмишди. Мүәјјән мигдарда фәзлә хүсуси әлләрдә өлү олараг галан торпаг һөкум тәрәфиндән билаәвәз алыныб кенә билаәвәз мөһтач кән лиләрә верилирди. Ејни заманда бизаатсыз кәндли рән бәрин бу ганундан бөјүк мигјасда фәјдаланмасыны тә мин едә билмәк үчүн һөкумәт кичик креди мәсәләсинн дәхи дүшүнмүш, мүстәһсил кәндлинин јахасыны инса сыз мүрәбахачыларын әлиндән гуртармаг үчүн тәдбирл алмаг үзрә тәшәббүс етмишди.

Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин сәнаје мүәссисәләри дә чалышдырылан әмәләнин һәјатыны дүшүнүр тәшә бүсләри дә вагидир. Пәк либерал иш гануну васи сура дә тәтбиг олунур вә әмәлә чалышма һаггынын мүд фиәси үчүн һөкумәтин ә'зәми һимајәсини көрүрдү. Ми ли халг һакимијјәтинин әсасыны тәшкил едән бу режи дә һеч бир зүмрә вә синиф тәһәккүмүнә мејдан вери мәдијиндән биттаб болшевизмин билхассә тәрвич етди диктаторлуға јер јохду. Бурада синифләр арасынн мүчадилә дејил, мүсәлаһа, тәһәккүм дејил, тәсанүд ва ды. Милли демокрасинин тәрвич едәчәји бир ичтим көрүш затән бундан башга да оламмазды».⁹²

Бу тәфсилатдан көрүнүр ки, Азәрбајчанын вәзијјә јени гурулан дөвләтләрдән һеч бири илә мүгајисә еди билмәз. Мүһарибәдән әввәл вә Русија ингилабында сонра Авропа вә Асијада гурулан јени дөвләтләр, истә сә дә дахили ингилаблар нәтичәсиндә режим дәјишд рән милләтләр дөвләт тәшкилаты гурмаг үчүн кифај

⁹² Мәммәд Әмин Рәсулзадә. «Азәрбајчан Чүмһуријјә һаггында гејдләр». «Истиглал» мәчмуәси, Берлин, 28 м 1933, ил 2, сајы 35.

рда милли мѣмур кадрларына малик икѣн, Азѣр-
н бунлары сыфырдан јетишдирѣчѣк, ејни заманда
чүмһуријјѣтин истиглалыны дахилдѣн вѣ харичдѣн
физѣ вѣ мұдафиѣ едѣчѣкди. Јүксѣк бир мѣфкурѣ, дѣ-
бир инам, түкѣнмѣз бир енержи вѣ сарсылмаз бир
вѣ эзм, һѣкүмѣтин миллѣт нѣзѣриндѣ малик олдуғу
з е'тимад нѣтичѣсиндѣ гурулан бу тѣшкилат вѣ кѣс-
ѣн мѣдѣни габилијјѣт нѣтичѣсиндѣ Азѣрбајчан 1920-
н јанварын 12-дѣ бѣјүк дѣвлѣтлѣр тѣрѣфиндѣн бѣј-
илѣл танынма ишинѣ наил олурду. Бу мұһүм һади-
сѣ даһа ѣввѣл 1919-чу илин августунда Азѣрбајчан
лиѣ ордусу тѣрѣфиндѣн дѣ бошалдылмышды. Бу
сѣ мұнасибѣтилѣ баш назир Нѣсиб бѣј парламентдѣ
шди:

Бу күндѣн е'тибарѣн тамамилѣ мұстѣгил бир дѣв-
лалыны игтибас етмѣклѣ, ѣфѣндилѣр, сизи тѣбрик
м».

Бу сурѣтлѣ тѣѣссүс едѣн Азѣрбајчан Чүмһуријјѣти
бѣјнѣлмилѣл бир һѣјат вѣ мұнасибата башламыш-
бүтүн гоншулары илѣ һүсни-мұнасибат тѣ'сиси ар-
ун сон дѣрѣчѣсини тѣшкил едирди. Христиан гоншу-
ндан күрчү чүмһуријјѣти илѣ олан мұнасибаты чох
нѣ иди. Бу ики чүмһуријјѣт арада мѣвчуд ихтилаф-
ѣсѣлѣлѣрин һѣкѣм васитѣсилѣ һѣллинѣ мұтѣгабилѣн
рфѣгѣт ејлѣмиш, Русија тѣһлүкѣсини ејни дѣрѣчѣ-
сѣ етдиклѣриндѣн шимала гаршы бир мұгавилѣји-
ијјѣ белѣ эгд ејлѣмишдилѣр. 7—8 маддѣдѣн ибарѣт
иан бу мұгавилѣнин тѣсдиги Азѣрбајчан мѣбусаны
Күрчүстан мѣчлиси-мұѣссисанында мұтѣгабил тѣза-
ги-достанѣјѣ бир вѣсилѣ тѣшкил ејлѣмишдир. Бу мұ-
лѣјѣ ермѣни һѣкүмѣтинин дѣхи вѣз'н-имза етмѣси тѣ-
јни-ѣгидејнчѣ тѣклиф олунмушса да, мѣзкур һѣкүмѣт
клифи гѣбул етмѣмишди. Ермѣни сijasилѣринин бү-
ксликлѣринѣ рѣгмѣн Азѣрбајчан мѣчлиси-мѣ'буса-
рмѣнистан илѣ мѣвчуд олан мѣсаилин сүлһѣн тѣс-
ини арзу ејлѣјирди. Бу мѣгсѣдлѣ о, 1919-чу ил апрѣ-
25-дѣ Тифлисдѣ ни'игад едѣн Мавѣраји-Гафгасја
рансына иштирак ејлѣдији кими, 1920 тарихиндѣ
Бакыда Азѣрбајчан-Ермѣнистан конфрансы дѣ'вѣт
и, бу конфрансда Мавѣраји-Гафгасја чүмһуријјѣт-
ни харичѣ гаршы мұдафиѣ едѣ билмѣк үчүн Азѣр-

бајчан һөкүмәти Гафгаз конфедерасјонуну тәклиф еди ди*.

Азәрбајчан пајтахтында дикәр шәрәfli бир конфрандәхи ичтима ејләмишдир. Бу да Азәрбајчан-Иран конфрансыдыр. Бу конфрансда Иран илә Азәрбајчан чүһуријјәтинин билчүмлә мәсаили-сијасијјә, игтисадијјә вә түччаријјәси тәнзим едилмиш иди. Бу конфрансда иран за олунан мүһидә мучибинчә Иран һөкүмәти Азәрбајчанын истиглалыны билһугуг таныјыр, чүһуријјәт дә Ирана Авропа илә мүнасибати-түччаријјәдә булунмүчүн транзит һаггы верирди, бу сурәтлә ики динда милләт арасында гајәт сәмими мүнасибат тәәссүс едилди. Теһранда Азәрбајчан сәфири булундуғу кими, Багдада да Иран сәфири булунурду.»⁹³

Парламентин сон дәрәчә әһәмијјәт вердији мәсәләрдән бири дә Шимали Гафгаз Чүһуријјәти иди. Һә Загафгазија Сејми истиглал е'лан етдији заман «Мүсават» адындан чыхыш едән Мәммәд Әмни Рәсулзадә Шимали Гафгазын да бу федерасијаја кирмәси үчүн әсәслә тәдбирләр көрүләчәјини үмид етмишди. Сонра истиглал е'лан олундугдан сонра һөкүмәт һәлә Кәнчә икән Шимали Гафгаз һөкүмәтинә мүрачиәт едиләр бирләшмәк тәклиф олунмушду. Парламент ачылды заман «Мүсават» декларасијасында Гафгазын истиглалына верилән әһәмијјәт бу фәсилдә көстәрилмишди. Парламент һөкүмәтләри илә парламентдәки бүтүн фиғәләр Шимали Гафгаза һеч бир көмәји әсиркәмирдилә Шимали Гафгаз һөкүмәтләринә ајрылан 50 милјон манатлыг борч олмагдан даһа зијадә гардаш милләт мүштәрәк мәнфәәтләринә сәрф олуначаг зәрури бәтәхсәт сајылмышды. О заманкы Азәрбајчан бүдчәсинин сәккиздә бирини тәшкил едән бу мәбләғ мезәннә һәсабы илә ики милјон јарым фунт стерлинг едәрди. Бу дан башга, Деникинә гаршы мүбаризәдә Шимали Гафгаз

---

* 1919-чу илин октјабрында чағрылан «Мүсават» фирғәсинин 11 конгреси бу барәдә бир гәрар гәбул етмишди. Ондан бәил әввәл парламент ачыларкән охунан «Мүсават» декларасија да конфедерасија тезисини дилә кәтирирди.

⁹³ М. Ә. Рәсулзадә, «Азәрбајчан Чүһуријјәти, кејфијјәти—тәшәккүлү вә индики вәзијјәти», с. 93—94.

ениш ярдым көстөрнлмиш, бу мэгсәдлә јарадылан си тәшкилата тәхсисат ајрылмышдыр.

«Зәманәнин әзим бөһранлары ичиндә чырпынан а, Карс вә Араз бојундакы исламлар дәхи Азәрбај-Чүмһуријјәтинә, онун мадди вә мә'нәви муавинәти-бти-үмид едирдиләр. Чүмһуријјәтә бөһри—Хәзәрин ы тәрәфиндән булунан түркүстанлылардан дәхи ххәсләр кәлиб истимдад вә истинада булунурдулар. адыг мүшкилат ичиндә булунан чүмһуријјәт әһвали-ијјә вә вәзијјәти-мөвчудәнин мүсайдә етдији бир илә бүтүн бу мүрачиәтләри нәзәри—е'тинаја алараг үн олан муавинәти нчра едирдиләр. Түркүстан илә сибати-сијасијјәјә киришмәк үчүн ораја консолос гилә бир мә'мури-мәхсус дәхи көндәрилмишди».⁹⁴

Истанбула сәфир көндәрилдији кими, Анадолу Түр-си илә дә мунасибәтләр гурмаг вә ингилабчы Түр-ә мадди ярдымларда булунмаг үчүн һәлә 1919-чу хүсуси сурәтдә тәшәббүсләр едилмиш, лакин бу сибәтләр тәбии јолуна дүшмәмиш Азәрбајчан гы-рус истиласына уғрамышдыр.⁹⁵

Бу истила фәслинә башламаздан әввәл бу һадисә сибәтилә мүхтәлиф фиргәләрлә «Мүсават» фиргә-н мөвгә вә әлагәләрини ајдынлашдырмадан буну да етмәк лазымдыр ки, һөкүмәтин вә парламентин ијјәти бунунла битмәмишдир. Бүтүн бу ишләрлә бәр парламент һөкүмәти «Мүсават» декларасија-а гејд олуан Мүәссисләр Мәчлисинин чағырыл-на һазырлыг көрмәјә башламышды. Бу иш үчүн аментин, «Мүсават» лидери Мәммәд Әмин Рәсул-нин башчылығы алтында тәшкил етдији хүсуси бир ссија тә'лимат вә низамнамәсини һазырлајыб баша ырмышды. Азәрбајчан дәвләтинин идарә формасы-тәсбит вә конститусијаны тәнзим едәчәк олан бу тә'сисатын чағырылмасы үчүн лазым кәлән сечкиләр әкәтин вәһдәти, әмнијјәт вә асајнши тә'мин еднл-

⁹⁴ М. Ә. Рәсулзадә, һәмин әсәри, с. 97.

⁹⁵ Мәрһум Јусиф бәјин әмри илә Мәммәд Әли Әһмәдзадә индән 1920-чи ил октябрын 2-дә Анкараја тәһвил верилән ин Османлы лирәси вә 1 милјон франсыз франкы вә 8 нефт линин о заманкы харичи ишләр назири Әһмәд Мухтар бәјин ы илә тәсдиг едилмиш гәбзи әлимиздәдир.

мэдэн, сөз јох ки, ичра едилә билмәзди. Һөкүмәтин тәшкил етдији эскәри вә идарәетмә тәшкилаты бах буну үчүн јарадылырды.

Бу сечкиләр мәмләкәтә истиглал, һүрријјәт, рифаһ вә сәадәт тәмин едән, милләтә өз милли варлығыны вә милли мәдәнијјәтини мұһафизә вә инкишаф етдирмә имканы верән, она бир орду, бир дөвләт јаратмағ үчүн имкан изһар едән фирғәнин сәс чоһлуғуну тәмин едәчәкди. Бу сурәтлә јекчине вә ваһид бир һөкүмәтин тәшкили мүмкүн олачағ вә «Мүсават» түрк тарихинин дәриуликләриндән алдығы милләт ешги вә гүввәсилә јенги милли һәјәт, јени мәдәни мұнасибәтләр јаратмағла даһа сәрбәст бир шәкилдә һәрәкәт едә биләчәкди. Фәгәт бу мүмкүн олмады.

Бүтүн ислам аләминдә вә бүтүн түрк дүнијасында илк республика олан Азәрбајчан јенидән рус истиласына мәруз галды. Тәфсилатыны, дахили вә харичи сәбәпләрини ашағыда көрәчәјимиз бу истила гүввәтли әкәтәсир јарадарағ Азәрбајчан милли һәрәкатыны даһа дүшүргүввәтләндирмиш, ону халғ күтләсинин иликләринә гәдә дәринләшдирмишдир.

Истиглал дөврү бөјүк гурбанлар баһасына баш кәлән милли һәрәкатымызда идеализә олуан сон мәһәлләни, гајә вә мәфкурәнин керчәкләшмәсини тәшкил едир. Јенидән дирчәлмәси истәнилән вә дирчәлмәсүчүн чарпышылан бу истиглал дөврүнә милләт бир ағыдан «Мүсават» дөврү демәкдә, она һәсрәт чәкмәкдир.

VIII

27 Апрель истиласы вә «Мүсават»

Гарабағ үсјанынын ордумузу шималдан чәнуб вә гәрб сәрһәдләринә чәкмәк үчүн Москва илә Ирәван арсында әввәлчәдән тәнзим едилмиш бир план үзрә бавердијинә ишарә етмишдик. Кәнч вә гәһрәман ордумузу хаин дүшмәнә илдырым сүр'әтли ендирдији зәрбә иккә болшевикләрин Бақыда бу замана тәсадүф едән бирингилаб тәшәббүсүнүн нәтичәсиз галмасы Ермәнистан вә Газах гәзасы сәрһәдләринә рәсми орду сөвг етмәк сурәтилә јени чәһнә ачмаға мәчбур етмишди. Шимал сәрһәд

миздә Деникинин јерини тутан болшевик Русијасы-
бизә гәфил басгын етмәси үчүн имкан јарадан бу
әтин һәм ичәридә, һәм дә харичдәки ермәни мәтбу-
гәрәфиндән кизләдилмәјән бир тарихчәси вар. Мос-
Ермәнистана вәтәнимизин Нахчыван, Зәнкәзур, Га-
вә Кәнчә кими мүнһүм вә әһәмијјәтли парчаларыны
ермишди. Бу сөзүнә әмәл етмәк үчүн Москва 1 ок-
1920-чи илдә Азәрбајчан Совет Республикасыны
арзусу» илә Гарабағ, Зәнкәзур вә Нахчываны Ер-
стана вермәјә мәчбур етмишди. Азәрбајчан түркү-
ганы баһасына дүшмәндән кери алынған вә ана вә-
говушдурулан бу торпағлар Нәриманов тәрәфиндән
нистана бәхшиш едилирди. Фәгәт Азәрбајчан хал-
н мугавимәти, «Мүсават» фирғәсинин сијаси-дипло-
к тәшәббүсләри вә ингилабчы Түркијәнин диплома-
мүдахиләси нәтичәсиндә бу торпағлардан бир гисми
нистана верилсә дә, диқәр гисми Азәрбајчанда гал-
бунунла бәрәбәр Азәрбајчан Гарабағла Нахчываны
ин Зәнкәзуру, Кәнчә вә Газахын дағлыг гисмләри-
ермәнистанын ләһинә итирди, үстәлик мәмләкәтин
көбәјиндә «Мухтар Дағлыг Гарабағ» вилајәтинә дә
к олды.

Москва јалныз Азәрбајчаны парчаламагла кифәјәт-
ирди. Ленин вә Сталин 1917-чи ил декабрын 30-да
надығлары «13 нөмрәли декрети» тәтбиг етмәк үзрә
ијәнин шәрг вилајәтләрини Ермәнистана вәд ет-
диләр.

сија 1920-чи илин јайында Москвада олан «Түрк мү-
лләр һеј'әтинин рәиси вә харичи ишләр назири Бә-
Сами бәјдән Советләр кими, Түркијәнин дә ермәни-
һиндә эрази сарыдан бә'зи ичәзәләрдә булунмасы-
етмишдир.»⁹⁶

0-чи илдә Русијанын бир даһа рәсмән тәқрар етди-
Түркијә илә Русијанын дипломатик мүнәсибәтлә-
ө узун мубаһисәләрә сәбәб олан⁹⁷ бу тәләб ән ахыр-
үркијәни федерасија шәклиндә гурмағ итәјирди вә

96 Јусиф Һикмәт, Түрк тарихини тәдгиг чәмијјәти үзвү,
јә маариф назири, «Јени Түркијә дөвләтинин харичи си-
». Истанбул, 1934, с. 64.

97 Јусиф Һикмәт, һәмин әсәр, с. 66.

бу федерасија «Ермәнистан, Күрдүстан, Лазистан и Шәрги Тракијадан» ибарәт олмалы иди.

Һикмәт бәј Истанбул университети нәзиндәки Түркјә ингилаб тарихи институтунда охудуғу мұһазирәләрдә бу барәдә демишди:

«Мүвәккилләр һеј'әтимиз Анкараја гајытмаздан бир кечә әввәл Чичеринлә Бәкир Сами бәј арасында бир сәһбәт олду. Чичерин деди ки: биз ермәниләрә әрази верди сизин дә вермәјиниз лазымдыр. Бу, мәнфәәтләримиз хејринәдир. Јусиф Камал бәј бу тәклифлә Анкараја гајытмышдыр. Бөјүк Милләт Мәчлиси Һөкүмәти чох ағь бир вәзијјәтдә иди. Дүнја мұһарибәсинин галһбләри нә јенидән мұһарибәјә башламышды: инкилисләрлә, фрасызларла, јунанларла вәи. а... Иран о заман инкилиһимәјәсинә кирмишди. Буна көрә дә бүтүн әтрафымызда бир дүшмән чәмбәри варды. Белә олдуғу тәғдирдә ејә дүшмәнләрлә чарпышмагда олан Совет Русијасы биринчи мүттәфиг кими ағла кәлирди. Анкарада бир чох мәзакирәләр олду. Бүтүн дүнја илә јенидән һәрбә кирмәккәзә алмышдыг. Харичдән бир мүттәфиг лазым иди. Дәкәл ки, руслар ермәниләр үчүн торпаг истәјирдилә. Мәчлис бир гарыш торпаг белә вермәјәчәјини гәтијјәтлә һилдирди.

Анчаг Түркијә Бөјүк Милләт Мәчлисинин гәти гәрар Совет Русијасыны фикриндән ваз кечирмәмишди. Совет Русијасынын харичи ишләр комиссары Чичерин 1920-чыл ијунун 2-дә Бөјүк Милләт Мәчлиси рәисинә көндәдији бир нотада јазырды:

«Түркијә Ермәнистаны, Күрдүстан, Лазистан вә Шәрги Тракија әһалиси арасында вахтилә бу јерләрдән гајытмыш мұһачир элементләрин нштиракы шәртилә сәрбәүмуми сечки зәрурәтиндән» бәһс едирди⁹⁸.

Бүтүн бу сәнәдләр болшевик ингилабынын лап ил күнләриндә Ленинлә Сталин тәрәфиндән имзаланмыш 13 нөмрәли декретин тәтбиг олундуғуну исбат едир. Мәлүм олдуғу кими, бу декретин елананындан он ај сонр Османлы императорлуғу илә галиб дөвләтләр арасында

⁹⁸ «Миллијјәт» гәзети, Истанбул, 22 март 1934.

⁹⁹ Клјучников вә Сабанин тәрәфиндән Москвада 1925—26-чу илләрдә бурахылан «Международнаја политика новејше временн» адлы рәсми сәнәдләр мәчмуәси, ч. IV, сәнәд № 622.

ланан Мондрос мугавиләсинин 20-чи маддәси дә
иҗәнин 6 шәрг вилајәтиндән ибарәт бир Ермәнист-
ан сөһбәт кедирдн. Әсаслары 1920-чи илин апрелин-
Сан—Ремода тәсбит едилмиш Севр мугавидәси исә
иҗә торпаглары үзәриндә бир Ермәнистан тәсәввүр
ди. Бу Ермәнистан Американын һимајәси алтында
начагды. Лакин Америка президенти Вилсонун бу
дә тәклифини 1920-чи ил ијунун 1-дә АБШ сенаты
етмишди. Ондан даһа әввәл лорд Керзон 1920-чи
мартын 12-дә Милләтләр Чәмијјәтинә Ермәнистан
индә мандат гәбул етмәји тәклиф етсә дә, Милләт-
Чәмијјәти 1920-чи ил апрелин 11-дә бу һимајәдән
на етмишдир.

Ничеринин «Ермәнистан, Күрдүстан, Лазистан вә
Шәрги Тракија»дан бәһс едән нотасы елә һәмин күн-
дә, Америка сенатынын рәддиндән бир күн сонра ве-
тишди. Москва бунунла заһирән «капиталист дөв-
әрнн» едә бнлмәдијинн етмәк истәмиш вә «мәһкум
әтләрин һамиси» олдуғуну нүмајиш етдирмәјә фүр-
тапышды. Һалбуки онун архасында әски рус им-
пәриализми кизләнмишди. Милләтләрин һаггыны һима-
јәсәти там әксини көстәрнрди. Чүнки хәјали Бөјүк
Ермәнистанын узандығы саһәдә ермәниләрдән гат-гат
он милјонларла түрк вә мүсәлман халгы јашајыр-
Москва Ермәнистан, Күрдүстан, Лазистан, Шәрги
Тракија сијасәтилә Дәлн Петронун исти дәнизләрә чых-
сијасәтини керчәкләшдирмәк истәјирди. Буна кө-
рә бир дәфә чыхарылдығы Гафгазда нәјин баһасына
са-олсун јерләшмәк, бураны һәрәкәт базасы һалына
аг лазым иди. Һалбуки Гафгаз милләтләриндән һеч
бу барәдә она тәрәфдар дејнлди. Јалныз ермәни-
стан истифадә етмәк мүмкүндү. Москва 1918-чи илдә
бу кими, 1920-чн илдә дә ермәниләрин хәстә тәләби-
ләриндән истифадәјә галхды вә мүвәффәг дә

һәми муми һәрбдә чар ордусунун пишидары олан ермә-
нистан бу дәфә дә гызыл Русијанын бајрағына сығыныр-
ды. Анчаг ортада Деникин Русијасынын да бир һис-
сәткер олмашдулар. Она көрә дә 1919-чу илин ијунунда
Тифлис бајчанла Күрчүстанын Деникинә гаршы мүдафиә
комитәси илә нәтичәләнән Тифлис конفرансында бу

сузлуғуну исбата галхмышдылар. Һалбуки Деникинин Гафгаз республикаларына мүнәсибәти мә'лум иди. Сөзүнү Тифлиседә рәсмән тәмсил едән генерал Баратов: 2.VII.1919-чу ил тарихли кизли тә'лиматнамәсиндә дејирди:

«Бүтүн Загафгазијанын 1914-чү ил сәрһәдләри дахилиндә Русија дәвләтинин ајрылмаз бир парчасы олдуғуну нәзәрә алмағ лазым кәлдијиндән бу јерләрин ваһиди Русија һакимијјәти алтында олачағ дәвләтә сакит бир тәрздә гәјтарылмасыны тә'мин етмәк вәзифәси сизин үзәринизә дүшүр».¹⁰⁰

Деникин Шимали Гафгаз республикасыны ганын гәлтан етдикдән сонра, Гара дәниз саһилләриндә Күрчүстана, Хәзәр саһилләриндә Азәрбајчана јүрүш етди. Хәзәр дәнизиндә Азәрбајчан бајрағы алтында кәмиләри үзмәсинә ичазә вермәјчәјини билдирдији бир замандә Ермәнистан ордусу өзүнү Деникин ордусунун тәркиһиссәси е'лан едирди. Гара империалист Деникин ортадан галхыпча, Ермәнистан гызыл империалистләрлә алашды вә бу империалист гүввәләрә архалаһарағ етди. Тарихи гоншуларынын әсарәти баһасына өзүнә сәадәт гурмағ кими хам хәјала гапылды. Азәрбајчана гаршын тәртиб едилән бу суи-гәсд белә гызыл Русија чарлығынын шејтан әмәлләрини керчәкләшдирмәјә јетмирди. Ермәни ордуларынын мәғлубијјәти вә Бакыда ингилаб тәрәшәббүсләринин баш тутмамасы ону ермәниләрдән истифадә етмәклә јанашы түрк нүфузундан да истифадәјә сәләстди. Москва Азәрбајчандакы түрkiјәли забитләр васитәсилә Ермәнистанла һәрблә мәшғул олан милли һөкүмәтлә јыхачағ, истәдији һөкүмәти гурачағ вә бу һөкүмәтин дәвәтилә кәлиб Азәрбајчана јерләшәчәкди. Бунун үчүмәт әфкари-үмумијјәни алдадачағ шүарлар да һазыр идилди: «Түркијә өлүм-дирим мүбаризәсиндәдир, гызыл ордуну Түркијәнин көмәјинә гошмағ истәјир, «Мүсават» һөкүмәти исә бурахмыр». Ингилабчы Түркијәнин Гәрб империалистләри илә савашында болшевикләрлә алашмыр олмасы Москванын алдатма сијасәтинин тәтбиғинә бәјүк имкан верирди.

Һадисәләрдә шәхсән иштирак етмиш бир түрк забити

¹⁰⁰ Кен. А. И. Деникин, «Очерки русской смуты», ч. I

финдән җазылмыш вә 1 август 1920-чи ил тарихини
җан рапортдан өҗрәнирик:¹⁰¹

«Трабзондан кечәркән фиргә команданлыгы васитә-
Анадолу һеҗ'әти-тәмсилиҗҗәсини* мөмләкәтнин хи-
үчүн болшевикләрлә эмәкдашлыға гәрар вердиҗи
шылдығындан Азәрбаҗчана варид олдуғумуз андан
арән Гафгаз мәркәзи комитәси илә (Русиҗа комму-
фиргәсинин Гафгаз мәркәзи комитәси илә) биркә
иҗҗәтә башланылмышдыр. Штабе-капитан Мус-
Шөвги бәҗ комитәнин ингилаб һәрәкаты шө'бә-
җүзбашы Еһсан бәҗ стансиҗа вә стансиҗа әтрафы-
комендантлығына, баш леҗтенант Баһәддин әфәнди
һәҗроһод фабриклар мәнәтәҗәси комендантлығына*,

¹⁰¹ «Җени Гафгасҗа» мәчмүәсин, «Нечә олду?» мәҗаләси, Ис-
л, 1341, ил 2, саҗы 15.

«Анадолу һеҗ'әти—тәмслиҗҗәси» һаггында Јусуф Акчу-
«Түрк илн»ндәкн «Түркиҗә Чүмһурниҗәти» адлы әсә-
бунлары җазыр: «Әрзурум конгресиндән аҗ җарым сонра
нан Сивас конгресн (4.IX.1919) җалһыз бә'зи вилаҗәтләрин
бүтүн түрк милләтнин тәмсил олундуғу илк конгресдыр.
ум конгресиндә олдуғу кнмн, бу конгресдә дә милләт рәи-
грес рәнслиҗнә сечилди. Бурада «Анадолу вә Румелин мү-
еҗн-һүгүг чәмниҗәти» җаранды. Конгрес төрәфиндән бу
јәтин тәмсил һаггына малик «Вәтәнин һеҗ'әти-үмумниҗәсини
л едән» бир «һеҗ'әти-тәмсилиҗҗә» сечилди. Бах: «Түрк
Истанбул, 1928, с. 58.

«Җени Гафгасҗа» мәчмүәсинин 12 ил бундан әввәл —
ил 27 апрел тарихли 15-чи нөмрәсиндә чап етдирди-
«Сүгут вә истила күнләри» адлы мәҗаләмдә 27 апрел һа-
индә Хәлил паша илә бәрабәр Баһәддин бәҗни дә иштирак
ни җазмышдым. Бу җазыма «Җени Гафгасҗа»нын һәмни
һыхан 22-чи нөмрәсиндә «Манастырлы Баһәддин» имзасы
ир тәкзиб чыхды. Һәм мәним, һәм дә Манастырлы Баһәд-
дин җазыларында Баһыда түркиҗәли забитләр арасында
ни бир Баһәддинин дә мөвчуд олдуғу вә бу икничи Баһәд-
милли фәлакәтимиздә һәҗигәтәи иштирак етдиҗи кестә-
р. Бу ортаҗ җаһлышыг нәтичәсиндә меҗдана чыхан геҗри-
илиҗи бурада аҗдынлашдырмағы вә Манастырлы Баһәддин
27 апрел һадисәсиндә, әксинә, Хәлил паша әлеҗһиндә бу-
ғуну вурғуламағы вичдани бир бөрч саҗырам. — М. Б.
әдзәдә.

баш лейтенант Вәһби әфәнди Тағыјев фабрики комендантлығына комитәнин әмри илә тә'јин олунмушдулар. Лүзбашы Рыфат бәј ингилабдан чох әввәл Деникин орду суна гаршы болшевикләрлә бәрабәр Дағыстан-Дәрбән чәбһәси мүфәттишлијинә вә ингилаб кечәси стансијанын ишғалына мә'мур едилмиш, ингилаб күнү исә вилајәт вә вилајәт әтрафынын комендантлығына, һәлә Дәшкәсәдә Бақыда олан артиллерија баш лейтенанты Нурәддин, пүләмјот баш лейтенанты Фәхри, пијада баш лейтенанты Ибраһим Әдһәм вә Рәшад әфәндиләр дә комитәнин әмри алтында вәзифәләрини ифа етмишләр.

Ингилабдан әввәл әмәлијјаты тәртиб, сөвг вә идарә етмәк үзрә штабс-капитан Мустафа да дахил олмаглы биркә комитәнин икинчи ичласында тәрәфдарлары чох аз олан коммунизм фикринә гаршы көстәрилән шиддәтлән нифрәтә, дүшмәнчилијә түрк нүфузу илә гаршы чыхма нәтичәдә әсас шәхсләрин һәбсинә вә гәтлинә, бүтүн һәрб вә әскәри мәркәз вә мүәссисәләрин тутулмасына вә ишғалына мә'мур едиләчәк гүввәләрин вә фабрик фәһләләрини башында Османлы забитләринин дурмасы гәбул едилд. Үчүнчү ичласда гызыл ордунун Азәрбајҗан һүдудуна јыһынлашмасы анына гәдәр игтидара кечәчәји сөјләнә. Һәсән Һачынски илә мәсәлә мүзакирә јолу илә нәтичәләндирилмәзсә, о заман Хәлил пашанын гызыл орду команданлығыны өз үзәринә көтүрмәси вә онун гызыл орду команданы сифәтилә Ермәнистан үзәриндән кечәр. Түркијәјә көмәјә кетмәк истәјән гызыл ордуја Азәрбајҗандан кечмәјә ичазә һаггында «Мүсават» һөкүмәтин нота верилмәси вә сәрһәди бу мүнвалла поздугдан сонһазыр план кәрәјинчә дахилдә «Мүсават» һөкүмәтинин деврилмәсн... гәрара алынды.

Хәлил пашанын команданлығынын Москва тәрәфиндән гәбул едилиб-едилмәјәчәјини өјрәнмәк үчүн нүфулу бир курјерлә гызыл орду гәраркаһына билдири мишдир. Бир мүддәт сонра буна рәдд чавабы верилди һалда вәзијјәт Хәлил пашадан вә јолдашларындан киләдилмишдир.

«Нәсиб бәјин һөкүмәти исте'фа вермишди. Һәсән Һачынскијә јени кабинә тәшкили үчүн карт-бранш верилд. Һәсән Һачынски Түркијә коммунист партијасынын заман дурмасы вә төвсијәси илә Гафгаз мәркәзи ингилаб комитәсилә мүзакирәјә киришдн вә коммунист партијасын

ән сијаси партија гәбул етмәк вә өлкә дахилиндә
әст сурәтдә фәалијјәт көстәрмәсинә ичазә вермәк,
олунмуш коммунистләри азад етмәк, Азәрбајчанын
ли ишләринә мүдахилә етмәмәк шәртилә гызыл ор-
ун Азәрбајчандан Ермәнистана вә Күрчүстана гар-
һәрәкәтинә мане олмамаг, инкилисләрлә сијаси мүнә-
тләри кәсмәк барәдә ики тәрәф арасында разылыг
олду».

Анчаг бунун «Мүсават» һөкүмәтинин вахт газанмаг
киришдији маневрдән башга бир шеј олмадығына
әт һасил едилди вә ахырынчы бир тәшәббүсүн дә тәт-
гәрара алынды. Бу вәзифә Хәлил пашаја һәвалә
иду. О, һачынски, Нәсиб бәј вә Мәммәд Әмин Рәсул-
нини һүзурунда вахтын чох аз олдуғуну, әкәр һа-
скинин һөкүмәти сабаһа гәдәр тәшкил олунмаса, бә-
шошакәлмәз һадисәләрин баш верә биләчәјини сөјлә-
² Ертәси күн кечирилән ичласда һачынски кечид кә-
әсинин тәшкилини көзләмәк үчүн вахт галмадығына
ә доғрудан-доғруја Нәриман Нәрнмановун коммунист
үмәти олараг иш башына кечмәсинә гәрар ве-
ди. Бунун үчүн «Мүсават» һөкүмәтини девирмәк вә
маг лазым иди. Һалбуки ингилаб гүввәләри
зәиф иди: мәсәлән, Тағыјев фабрикиндә
ышан 3.300 фәһләдән анчаг 600-ә гәдәри чеврилишә
фдар олуб чәми 16 берданкалары варды. Стансија
гәгәсиндә олан 1.200-дәк фәһләдән 200-ә гәдәри бол-
ик, онун да 50-си мүсәлман иди вә бир дәнә дә олсун
һлары јохду. Чорныгород вә Бельгород мәнтәгәсин-
6.000—7.000 фәһләдән Чорныгородда 253 ингилабчы
мунист варды, онларын да һеч бир силаһлары јох-
Мүсәлман болшевикләр арасында руһән вә мәфкурә
барилә коммунистлији һәзм етмиш чох аз шәхсијјәт
ды. Азәрбајчан ордусунда бу фикрә тәрәфдар олачаг

¹⁰² Мәммәд Әмин Рәсулзадә Хәлил пашаја вә дикәр түрки-
сијаси мүнәчирләрә демишдир: «Етмәјин, бизи өз һалымь-
грахын, јүз илдән бәри әсарәти алтында олдуғумуз руслары
даһа јакшы таныјырыг. Оилар һижлә илә кәләр, сонра бизи
ләр». («Һакимијјәти-миллијјә» гәзети, Анкара, 5 август
-чы ил. «Истиглал мәһкәмәси»ндә Наил бәјин шаһидлик
ишынлан)

адам јох иди.*

Јухарыдакы јазыдан өјрәнирик ки, коммунист партијасынын Бақы фәһләләри арасында минә гәдәр адам варды. Јенә һәмин јазыда ордумуз ичәрисиндә коммунистләрин һеч бир нүфузлары олмадығыны, сәрһәди кәчән гызыл ордуја мугавимәт кәстәрмәк үчүн кәндлиләрин һәр тәрәфдән әлдә силаһ топлашдыгыларыны охујуруг. Бүтүн бу сәнәдләр вә шаһидләр онлары ардычыллары илә бирликдә бүтүн милләтнин истиглаидејасына садиг олдуғуну вә кимсәнин гәфләтә гапылмамыш олдуғуну исбат едир.

Зәиф гүввәләрлә киришиләчәк чеврилишин чох гаплы вә таланчылыға сәбәб олачағы, нәтичә е'тибарил 1918-чи илдә олдуғу кими ермәни-мүсәлман гырғынын дөнәчәји мүјјән едилди. Үчүнчү вә дөрдүнчү ичласлардакы гәрарлар дахилиндә Хәлил пашанын дәрһал Дағыстана кедәрәк гызыл ордунун башына кечмәси вә Гафгаз мәркәзи ингилаб комитәсинин бу гәти тәклифини Москва тәрәфиндән рәдд едилмәсинин гејри-мүмкүн олдуғу Москва һөкүмәтинин нүмајәндәси Виктор тәрәфиндән мүјјәнләшдирилди вә комитә үзвләри тәрәфиндә тәсдиг вә гәбул едилди.

---

* Дүнја мұһарибәси вә ингилаб дөврүндә Бақы нефт мәдәнләриндә вә бу мәдәнләрә бағлы фабрик вә е'малатханаларда ишләјән фәһләнин 20.500-ү (ијнрми мин беш јүзү) азәрн түркү, 5.000-и дағыстанлы, 1.500-ү Идил боју түрк, 18.500-ү ру вә ермәни иди. 1918-ин истиглал һәрбиндән сонра русларла ермәниләр тамамилә дејиләчәк дәрәчәдә азалмышдылар. Беләликлә бөјүк әксәријјәти, бәлкә дә һамысы түрк вә мүсәлман олан фәһләләрин бүтүнлүклә «Мүсават» фнргәсинин архасынча кетдијинн Ломинадзә бизә е'тиграф едир. О, 1920-чи илнин илк ајларында кизли сурәтдә Бақыда олмуш вә коммунист партијасынын вәзијјәтнини тәдгиг едәрәк бу нәтичәјә кәлмишдир. Озү истиглалдан сонра јаранан Азәрбајчан ингилаб комитәсинин илләрт баш катиби, сонра да бүтүн Загафгазнја тәшкнлатларынын үмүмн катнби олмушдур. Хатирәләрини Бақыда чыхан «Шәрг гадыны» мәчмуәснинн апрел 1925-чи ил тарихли № 17-дә охуду

Елэ о күн Дағыстана һәрәкәт едән Хәлил паша һәлә да икән гызыл орду 26 апрел ахшамы Азербайжан сәрдини кечәрәк Бақы үзәринә жүрүшә баһламышды. Кили чеврилишлә бир иш көрмәк мүмкүн олмадығын гызыл орду нечә ајлар әввәл гәрара алдығы шәкил-Азербайжаны садәчә олараг ишғал едәчәкди.

Рәпорт мӯәллифи дејир:

«Түрк әзасынын мәлумат вә көмәји олмадан гызылунун Азербайжана гаршы һеч бир шеј едә билмәјәчәји кәзи комитә тәрәфиндән бизә билдирилдији һалда, бу әр ишин ичиндә сәмиимижәт олмадығы, икитәрәфли көрүлдүјү вә мәһз түрк нүфузундан јарарланмаг мәгилә бизим бирәр аләт кими истифадә едилдијимиз гәтини јаратды. Бунунла бирликдә хүсуси гатар јолуна ам етди. Ики зирәһли гатарын гаршысында һеч бир сәвимәт олмадығы һалда стансијалары бомбардман әрәк ирәлиләдијн мүшаһидә едилди.¹⁰³ Бу вәзијјәти көкәндлиләр дәстә-дәстә силаһлы һалда топланараг фала гаршы чыхмаға тәләсирдиләр. Буна көрә Хәлил паша тәрәфиндән Азербайжан зирәһли гатарынын дүшмәгаршы чыхмајараг дәрһал Бақыја гајытмасы әмр едилди вә гатар гајытды.

Гызыл рус ордусунун һәлә Бақынын ишғалында күн әввәл Бақы нефтини идарә етмәјә вә Русијаја дамаға мәмур едилән Серебровски јазысынын диқәр

---

¹⁰³ Зирәһли гатар команданы Јефремов јаздығы хатирәләдә Бақыны тутмаг үчүн һәлә апрелин 20-дә әмр алдыглары-гејд едир (Бакински рабочи, 28.IV.1925). Азербайжанын гызыл рус ордусу тәрәфиндән истиласында бир күн сонра Бақы әт сәнајесинин башына кечән вә илләрчә бу вәзифәдә чалын мәһһур А. Серебровски «Известија» гәзетинин 21.I.1937-йылн нөмрәсиндәки «Ленин вә совет нефти» баһлыглы јазысында дејир:

«1920-чи ил апрелин 17-дә Бақыја һәрәкәтимдән әввәл ишин нмзасы нлә бир мандат алдым (мандат № 53—55, 17-апрел 1920). Али халг тәсәррүфат шурасынын көстәрнши илә нә Бақы мәнтәгәсиндәки нефт сәнајесини тәшкил етмәк вә нәһсалыны артырмаг әмр олунурду. Һәмни сәһәддә Ленин нефт вә нефт мәһсулларынын јүкләниб көндәрилмәк ишинин бәтләндирилмәси лүзумуна данр көстәрнш верирди».

бир јериндә гүрурла элавә едир: «Чох кечмәдән фајдалы газынтыларын ән гијмәтлиси олан нефт совет һөкүмәтинин әлиндә гүввәтли бир силаһ олду».

Азәрбајчанын гызыл орду тәрәфиндән ишғалына һәлә ајларча әввәл Москвада гәрар верилмиш олдуғуну вә түркијәли забитләрин бу ишдә кор аләтдән башга бир шеј олмадығыны көстәрән сајсыз-һесабыз сәнәдләринчидә Хәлил пашанын әмәкдашылыг етдији Русија коммунист партијасынын Гафгаз комитәси тәрәфиндән нәшр олуна тарихи сәнәдләр дә мүнүм јер тутур. Онларын бириндә дејилир: «Бакы болшевикләри Топлашан әһалијә хәбәрдарлыг едиләрәк дағыдылды... XI гызыл ордунун команданы Левандовски гаршыланды. Полковник Скачков тәрәфиндән Хәлил пашанын гызыл орду команданылығыны өз өһдәсинә алмасы барәдә комитәнин гәрары билдирилди. Левандовски она Москва тәрәфиндән белә бир әмр верилмәдијини, ордусу илә әски Османлы-рус сәрһәддинә гәдәр ирәлиләјәчәјини вә Хәлил пашанын Москваја кетмәсинин чох мүнәсиб олачағыны бәјан етди. Паша да табе олду...»

«1920-чи ил мартын 30-да Шеболдајевә көндәрдикләри телеграмда Бақыда баш верәчәк ингилаб һаггында мә'лумат вермәклә бәрабәр шанлы гызыл орду бирликләринни Бақы пролетариатынын көмәјинә көндәрмәји хаһиш етмишләр...»

«XI гызыл ордунун өн һиссәләри Азәрбајчан һүдудуна јакынлашдығы анда Азәрбајчан болшевикләри һәрби-ингилабни комитә јаратмыш вә «Мүсават» буржуа-мүлкәдар контр-революсијасына гәти зәрбә вурмаг үчүн һәр шеји һазырламышдыр...» («Коммунист», 28.IV.1937, Бақы).

«Мүсават»а гәти зәрбә вурмаг үчүн һазырланан «һәр шејни Хәлил паша вә отрафындакылардан нбарәт олдуғуну гејд белә етмәјән бу сәнәдләрдән бир башгасында нсә дејилир: «8 апрел 1920. XI гызыл ордунун гәраркаһына информасија маһијәтиндә бир мәктуб көндәрилмишдир. Мәктубда силаһлы үсјан әснасында гызыл ордунун бизнмлә бирликдә һәрәкәт етмәси нстәһилмәкдәдир».

«Азәрбајчанда совет һакимијәтинин зәфәри Сталлин јолдашыны ады илә вә онун јакын силаһ јолдашлары олан Серго Орчонкидзе вә Кировун адлары илә сых сурәтдә бағлыдыр... 1936-чы илин 21 январында јолдаш Сталлин Азәрбајчан һејәтинин Кремлдә гәбул едәркән Серго Орчонкидзенин Азәрбај-

Хәлил паша да дахил олмага ла түркијәли забитлә-
бир аләт кими истифадә едилдији, гызыл рус орду-
н әски Османлы-рус сәрһәдләринә гәдәр ирәлиләјә-
мә'лум олду гдан сонра белә «исимләри јухарыда ја-
ныш забитләр васитәсилә телефон, електрик стан-
сы, дәмирјол стансијасы, полис мәркәзләри ишғал
миш, Тифлисә гачмаг истәјән Антанта дәвләтләри
инкилләри илә мәјјәтиндә 9 забит, 18 силаһлы әскәр,
ләмјот олан инкилис адмиралы вә 96 милјон рублә
ул кәсмәк үчүн машын дашыјан гатар һәбс едил-
дир».

Бу мә'луматы бу шәкилдә тәкмил етмәк лазымдыр:
«О күн ахшама доғру шәһәрин мұһафизәсинә мән-
көнүллү әһалидән тәшкил олуна вә забитаны сырф
ијәлиләрдән тәшәккүл едән «јардым алајынын», јснә
ијәли забитан тәрәфиндән идарә олуна зирәһли
мобилләрин вә флотда хидмәт едән Османлы забит-
ндән бир гисминин болшевик ләһиндә олду глары,
тәшәккүл етмәмиш булуна јени кабинә илә үмури-
мәти даһа дөвр вә тәслим етмәмиш булуна әски ка-
арасында асылы дуран һөкүмәт вә онунла бәрабәр
иси-мәбусан Азәрбајчан коммунист фиргәсинин ул-
туму гаршысында булунду. Бу ултиматум һөкүмәтин
бајчан коммунист фиргәси мәркәзи комитәсинә тәс-
ни тәләб етмәклә бәрабәр Азәрбајчан истиглалынын
и-әмнијјәтдә булуна чағыны вә һөкүмәтин руслара
едилмәјәчәјини тә'мин едирди».¹⁰⁴

н советләшдирилмәсиндәки бөјүк ролуну гыса олара г белә
ә етмишдир: «Азәрбајчанын хиласкарына салам! Азәрбај-
илк кирән о олмушдур!» (Орчоникидзе гызыл ордунун
нда иди. — М. Б.)

«Азәрбајчан әмәкчиләри (оху: руслары) Кировун апрел
абыны һазырлама гдакы ролуну һеч бир заман унуда бил-
р» («Бакински рабочи», 28.IV.1937).

Киров да гызыл орду илә бәрабәр кәлирди.

«Бақы пролетариаты XI гызыл орду һиссәләринин 1920-чи
27 апрел кечәси бирликдә һәрәкәти нәтичәсиндә Азәрбај-
«Мүсават» һакимијјәтинә сон гојду» («Коммунист»,
1937).

¹⁰⁴ Мәммәд Әмин Рәсулзадә, «Азәрбајчан Чүмһуријјәти,
јјәти-тәшәккүлү вә индики вәзијјәти», с. 109.

Өтөн фәслимиздә «Мүсават» фиргәсинин даим коалисија һөкүмәти тәшкил етмәјә мәчбур олдуғуну и бу мәчбуријјәтин сәбәбләрини изаһ етмишдик. Деникин тәһлүкәсинә гаршы социалистләрлә мүвәффеғијјәтлә әмәкдашлығ сурәтилә истиғлалын горунмасына вә м дафиәсинә наил олан «Мүсават Деникин тәһлүкәси с вушунча вә гызыл тәһлүкә сәрһәддимизә сәјкәндикдә сонра сағ чиваһын башында дуран «Иттиһад»ла да и бирлијини гәрара алмышды. Фәгәт бу әмәкдашлығ «би тағым авамилини тә’сирилә мә’мулун харичиндә бир н тичәјә вармышды». Јә’ни «Иттиһад» «Мүсават»а гаршы социалистләрлә бирләшәрәк парламентдәки әксәријјәт позмуш вә истиғлалын сүгутуна сәбәб олмушдур. Бу в зијјәти јарадан «бир тағым авамилини» дә Хәлил паш вә јолдашларындан ибарәт олдуғуну бнзә һадисәләрд шәхсән иштирак етмиш Хәлил пашанын достларында Тәл’әт бәј нәғл едир. Тәл’әт бәј Түркијә истиғлал мә кәмәсиндә мүһакимә едиләркән бу е’тирафда булу мушду:¹⁰⁵

1. Қазым Гарабәкир паша вә фиргә команданы Ч вид бәј Хәлил пашаја вә баһгаларына јаздығлары мә тубларда дәрһал болшевикләрлә тәмәси-әмр вә бу әмри нәјин баһасына олурса-олсун ичрасында иерар едир диләр.

2. Хәлил паша вә јолдашлары да Азәрбајчан мүх лифәт фиргәләринә «сиз доғрудан-доғруја «Мүсават»да кәнар фиргәләрлә бирләшмәк сурәтилә Нәсиб бәј һөк мәтини девирә биләрсиниз» дејә төвснјәдә булуимулар.

Мәмләкәтин ән кери вә мүртәчә гүввәләрини өз ә рафында топлајан «Иттиһад» үстәлик Гарабәјов ким Түркијәдә дә мәнфур олан бир лидерә малик иди. Буну ла бәрәбәр Хәлил паша вә јолдашлары бу гара гүввәл түрк милләтчилијинин нүмајәндәси олан вә мәмләкәти мүңәввәр зүмрәсинә вә кениш халғ күтләсинә архалана «Мүсават»а гаршы сөвг етмәкдән чәкинмәдиләр. Әла оларағ бу гара вә мүртәчә гүввәләр соллар, социалистлә вә коммунистләрлә бирләширләр. «Гур’ан»а әсаслана шәриәтчиләрлә «Капитал»а сәчдә едән марксистләр и

дә бир чан кимијдиләр». ¹⁰⁶

«Иттиһад», миллијјәти, бунула бәрабәр истиггалы, ократијаны вә чүмһуријјәти көкүндән инкар едән ич ичтимаи бир идеолокија дашыјырды. Марк- нәр дә башга бир мотивдән, миллијјәти, истиггалы чүмһуријјәти рәдд едән бир доктрин дашыдыглары башга-башга вә дабан-дабана зидд мәгсәдләр на- «Мүсават»а гаршы бир чәбһә һалында бирләшир- р. Бу о демәкдир ки, һәр һансы бир чәмијјәт вә уг бир бирлији, һәр һансы бир бирлик дә бир һәм- ији көстәрмир. Мадди бирлик вә һәмрә'лиик үчүн ви бирлик лазымдыр. Вахтилә мэдәни миллијјәтчи- мизи гураи вә бизә бир програм тәнзим етмәјә мүвәф- олан либерал миллијјәтчиләрә гаршы Казан, Уфа, насарај вә Бақыда ингилабчы миллијјәтчиләрдән нун мүхалифәти принципә вә әсия гәјәјә дејил, сирф

¹⁰⁶ «Иттиһад вә Тәрәгги»нин көркәмли сималарындан вә н фиргәнин органы «Танин» гәзетинин баш редактору олан ддин Биркән бәј бу әсәр баша чатмаг үзрә икән «Сөн пос- гәзетиндә јаздыгы «Иттиһад вә Тәрәгги»дә «Он сәнә» баи- ы мөгаләсинин «Мәмләкәт харичиндәки иттиһадчылар» индә јазыр:

«Азәрбајчанын башдакы адамлары арасында мүхтәлиф фи- нәр вә мүхтәлиф шәхс еһтираслары һөкм сүрмәсинә бахмаја- 1918-чи илдән е'тибарән бу мәмләкәт тәдричән өзүнә милли һөкүмәт гурмаға мүвәффәг олмушду. Јенә тәдричән бир ис вә жандарм, бир дә орду вүчүда кәтирилмәјә чалышы- мәмләкәтин сијаси һакимијјәтини тәшкил едән бу тәшки- и да бизимкиләрин әлләринә вермиш булунурдулар...

...Бизимкиләрин бирчә вәзифәләри варды: онлара бу гәдәр ијјәт вермиш вә е'тимад көстәрмиш, онлара мәмләкәтин әи үм хидмәтләрини, дөвләтин бүтүн сијасәт вә гүввәт килид- инн е'тибар етмиш олан Азәрбајчана гаршы һәр чүр сијасәт риндән узаг дурмаг вә онуи парламенти әтрафында тәшәккүл иш гануни һөкүмәтин әмри алтында өһдәләринә дүшән вәзи- әри ифа ејләмәк...

...Фәгәт бизимкиләр, тәәссүф ки, буну едә билмәмишләр Азәрбајчанын һәм дахили, һәм дә харичи сијасәтиндә мү- бир рол ојнамышлар вә азәрн тарихинин ачыначаглы бир нәсиндә ағыр мәс'улијјәтли бир јүкүн алтына кирмишләр...

тактикаја вә васитәјә гаршы иди. Буна көрәдә програ-
һалына салдығлары милли идеала бүтүн варлығлар
илә сарылмыш либераллар өз тактикаларынын ифласы-
ны көрүнчә ингилабчы миллијјәтчиләрә һағг вердилә
вә сәмијјәтлә онлара гошулдулар. «Мүсават» бу бир
ләшмәдән доғмушду. Анчағ «Мүсават»дан саға вә сол
галан «иттиһадчыларла» вә «һүммәтчиләрлә» ихтила-
тактика вә васитә барәдә дејил, әсил принципә вә вары-
лачағ гајәјә аид иди. Онлар үчүн «Мүсават»ын мүдафи-
етдији миллијјәт, түрклүк, демократија вә чүмһуријјә
принципләри јабанчы, һәтта зәрәрли шејләр иди. Т
илк күндән е'тибарән «Мүсават»ын дилә кәтирдији прин-
ципләрә мүхалиф олан бу фиргәләрин Азәрбајчан бајра-
ғына сәдағәтләри мүвәғгәти вә кечичи бир заман үчүн
иди. Исламн бејнәлмиләл шүарларла пролетар-марксист
доктринләрин азәрбајчанчылығ, миллијјәтчилик вә чүм-
һуријјәтчилик принципләри илә узлашмајачағы көз га-
бағындадыр. Онун үчүн онлар Хәлил пашанын вә јол-
дашларынын төвсијәләринә дәрһал гапылдығлары һалда
«Иттиһад вә Тәрәғги» нүмајәндәләринин «Мүсават» үзә-
риндә һеч бир тә'сири олмамышдыр.

Азәрбајчанчылығ, миллијјәтчилик, түркчүлүк вә
чүмһуријјәтчилик принципләри үзәриндә даима әсән јал-
ныз «Мүсават» фиргәси олмушдур.

Һеч бир заман азәрбајчанчы, миллијјәтчи олмамыш
түркчүлүјүн мүдһиш дүшмәни олан бу фиргәләр түркчү
вә миллијјәтчи бир фиргәјә гаршы бирләшмәләри нәтичә-
синдә парламент болшевик ултиматумуну гәбул едәркә.
«Мүсават» фиргәсинин башчысы Мәммәд Әмин Рәсул-
задәнин ирад етдији нитг «Мүсават» фиргәсинин прин-
ципинә вә мәфкурәсинә бағлылығ вә сәдағәтини әбәди-
ләшдирән бир сәнәддир. Мәммәд Әмин бәј демишди:

...Азәрбајчан довләтинин полисини, јандармыны вә милл.
мүдафиәсини әксәријјәт е'тибарилә түркләрә һәвалә етмиш һе-
кумәт «Мүсават» адлы фиргәнин тәмсил етдији блок һөкумәт-
ндн. Бизимкиләр дә бу һөкумәтин јардымы илә јашајырдылар
Белә олдуғу һалда бизимкиләр бир тәрәфдән өзүнә иттиһади
исламчы сүсүнү верән Гарабәјов исминдәки бир политика сәр-
сәрисини, дијәр тәрәфдән дә коммунистләрин тәрәфини тут-
мушлар»... («Сон Поста», 15—17 ијун 1937, Истанбул).

«Эфэндилэр! Мүтәчасир бир ултиматум гаршысында нуруг. Бурада тәслимдән бәһс едирләр. Фәгәт, эфән-
эр, тәслим нә демәк?.. Кимә тәрки-мөвгә едирик?..
дејирләр ки, һүдудумузу кечән ордунун башында
ати намында бир түрк команданы дурмушдур.
јадан кәлән бу мүтәчавиз орду тә'мин едирләр ки,
тә вә мәмат мүчадиләсиндә булуна Түркијәни хилас
гошур.

Эфэндилэр! Түркијә Азәрбајчанын хиласкарыдыр.
ли-миллијјәмизин тәбчил ејләдији мүгәддәс бир мәм-
тдир. Оун хиласына кедән гүввәтн биз мәмнуний-
ә истигбал вә тәшји едәрик. Фәгәт бу шәртлә ки, бу
әт бизим һүрријјәтимизи, истиглалымызы чејнәмә-
һалбуки, эфэндиләр, бизә сормадан һүдудумузу ке-
һәр һанки бир гүввәт достумуз дејил, дүшмәнимиз-

Дүдүғумуз бу пропаганда да дүшмән пропагандасы-
Бизи иғфал едирләр. Јаландыр. Кәлән орду рус ор-
дур Фәрзән команданы бир түрк олса да кенә рус-
Истила ордусудур. Оун истәдији 1914-чү ил һүду-
гонмагдыр.*

Анадолу имдадына кедәчәк бәһанәсилә јурдумуза
ән бу ишғал ордусу бурадан бир даһа чыхмаг истәмә-
кдир. Гызыл Русија илә бәһәмһал анлашмаг үчүн
мәти мүтләга болшевикләрә тәслим вә ултиматуму
л етмәк зилләтинә гатланмаға еһтијач јохдур. Бу
часиранә ултиматум кәмали-нифрәтлә рәдд едилмә-
р. Ихтилалчы Русија илә мүбариз Түркијәнин мүва-
вә тәсанүдүнү тә'мин етмәк зәрурәтилә радикал бир
мәтин мә'бусан тәрәфиндән тәшкили вә бу һөкүмәтә
һијјәти-васна верилмәсилә тә'дили-сијасәт (сијасәт
шкәнлији) етмәк мүмкүндүр. Мә'бусан затән бөјлә
тәшәббүслә мәшғулдур. Бу сурәтлә һәм Русија илә
лисани-үмуми булунар, һәм дә истиглали-миллимиз
әдар олмаз. Ејни заманда Анадолуја имдад мәгсәди
асил олур. Башга түрлү јапылан һәр һанки бир кү-
һүғуғи-милләти-тәслимдән ибарәт олур ки, буна гат-
наг мүхилли-шәрәф олдуғу кими бөјүк бир фәлакәти
мучибдир... Истиглалымызы көз бәбәји кими мүда-

* Левандовскнин Хәлил пашаја вердији чавабла мүгајисә

фиәжә гәрар верән бир мәчлисә динләдији бу ултиматум гәбул етмәк һөкүмәти кәнди әлијлә дост гисвәсинә бү рүнмүш дүшмәнә тәслим етмәкдир. Биз бураја милләти ирадә вә арзусу илә кәлдик, бизи бурадан јалһыз гүввә вә сүнкү чыхармалыдыр...»¹⁰⁷

Ложалары вә салону долу олан бөјүк бир динләјич күтләсини* сүрәкли алгышларла гаршыладығы бу иш гә бахмајараг парламент ингилабы сырф бир дахили ка бинә тәһвили шәклинә салан бир шәраитдә һөкүмәт Азәрбајчан коммунист фиргәсинә тәркә зәрурәт һисс етди. Ултиматуму мүдафиә едән мүхалиф фиргәләрин нәзәр индә дә тәслим дејил, кабинә дәјишмәси баш верирди.

Һөкүмәти бу шәкилдә деһирән Хәлил паша вә јола дашлары Бақы халгыһын һәјәчаны илә гаршылашдылар. Һадисәләрдә шәхсән иштирак етмиш олан вә рапорту дан истифадә етдијимиз түркијәли забит бу барәдә сјнә белә јазыр:

«Азәрбајчан дахилиндәки тәрәфдарлары әсасән Бақы шәһәриндә олмаг үзрә 8—10 кәнч мүнәввәрлә үч јү фәһләни ашмајан мүсәлман болшевикләрни әһали үзәр индә һеч бир тә'сири вә нүфузу олмадығындан Бақы шәһәри дахил олмаг үзрә чох һәјәчанлы бир һалда аја ланан халгы сакитләшдирмәк үчүн игтидар мөвгејин кәлән ингилаб комитәси гызыл ордунун Анадолуја көмә јә кедәчәјини, түркләрлә болшевикләрни мүттәфиг ол дуғуну, комиссарларын камилән мүсәлман олдуғуну, Бақы вали вә комендантлығына Османлы забитләриндә Рыфат бәјин тә'јин едилдијини вә Бақыја кәлән гызыл ордунун бир нечә күн гонаг галдыгдан сонра Ермәниста үзәр инә јүрүјәчәјини әһалијә чатдырмыш, Османлы забитләри вә мүәллимләри автомобилләрлә күчә-күчә де лашараг әһалијә ејни нагәрәты тәкрат етмәклә чамаат тәскин етмәјә чалышмыш вә мүвәффәг олмушдулар». Бү күчә-күчә долашанларын әлләриндә Османлы бајраглар олдуғу да унутулмасын.

Бақыја кирән гызыл орду шәһәри Азәрбајчан в

¹⁰⁷ «Јени Гафгасја», 1340, ил 1, сајы 15.

* «Мүсават»дан башга бүтүн фиргәләр парламентин халг дан кизли вә гапалы олмасыны истәмишдиләр. «Мүсават»ы тәләби вә исрары илә халг парламент ичласына бурахы ды. — М. Б.

кијә бајрактары илә бәзәнмиш көрмүшдүләр.

Инди «Бакы пролетариатынын үсјан едиб совет рети гурдугларындан» бәһс едән јаланчы пәһләванлар гилаб комитәси»нин јерләшдији парламент бинасы риндә белә болшевик бајрағы асмаға чәсарәт етмәдиләр.

IX

Истилаја гаршы савашда «Мүсават»

Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин «Мүсават» фиргәсинин ери кими парламентин сон ичласында сөјләдији сөз чох кечмәдән бирәр һәгигәт олдуғуну көстәрди. коммунист партијасы, һөкүмәти элинә алар-алмаз вәтәни амилә руслара тәрк вә тәслим етмиш, мәмләкәти гычдан вә атәшдән кечирмәјә башламышды.

Истила һөкүмәти ејни заманда сијаси фиргәләрин парламент харичиндәки тәшкилатларынын да разылыны алмаға, онлары рәсми бәјаннамә нәшр етмәклә илә һөкүмәтини таныдығларыны билдирмәјә мәчбур өк истәмишди. Бу мәчбуријјәт гаршысында фиргәләмөвгеләри чох мүһүмдүр.

«Иттиһад» фиргәси рәсми бир бәјаннамә илә «мәғнинин артыг һүсулә кәлдијини» билдирир вә бүтүн әрнинә коммунист партијасына дахил олмағы төвсијә еди.

Сосиал-демократ меншевик «Һүммәт» фиргәси үмүдәјәтилә өзүнү болшевик елан едир, онун лидерләри ул вәзифәләрә тәјин олунурду.

Бу фиргәнин лидерләриндән Сәмәдага Ағамалыоғлу иләчә зираәт (кәнд тәсәррүфаты) комиссары, сонралар кәзи ичрайјә комитәсинин сәдри олур, дикәр лидер аһим Әбилев совет Азәрбајҗанынын Анкара сәфиринә тәјин едилир, Гасым Чамалбәјов вә һачы Кәрим бәјевә чекада вәзифәләр вериллирди.

Сосиалист фраксијасына дахил «халгчы сосиалист гәси» дә болшевик платформасыны гәбул етди, үзвәи мәс'ул вәзифәләрә кирдиләр. Сәфикурдски Аслан әдлийјә комиссарлығында, Гарашарлы Рза республибаш милис идарәсиндә ишләдиләр. Анчаг бир мүддәт

сонра алдандыгларыны көрэрэк мұхалифәтә кечинч
Аслан Сәфиқурдски, Чәмо Начынски вә Рза Гарашарли
дикәр јолдашлары нлә бирликдә Сибирә сүрүлдүләр
«Әһрар» фиргәси тамамилә мејдандан чыхараг бир-ик
ил сонра үзвләри рәсмән «Мүсават» фиргәсинә кирдиләр
Болшевикләр «Мүсават»дан харич едилмиш ики шәх
васитәсилә 1920-чи ил апрелин 29-да Бакыда фөвгәл'ад
«Мүсават» конгресси чағырдылар. Бурада «Мүсават»
фиргәсинин дә болшевик платформасыны гәбул едәрә
фәалијјәтини дајандырмасы тәклифи мұзакирәјә верил
ди. Лакин конгрес јекдилликлә вә шиддәтлә бу тәклиф
рәдд едәрәк «болшевикләр вердикләри вә имза етдиклә
ри вә'дләринә садиг галдығы заман «Мүсават» фиргәси
онлара гаршы лојал олачагдыр» тәрзиндә бир гәрар гә
бул етди. Бу гәрар көстәрирди ки, «Мүсават» мұхалифә
вәзијјәтиндә дурмаға давам едир.*

Бслә бир гәрарла нәтичәләнән вә мүддәалары сонра
лар кизли тәшкилатын әсас үзвләрини тәшкил едән би
груп университет тәләбәси тәрәфиндән һазырланан мә
рузә Азәрбајчанын мүстәгил олараг галачағыны, ру
ордусунун Азәрбајчаны тәрк едәчәјини, Азәрбајчаны
идарә формасыны тәјјин етмәк үчүн тә'хирәсалынмада
мәчлиси-мүәссисан чағрылмасынын лазым кәлдијини в
сијаси азадлыгларын баги галачағыны башлыча шәр
кими ирәли сүрүрдү.

О һәјәчанлы күнләрдә Бакы бәләдијјәсинин бөјү
салонуна топлашан јүзләрлә делегат вә бир о гәдәр д
динләјичи үзәриндә «Мүсават»ын бу чыхышы дәрин и
бурахмыш, «Мүсават»ын өлүм-дирим мүбаризәсинә ки

* Мәним «Сүгут вә истила күнләриндә» адлы мәгаләмә бах
«Јени Гафгасја», 17 апрел 1341, ч. 2, № 15.

29 апрел 1920-чи ил тарихли Бакы коммунист гәзетләри
нинн дә бәһс етдикләри бу конгрес вахтнлә «Мүсават»дан хари
едилмиш Хәлнл Ибраһим вә Сүлејман Абдуллајев тәрәфиндә
чағрылмышды. Конгресдә Мәммәд Һәсән Начынски мә'рузә ед
чәкди. Анчаг конгресдә мән мә'рузә етдим вә болшевик тез
сини рәдд едән тәклифи дә мән ирәли сүрдүм. Конгресин чь
хардығы гәрар ингилаб комитәси сәдринин мұавини Мирзә Да
вуд Һүсәјнова (о заман Нәриманов һәлә Бакыја кәлмәмишди
конгресин сечдијн бир һеј'әт тәрәфиндән рәсмән билдирилмиш
дир. — М. Б. Мәммәдзадә.

гәҗә гәрар вердиҗи һаггында үмуми бир гәнаәт оҗанды.

Мирзә Давуд Һүсејнов «Мүсават»ын гәрарыны билдиргән һеҗ'әтә «Сиз интиһара гәрар верибсиниз» демишди һәм «Јухарыдакы шәртләр шәхсән сизин тәрәфиниздән һәм имза едилмишдир, онлара әмәл етдиҗиниз мүддә ортада мәсәлә јохдур» деҗилмишдир.

Конгреси идарә едән вә конгрес тәрәфиндән рәјасәт һинә сечилән кәнчләр һәмин күнүн ахшамы топлагач «Мүсават»ын јени, конспиратив мәркәзи һеҗ'әтини һәш вә кизли сурәтдә фәалијјәтә башламышды.

«Мүсават» фиргәсинин кәрәк парламентдә, кәрәксә парламент харичиндәки ачыг вә гәтијјәтли мөвгеји, һәм лал идејасына бағлылығы вә сәдагәти «Мүсават»-әнардакы миллијјәтчи үнсүрләри дә бу фиргәјә чәлбәшдир. Сонралар диқәр фиргәләрин дә зијалы вә милли зүмрәси өз тәшкилатларындан узағлашараг «Мүсават» фиргәсинә кирмишләр. Бунун да сәбәбини кечән һәм дә рапортундан истифадә етдиҗимиз түрк забити һәмизаһ едир:

Ингилабы идарә едән зијалы күтлә јухарыда әрзәтији вәһи илә пәк чүзн иди. Ингилабдан сонра тәшәккүлсизлыг долајысыјла идарә шә'бәләри гејри-мүсәл-әүнсүрләрин монополијасына кечмәјә башладығын-зијалылар арасында болшевикләрлә биркә әмәк-ләшәрә едилмәси һаггында тәрәфимиздән тәшвигатда әһәтәрә улду. Бүтүн зијалы кәнчләр вә сијаси фиргә үзвәлә-әтигилаб комитәсинә мүрачиәт едәрәк онлары гәбул-әтији хаһиш етдиләр. «Коммунист» гәзети бунлара бә-ләһәр һәгарәтлә чаваб верди. Вә «Арамызда тәмизләмә-ләшәрәдир» сәрләвһәси алтында дәрч олунаһ бир мәга-ләһиндијәдәк араларына сохулмуш кечмиш чиркли, һәм татчыларә хидмәт етмиш, милли ингилабларда гара-ләһин фәлакәтинә сәбәб олмуш зијалыларын голлары-ләһинә һәтулуб дышары атылмалары вә һеч бир вәһһлә гә-ләһиндилмәмәләри лаһзим кәлдији тәһгираһмиз бир лисан-ләһиндирилди. Бундан инчијән Азәрбајҗан кәнчлији һәм шәкилдә кәнара чәкилди. Бүтүн сијаси гүдрәт мү-ләһинәһин олмајанларын әлиндә галды...»

Бу мәгаләни «Иттиһад» партијасынын сабиг үмуми ка-ләһинәмәд Бәди Тринич јазмышды. — М. Б.

Болшевиклэрин бундан сонракы һәрәкәтлэри «Мусават» фиргәсинин нүфуз вә мөвгејини даһа да гүввәтләткән дирәчәк, милләтин бүтүн зијалы миллијјәтчи вә истислалчы гүввәләрини онун әтрафында бирләшдирәчәкди. Азәрбајчан коммунист партијасы «сәрһәдди кечән пәһләвизм зыл ордунун Бакыја дахил олмадан бирбаша Анадолу кедәчәјинә» вә «Азәрбајчан ордусунун олдуғу кими салананараг дағыдылмајачағына» сөз вермишди. Осман забитлэри вә Түркијә коммунист партијасынын нүмунә јәндәлэри күчәләрә вә мәсчидләрә топлашан халгын јәчәнаныны «кәлән ордунун бир нечә күн тонаг галдыгды сонра» Анадолуја кедәчәјини вәд етмәклә сакитләшди. Билмишдиләр. Һалбуки һәмин күн — 28 апрелдә Азәрбајчан ингилаб комитәси Москваја бслә бир телеграмм вурмушду:

«Ингилабчы Бакы пролетариаты илә эмәкчи Азәрбајчан кәндлисинин ирадәсилә һакимијјәти әлинә алмиш олан мүстәгил Азәрбајчан совет республикасынын һәр ингилаб комитәси әски «Мусават» һөкүмәтинин халгын өлкәнин дүшмәни е’лаи едәрәк Антанта илә вә Совет Федерациясынын дикәр дүшмәнләрн илә әлагәлэри кәсир.

Ингилаб дүшмәнләринин ичәридәки вә харичдә бирләшмиш гулдурларынын һүчумларынын гаршысына өз гүввәмизлә ала билмәдијимиз үчүн Азәрбајчан һәр ингилаб комитәси Русија совет республикасына дүшман империализми илә бирликдә чарпышмаг үчүн гардашлар иттифагы тәклиф едир вә дәрһал гызыл ордуну көндүрмәк сурәтилә ингилаби көмәк көстәрмәји хаһиш едир.

Һәлә ики күн әввәл мәмлүкәтә сохулмуш гызыл ордусу беләликлә рәсмән дә’вәт олунмуш олду. Сонра «Азәрбајчан совет һөкүмәтинин» бир гәрары илә бу ордусу «Азәрбајчан өвладлығына» гәбул едилирди. Ислә бу «өвладына» архаланараг «Азәрбајчан совет һөкүмәти» дикәр вәдләрини дә позмаға башлајырды. Икүнөвбәдә милли ордуну дағытмаг лазым иди. Чүнки Азәрбајчан халгыны мүғавимәт гүдрәтиндән, силаһи тәчрид етмәдән рус ордусу бурада јерләшә билмәјәчәкди.

«Һәрбијјә комиссарлығынын әмрилә забитләр бүтүн еполетләрини чыхардыгларына бахмајараг әтрафда ит

у јаранмамыш вә болшевикләрин ики ил эввәл ермә-
рлә мүштәрәк төрәтдикләри фачиә һәр фәрдин гәл-
ә мәш'ум вә гаплы бир хатирә кими галдығындан
зам позулмамыш, әскәрләр эввәлки кими забитләрә
и салам верир, милли шәргиләрлә јенә күчәләрдә
шырдылар. Әсил мәгсәд кими ордуу ләғв етмәк ис-
и болшевикләр буна гәтијјән дөзә билмәмишләр вә
һлары јығмаға, ордуу дағытмаға башламышлар.
шашкадан ибарәт Гарабағ сүвари алајы силаһлары
ил вермәк тәклифинә шиддәтлә гаршы чыхмыш, өнүн-
усигиси вә Азәрбајчан бајрағы олдуғу һалда күчәләр-
үмајни стмишдир...

...Биз иртичаја мане олмағ үчүн Азәрбајчан ордусу-
әчавүз едилмәмәсини ирәли сүрдүкчә онлар ордуја
бүтүн ләвазиматы алмыш, мөвге команданынын әм-
әки анбары јағма стмиш вә бир Азәрбајчан бөлүјү
дарында олмадығы һалда Азәрбајчан ордусунун пал-
вә мундирләри илә бир рус фәһлә бригадасы, күрчү
рмәни фәһлә алајы тәшкил етмишләр...

...Вә чох кечмәдән Азәрбајчан һөкүмәтинә көстәрдик-
тәзјиғ пәтичәсиндә Азәрбајчан ордусунун XI орду
индә олдуғуну рәсмән билдирмишләр.¹⁰⁹

«Азәрбајчанын совет үсулу илә дә олса истиглал вә
амијјәти-һүғугијјә вә мүлкијјәси тә'мин» едиләчәк-
һалбуки Русија илә Азәрбајчан арасында бағланан
мүгавилә бу «истиглал»ы рәсмән ортадан галды-
ды. Русија тәрәфиндән Чичеринин, Азәрбајчан тәрә-
дән сонралар өзүнү өлдүрән Бейбүд Шаһтахтински-
имзасыны дашыјан бу мүгавиләјә көрә Русијанын
зәрбајчанын һәрби тәшкилат вә команданлығлары,
и сәрвәт вә иғтисадијјатлары, харичи тичарәти, әр-
гәшкилатлары, дәмирјол нәглијјаты, дәниз вә су јол-
нынын идарәси, почт вә телеграф назирликләри илә
ијјә ишләри бирләшдирилди. Бу бирләшдирилән
рликләрә вә хүсусата мөвчуд Русија ганунлары вә
млары механики тәтбиг олунур, Азәрбајчан комис-
ар советиндә Русија адындан бир комиссар ишти-

¹⁰⁹ «Јени Гафгасја», 1341, ил 2, сајы 15. Һабелә бах:
забитинин рапорту.

рак едир ки, һәр һансы гәрары дондурачаг «вето» һүгуна маликдир».¹¹⁰

Азәрбајчанын эрази бүтөвлүјү дә суи-гәсдә мә'ругалмышдыр. Русијанын тәзјиги илә Азәрбајчан совет һөкүмәти 1920-чи ил декабрын 1-дә Нахчываны, Гарабағы вә Зәнкәзуру «өз арзусу илә» Ермәнистана һәдијјәтмәји гәрара алмыш вә буну е'лан етмишдир.

Милли Азәрбајчан һөкүмәти илә милли Күрчүстан һөкүмәти арасында мөвчуд олан анлашмаја көрә һөкүмәт арбитража һәвалә олуначаг Борчалы эразиси тәрәддүд сүз олараг Күрчүстана верилмиш вә әскидән Азәрбајчан эразиси олдуғу Күрчүстан тәрәфиндән дә тәсдиг едилә. Загатала гәзасы үчүн арбитража мүрачиәт етмәк формалу гәбул едилмишдир.*

Бунун үзәринә Бакыја верчлән мухтаријјәти дә әлвә етмәлијик. Әввәлчә Бакыны тамамилә Азәрбајчанда ајырмаг вә бирбаша Русијаја бағламаг истәмишләр. Һәтта совет һүгүгчулары вә иғтисадчылары Бакыны Азәрбајчанла һеч бир мүнәсибәти олмајан шәһәр олдүғуну исбата чалышырлар. Анчаг Бакынын бирбаш Москвја илһагы бә'зи сијаси мұлаһизәләрлә мүмкүн олмадыгда истилачы гүввә Бакыја рус долдурмаға чалышды. Истанбулда мұһачир олан ағгвардијачы руслардан он мини Бакыја көчүрүлдү.¹¹¹ Бүтүн е'тиразлара бајмајараг рус истила ордусуна сечки һүгүгу верилди. Анчајенә рус әскәријјәти тә'мин едилмәјинчә, һәр јүз фәһл вә әскәрә бир, һәр мин кәндлијә дә бир нүмајәндә сәтмәк шәртилә Бакы советиндә русларын әксәријјәти јәрадылды. Беләликлә, рус идарәсинә кечән Бакы совет Азәрбајчан ичиндә бир мухтаријјәт статусу газанды. Бакы советинин бүдчәси бирбаша Москвада тәсдиқ олуноур. Азәрбајчан һөкүмәти Бакы советинин фәалијјәтнә нәзарәт етмәк һаггына малик дејил. Һәр тон Бакы нефтиндән алынан бир рубләнин 70 фаизи Бакы советнә верилмәлидир.

¹¹⁰ РСФСР харичи ишләр назирлијинин «Бүллетени», 1920 № 9—10.

* Бир совет хәритәси Загаталаны Күрчүстанын ичиндә чагылдырмишди. Һәм бу, һәм дә Нахчывана вә Гарабаға аид гәрар «Мәсәвәт»ын тәшәббүсү нәтнчәсиндә баш тутмамышды.

¹¹¹ «Известија», 21.1.1937.

Бундан башга, «Азәрнефт» ады алтында нәһәнк бир
ә һалына кәтирилән Бакы нефт мә'дән вә мүәссисә-
нин идарәси дә Москваја бағланды. Бу мүәссисә-
башында дуранлар Русја баш јаначаг идарәси тә-
индән тә'јин еднлди.

Коммунистләр «Азәрбајчанын шәкли-идарәснин ха-
и тә'сирдән ари олараг топланачаг әкннчи, әмәлә вә
р шураларынын тә'јин едәчәјинә вә јалныз бу мүәс-
нин сәләһијјәтдар бир гүввәји-алијјәји-миллијјә
кил едәчәјинә» сөз вермишдиләр. Һалбуки јухарыда
олунан вә ашағыда кәстәрилән фәалијјәт анчаг
ком» дејилән «мүвәггәти ингилаб комитәси» тәрә-
дән һәјата кечирилди. Коммунистләр сијаси фир-
рин вә онларын үзвләринин тә'ғиб едилмәјәчәјинә,
әт идарәсинин бағи галачағына да сөз вермиш-
р

«Өз ганунларына көрә анчаг Азәрбајчанда јашајан
тәрәфиндән сечилмәси лазым кәлән бу һәјәтин се-
иләри јүз десјатиндән аз әразисн олан кәндлиләр,
лә вә әскәрләр олачагды. Әлинин алтында 20-дәк
лә ишләдән фабрик саһибләри, варлылар вә мә'мур-
сечки һүгугуна малик дејилдиләр. Һеч бир мәһкум-
олмајан кенерал рүтбәли әскәрләр, валиләр, мүтә-
ифләр, прокурорлар, бүтүн јүксәк рүтбәли мә'мур-
бир сијаһы илә дәрһал һәбс едилдиләр. Әлләрин-
и пулла тәһрик етмәсинләр дејә бир кечәдә өз тә'-
ләри илә «ингилаб овчулуғу» илә варлылар вә нүфуз-
пәхсләр һәбсханаја долдурулдулар. Чүнки бөјүк әк-
јјәт тәшкил едән мүсәлманларын һакимијјәтә кечә-
ни һамы билди. Һәмин күнләрдә Азәрбајчанда
и гызыл орду вә донанма әскәрләринин сечкиләрдә
ирак едәчәји барәдә шајиәләр долашмаға башлады.
бөјүк һәјәчана сәбәб олду. Тәсадүфән Бакыда олан
ыстан советләринин рәиси Чәләл Горхмазовдан орду
онанма әскәрләринин сечки һүгугу олуб-олмадығы со-
улду. О белә бир сәјјар гүввәнин гәтијјән сечки һаг-
а малик олмадығыны вә белә бир шејин ичрасына им-
булунмадығыны бәјан етди. Анчаг үч күн сонра бүтүн
лә мәнтәгәләринин, орду вә донанма әскәрләринин
иләрә һазырлашдығлары барәдә гәзетләрдә јазы-
чыхмаға башлады. Лазыми адамларын нәзәр-диггәт-

лэри тэкрар бу ишэ чэлб едилди. Бүтүн сә'јлэримизэ бах мајараг орду вэ донанма эскэрлэри бүтүнлүклэ вэ гсјри гануни олараг сечкилэрдэ иштирак етди... Вэ нәтичэд гоча Азэрбајчанда 50—60 мин рус фәһлэсинин 3,5 мил јонлуг халга гэлэбэ чалмасы илэ бу сечки пәрдәси д гапанды...»¹¹²

Анчаг бурада бәһс едилән сечкилэр јалныз Бакыј аиддир. Бүтүн Азэрбајчан мигјасында сечкилэр кечирилмэдән эввэл истила гүввәси Азэрбајчаны гарыш-гарыш гылынчдан кечирәчәк вэ дашы даш үстә гојмаја чагдыр.

«Ингилабдан» бир ај кечмәмиш бүтүн Азэрбајчан мәмләкәтин мүдһиш бир истилаја мә'руз галдығыны ачышәкилдә дәрк етмишди. Ордусунун дағылдығыны, забитләринин, зијалыларынын, дөвләт вэ сијасәт адамларынын һәбс вэ с'дам едилдијини, сәрвәтинин јағмаја дүчар олдуғуну, милли әхлаг вэ адәтләринин тәһгир олундуғуну, бајрағынын ендириләрәк вәтәнинин Русијаја илһаг едилдијини көрән халг үсјана галхды. Ордумузун бүтүн гүввәси мә'лум олдуғу үзрә гәрб вэ чәнуб-гәрб мәнтәгәләриндә иди. Үсјан да оралардан башлады. Үсјанын бел сүтунуну милли ордумуз тәшкил сдирди. Эввәлчә Кәнчә гијам етмиш, онунла бәрабәр Тәртәр, Ағдам, Бәрдә, Көјчај, Шәки, Губа, Ләнкәран үсјан бајрағыны галдырмыш, ајларла давам едән бу үсјанларда руслара мүһүм тәләфат верилмишдир. Совет мәнбәләринин е'тирафларына көрә, 1924-чү иләдәк кениш мигјасда 5-силаһлы үсјан баш вермишдир.

Һәм үсјанлардан эввәл, һәм дә үсјанлар замане Азэрбајчан түркүнүн вердији минләрлә шәһид сырасында «Мүсават»ын илк кадрларындан мүһүм гисми гурбан кетмишдир. «Мүсават» парламент фраксијасына онунла бирликдә чалышан битәрәф демократ групп мәнсуб оланлар башчыларыны итирмишдир. Јусиф бә Нәсиббәјли, др. Нәсән бәј, Мәһәммәд Бакир бәј, Фәтәли хан вэ б. бу чүмләдәндир. Парламент харичиндә Бакы вэ гәза тәшкилатларына мәнсуб оланлардан әдәбијат тарихчимиз, мүһәррир вэ мүәллим Фиридун бәј, мүһәррир Пири Мүрсәлзадә, мүәллим Ислам бәј Гәбулзадә

¹¹² «Јени Гафгасја», нл 2, сајы 15. Түрк забитинин һәмишә рапортундан.

лим Мирзэ Аббас, Гасым Гасымзадэ, Нүсөјн Мү-
эр, др. Рәфибәјли, Зәриф әфәндн вә б. илк кедән
үлләләнән гурбанлардандыр. Кәнч ордумузу гуран
лар арасында илк күнләрдәчә күлләләнән б кенерал,
пковник, 3 капитан, 7 лейтенант варды ки, Азәрбај-
үчүн сон дәрәчә бөјүк итки тәшкил едирдн.

Кәнч дәвләтимнзин мөһтәч олдуғу ндарә мә'мурла-
дан вали, мütәсәрриф, бәләдијјә рәиси, полис мүди-
р с.-дән дә мүнүм сәјда гурбанлар верилмишднр.

«Мүсават» фиргәсинин мәркәзи комитәсинә мәсуб
лардан бир гисми шәһид дүшмүш, бир гисми дә
чирәтә мәчбур олмушду. Истилаја гаршы мүбарн-
1920-чи ил апрелин 29-да јаранан кизли мәркәзи
тә тамамилә кәнч вә зијалы үнсүрләрин әлине кеч-
ди. Бушларын бир гисми али тәһсилени јеничә баша
уш, бир гисми исә һәлә охујан тәләбәләр иди. «Мү-
т»ын чаризм дөврүндәки конспиратив системи бәр-
дилмишди. Мүдһиш тәғиб вә террора бахмајараг бу
кадрлар Бакы вә әтрафында, сонра исә гәзалардакы
илатыны јенидән гурараг хүсусилә кәнчләр вә мөк-
иләр арасында, фәһлә вә кәндлиләр ичиндә фәалнјјә-
ашламышлар. Кизли мөтбәә јарадылмыш, истиглал
үндә чыхан «Истиглал» гәзети кизли шәкилдә чап
маға башламышдыр. «Мүсават» фиргәсинин кизли
гәзи комитәси 1923-чү илдә истиланын үчүнчү илдө-
ү мүнәсибәтилә нәшр етдији бир бәјаннамәдә де-
и:

«Бу күн һәр кәсә ајдын вә ачыгдыр ки, 27 писан
нәси коммунистләрин һәр јердә чығырдыглары вә
дрдыглары кими Азәрбајчан көјлү вә ишчисинин ин-
бы дејил, сәдә Русија ордусунун вәһшичә истиласы-
Јүз сәнә бундан әввәл чар Русијасы ејни вәһшәтлә
бајчаны зәбт етмишди. О заман Азәрбајчан түрк хал-
нсиановларын кирли чәкмәләри алтында ииләјирди.

27 писан фәһнәси илә Азәрбајчан икинчи дәфә ола-
Русија ордусунун јени Сисианову олап Орчоникид-
и идарәси алтына кирирди. Нәтичә һәр ики һалда
иди. О заман Азәрбајчан түрк халгынын рәји вә
әси ганлара гәрг едилирди. Бу дәфә дәхи мүгәддәс
глал һаггындап әл чәкмәк истәмәјән Азәрбајчанын
ијмәтли оғуллары Кәнчә, Гарабағ, Загатала, Шама-

хы, Көйчәј, Чавад вә башга гәзаларда он минләрлә гур
шуна дүзүлүр.

Билирсинизми ки, 27 нисандан сонра нә гәдәр оху
мушларымыз, чалышанларымыз, кәнчләримиз, забитла
римиз, әскәрләримиз, көјлү вә ишчиләримиз Хәзәри
далғаларына гурбан олмушлар?..

27 нисандан сонра е'дамлар, һәбсләр, сон күнләр
гәдәр давам едир. Бунларын һәмән һамысы вәтәнпәрвәр
ләрди...

... Азәрбајчан түрк халгынын мә'суманә ахан ганын
дан фырлајан милли интибаһ рус ағалығынын сон гәб
дашы олачагдыр.

Еј түрк халгы! Сәни азад едәчәк вә хошбәхт јашада
чаг ганлы мүбаризәјә бүтүн гүввәнлә һазырлаш, сәни б
мүбаризә хилас едәчәкдир! Азәрбајчанын истиглалын
бир дәфә гурдун, икинчи дәфә дә гурмаг бачарығын
маликсән! Дүшмәнини таны, милли интибаһыны јүксәлт
һагг сәнинләдир!

Јашасын Азәрбајчан истиглалы! Јашасын үчрәнкл
бајрағымыз! Мәһв олсун рус чаһанкирлији!»¹¹³

Һәмин 23-чү илин 28 мајында јенә кизли «Мүсават
мәркәзи комитәсинин Азәрбајчанда тә'б вә нәшр етдиј
бәјаннамәдә дејилирди:¹¹⁴

«Әсарәтин гаранлыг вә боғучу зинданлары ичинд
јенидән мәс'уд күнләримизи хатырлајырыг. Бу күн 2
мајысдыр.

О 28 мајыс ки, сијасәт сәһнәсинә мүстәгил бир Азәрбај
чан дөвләти чыхарды. Азәрбајчан түркүнүн гәлбиндә уну
дулмаз бир истиглалијјәт вә һүрријјәт хатирәси бурахды.
Бу күн Русијанын истибдады алтында бүтүн варлығымы
боғулур, чејнәниркән гәлбимиздә о истибдада гаршы бе
јүк бир нифрәт вә мүбаризә һисси бәсләјән вә бу һисс
даима тәһрик едән гүввә 28 мајысын мүгәддәс хатирәси
дир.

28 мајыс тарихини хатырладыгча Азәрбајчан түрк
ләринин гәлбиндә истиглал атәши сөнмәјәчәкдир.

Бу күн Азәрбајчан түркләринин тарихиндә ачыла
бөјүк бир дөврүн ибтидасыдыр. Бу күндән е'тибарә

¹¹³ «Јени Гафрасја», Истанбул, 1340, ил 1, сајы 15.

¹¹⁴ «Јени Гафрасја», Истанбул, 1340, ил 1, сајы 17.

бәјчан түркләри бейнәлмиләл сijasәт саһәсинә аты-
аг дөвләт һәјаты јашамаға башламышлар. Азәрбај-
түркләринин өз мәдәни вә милли инкишафлары јо-
да сәнәләрчә чалышдығлары бу күн гәти бир нәтичә
нәтичәләнмишдир. Азәрбајчан милли, мәдәни вә
сади инкишафын рәһни олан сijasи истиглалыны
нмишдыр».

Истиглалын нечә вә һансы мүбаризәләр нәтичәсин-
газанылдығыны хуласә етдндән сонра бәјаннамә
тиглал Бәјаннамәсинин» маддәләрини тәкрарлајыр
ләвә едир:

«Вәтәндашлар! Беш сәнә бундан әввәл истиглалы-
ы елан едән бәјаннамә Азәрбајчан түркләринин
аги-Миллисидир.* Анадолу түркләри Мисаги-Милли-
н елан вә бүтүн чаһана гаршы силаһ күчү илә
афиә етдиләр. Бу күн Анадолу һәрр вә мүстәгил-
Бөјүк гардашларымыз олан Анадолу түркләриндән
әт олараг Азәрбајчан Мисаги-Миллисни сон гәтрә
мыза гәдәр мүдафиә етмәк миллијјәт вә намусумуз
ыдыр.

Јашасын Азәрбајчан истиглалынын тимсалы олан
нкли бајрағымыз!

Гәһр олсун Русија һакимијјәт вә әсарәти!»

Һәр 27 апрел, 28 мај вә 15 сентјабрда јажылан бу
инамәләр, «Истиглал»да чыхан мәгаләләр, сонралар
дән кәлән «Јени Гафгасја», кизли мәктәбләрдә кә-
лән јығынчағлар, өзәкләрдәки дәрсләр истиглал
лә јанан идеалист бир нәсил јарадырды.

Сонралар Азәрбајчан коммунист партијасынын ка-
олмуш, о заманын чека рәиси Бағыров 1925-чи
сонларында чағрылан Азәрбајчан комунист парти-
нын XVI Бакы конфрансында «Мүсават» фиргәси-
фәалијјәти һаггында бу сөzlәри демишди:¹¹⁵

«Нисан ингилабындан сонра дышары атылмыш мү-
тчылар Азәрбајчанын советләшдирилмәсиндән үч
кечмәмиш өз тәрәфдарларыны, дағылмыш гүввәлә-
, кизли өзәкләрини топламағ вә мүмкүн оларса
а һөкүмәти әлејһинә ишләтмәк истәјирләр. Онлар о
нкы меншевик Күрчүстаны илә мүнасибәтләр ја-

* Мисаги-Милли «милли анд» демәидир. — Р. Ә.

¹¹⁵ «Коммунист» гәзети, № 32, Баиы, 1925.

ратмаг истәјирләр, һәтта һәјасызлығы о дәрәчәјә чатдырырлар ки, бизим гошун һиссәләримизә дә кизли олараг сохулмаг истәјирләр. Бу һиссәләрдә өз өзәкләрини јаратмаг фикрилә чалышырлар».

Дәфәләрлә хәбәрдарлыг едилмәсинә бахмајараг мүсаватчыларын вә онларын тәсири алтында олан бир гисм зијалыларын совет әлејһинә фәалијјәтләрини дајандырмадыгларыны зикр етдикдән сонра Бағыров сөзүнә давамла демншидир:

«Онлар јалныз «Јени Гафгасја» илә кифәјәтләнмәјәрәк фәалијјәтләрини кәнчләр ичәрисинә вә мүәссисәләримизә дәхи шамил етмәк истәјирләр. Кәнчләри конфранслар васитәсилә тәрбијә етмәјә чалышырлар. Бу мәгсәдлән онлар кәнчләрин тәрбијәси үчүн мүнасиб тәлимаг нәши едирләр. Бәзи мүәллимләр вә зијалылар әлләриндә «Мүсават» руһунда тәнзим едилмиш тәлимагнамәлә олдуғу һалда ишләрини кенишләндирирләр».

Бағыровун тәснифинә кәрә бу «тәлимаглар» икәнвәдүр: мәктәблиләрин тәрбијәси вә кәнчләрин тәрбијәси. Бағыров тәлимагын мәгсәдини белә хүласә етмишидир:

1. Истиглал мәфкурәсинин мөһкәмләнмәси.
2. Түркләрин гуртулуш вә бирләшмәси фикри.
3. Рус истнласына гаршы нифрәт һисси бәсләмәк.
4. Үмуми һазырлыг».

Бир гәдәр демогог, бир гәдәр дә дағыныг олан бәјанатда һәгигәт олан чәһәт «Мүсават»ын о замаг «тәрбијә» дөврүнү кечирмәкдә олдуғудур. Азәрбајчан истиглалы, Гафгаз бирлији вә түрк һәмрәјлији әсасы үзриндә гурулан тактикасыны «Мүсават» бу програма сәдиг галачаг вә ону тәтбиг едә биләчәк кадрлар јетишидирмәк сурәтилә гүввәтләндирмәји дүшүнүрдү. Бағыровун «тәлимаг» дедији шеј «Мүсават» фиргәси мәркәз јанындакы кизли али сијаси мәктәбин програмы иди. Е програм 1923-чү илин һәбсләри замагы әлә кечмишиди. Е һәбсләр барәдә о заманкы һөкүмәт бащысы Мусабәјов 1923-чү илин нојабр ајынын сонларында чағрыла Умумазәрбајчан советләр гурултајында да бәјанатда блунмушду. Мусабәјовун бу бәјанатына кәрә:

«Мүсаватчылар совет һөкүмәтини јыхмаг үчүн чалышырлар. Бу мәгсәдлә тәшкилатларыны кенишләндирирләр. Анчаг һөкүмәт бу тәшәббүсдән хәбәр тутмушду».

ныларыны јахаламыш вә онлардан бир даһа совет
лушу (әлејһинә ишләмәјәчәкләри барәдә илтизам
аг бурахмышдыр. Һалбуки сонра мүсаватчылар ара-
а тәкрар белә һәрәкәт вә фәалијјәт сезилмиш вә
лан кизли бир мәтбәәдә һөкүмәт әлејһинә бир гә-
урахылдығы анлашылмышдыр».¹¹⁶

Бунунла әлагәдар кечирилән үмуми һәбсләр нәтичә-
ә мүсаватчылар јенидән чека зирзәмиләринә долду-
ушлар. Мусабәјовун ишарә етдији биринчи һәбсләр
чу илин ијунунда баш вермишди. Ајларла Түркијә,
и вә Авропа мәтбуатынын мөвзусу олан бу һәбсләр
сында мүсаватчылардан «Мүсават» фиргәсиндән
фа етмәји вә болшевик платформасыны гәбул етмәји,
г истиласы әлејһинә чыханлары түрк милләтинин
мәни е'лан етмәји тәләб едирдиләр. Кировун вә Мир-
авуд Һүсејновун иштиракы илә кечирилән бу муза-
ләр ајларла сүрсә дә, бир нәтичә вермәмишди. Нәһа-
«Мүсават»дан исте'фа едиләрәк фиргәнин дағылды-
и е'лан етмәк тәклиф олунамышдыр. Мүсаватчылар
да рәдд етмишләр. Буна бахмајараг мүсаватчылар
чекада икән совет гәзетләри вә Русија телеграф
тлји онларын адындан «Мүсават»дан исте'фа едә-
фиргәнин дағылдығына даир сахта бир бәјаннамә
ышлар. Мәркәзи комитә һәм «Истиггал» васитәсилә,
дә хусуси бир бәјаннамә илә бу сахтакарлығы е'тираз
и вә «Мүсават» фиргәсинин фәалијјәтә давам едәчә-
билдирмишди.

«Мүсават» фиргәсинин мәркәзи комитәси кизли фә-
әтә баишлар-башламаз Москвада сүркүндә олан фир-
дери Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин Авропаја гачы-
асыны гәрара алмыш, узун фәалијјәт вә һазырлыг-
сонра Әмин бәј Авропаја гачмыш, Истанбулда мил-
ширијјәт јаратмаға киришмишди. Москва харичдә
«Мүсават»ын фәалијјәти үчүн дахилдә һеч бир исти-
аһы олмадығыны көстәрмәк мәгсәдилә јухарыдакы
кәти етмишдир. Анчаг һәмин илин октябрында аш-
чыхарылан «Мүсават» мәтбәәси вә һәмин мәтбәәдә
олунан «Истиггал» гәзети болшевикләрин планыны
чыхармыш, «Мүсават»ын кизли фәалијјәти давам
одији тәсәввүрүнү ојатмышды.

¹¹⁶ «Јени Гафгасја», 1340, ил 1, сајы 10.

«Мүсават» фиргәсинин харичи өлкәләр бүросу бу мүнасибәтлә нәшр етдији хүсуси бир бәјаннамәдә дәрјирди:

«Москвадан харичи гәзетләрә ин'икас едән бир телеграфда «Мүсават» фиргәси мәркәзи комитәсинин кујсовет һөкүмәтини таныдығына даир бир бәјаннамә нәшр етдији хәбәр верлир. Бу хәбәрә көрә коммунист партијасынын XII гурултајында милли мәсәлә барәдә гәбу едилмиш гәрарларын милли амаллары тамамилә тә'мин етдијини гејд едәрәк «Мүсават» фиргәси дахилдә вә харичдә Азәрбајчан шура һөкүмәти әлејһинә мүбариз апаранлары түрк милләтинин дүшмәни е'лан етмишди. Һәр чүр азадлыгдан вә шәхсијәт тохунулмазлығында мәһрум олан Русијада коммунистләр өз мүхалифләри һаггында бир сыра фитнәкар үсуллар тәтбиг едирләки, бу үсуллардан бири дә мүхалифләринин адындан бәјаннамәләр үјдурмагдан ибарәтдир. Москвадан кәлә мәзкур телеграф да бөјлә бир шеји билдирмәкдәдир. Бу нунла коммунистләр Азәрбајчан халгы үзәриндә арз етдикләри тә'сири бурахмаг, һәм дә миллијәтпәрвәрлик тәмсил едән бир фиргәсинин онлары танымасы шајиәси илә әкс мөвгејә кечдикләри барәдә харичдә бир гәнаәт һәсинлә кәтирмәк истәмнишләр. «Мүсават» фиргәсинин харичдәки бүросу бу үјдурманы кәмали-нифрәтлә вә икраһла тәкзиб едәрәк Азәрбајчан әразиси дахилиндә бир тәрүс әскәри галынчајәдәк мүгәддәс милли һакимијәт әссына дајанан вә сијаси истиглалдан ибарәт олан давсындан бир анлыға да олса ваз кечмәјечәјини вә бир сыра хәјали гәрарларла овунараг Азәрбајчан халгынын тәбии һүгугуну чәкмәләри алтында тапдајан истилачы билгүвәни гәтијјән бағышламајачағыны бүтүн дүңја гашысында е'лан едир».¹¹⁷

Сахтакарлыглар бөјүк тә'сирә малнк олсун дејә, өләри һәбсдә икән имзаларыны бәјаннамә алтына атдылары нки мүсаватчыны «Известија» гәзетиндә сәккиз нәфәр кими көстәрмишләр.

Анчаг Мусабәјовун гејд етдијн кими, гәзет ашкарчыхарылыгдан сонра мүсаватчылар арасында үмум һәбсләр, чекадакы ишкәнчәләр, буна гаршы ачлыг е'лан етмәләри, Шимал дәннзиндәки Соловки дүшәркәсини

¹¹⁷ «Јени Гафгасја», 1339, ил 1, сајы 1.

мәләри, мүсаватчыларын көстәрдикләри жүксәк манлыглар вә вердикләри гурбацлар «Мүсават» синин тарихинә јени шанлы сәһифәләр әләвә етди. Бу кими чәһәннәм әзабларына дөзә билмәдикләри кәнч әмәлләрвәрләр ачлыг е’лан етдиләр. Үч дәфә р олунан ачлыг нәтичәсиндә мәнбуслара Мурманск инә сүрүләчәкләри е’лан едилдикдә заваллылар евинмишдиләр. Шимал бузлу океанын саһилиндә шән Мурманскын бир чәнублу кәнч үчүн мүтләг лүм вә вәрәм јатағы олдуғу нәзәри-диггәтә алынса, а сүрүләчәји хәбәри илә шад оланларын нә кми ара дөздүкләри артыг тәсәввүр олунсун. Бу гәдәр ишкәнчә вә вәһшәтә гаршы синә кәрән, мүгәддәс вә әзиз түрклүк намиңә шанлы истиглал јолуна урбан едән бу гәјјур кәнчләр гранитдән бир даш дурмуш, исбатн-мәтанәт ејләмиш, белә бир шәраит-рулан суаллара чаваб вермәји өзләринә әскиклик аг ингилаб адындан һәрәкәт едән бу чәлладларын нсыз инсанлар олдуғларыны үзләринә сөјләмиш, «ы тәһгир етмишләр».¹¹⁸ Бағыров Азәрбајчан КП тәшкилатынын XVI конфрансында «Мүсават» фирин фәалијјәти вә тактикасы һаггында данышаркән б, маариф, әдәбијјат, инчәсәнәт вә с. саһәләрдәкн өтчилик һәрәкәтына, зијалыларын мөвгејинә, ком-т партијасынын дахилиндәки вә харичиндәки мү-рәтләрә хүсуси әһәмијјәт вермишдир. Зијалылары режиминә гаршы мүхалифәтдә оланлар вә битә-ланлар дејә ики група ајыран натиғләр коммунист јасы дахилиндә милләтчилик едән бир Рзазадә нун да варлығыны е’тираф етмишләр. Онлар јаран-вәзијјәт үчүн «Мүсават» фиргәсинн иттиһам етмиш һулла Ахундовун тәклифи илә «Мүсаваты» аман-сына әзмәји гәрара алмышлар. Бу вахт 1925-чи ахырлары иди. Бағыров кизли чалышан «Мүсават» латына мәнсуб 4 нәфәрин һәбс олундуғуну гејд иди. Бу конфрансдан сонра 1926-чы вә 1927-чи ил-«Мүсават»а гаршы террор бүтүн шиддәтилә давам идир. Иәмин илләрдә Бақы, Кәнчә, Гарабағ вә ыван һәбсханалары милләтчиләрлә долу иди. Бундан үч ил әввәл һәбс олунараг шималын сојуг

вилајәтләриндән Соловки адасына вә дикәр һүчра кәшәләрә кәндәрилән мүсаватчылардан он икиси Бақы чекасына кәтирилмиш, онлардан бир гисми азад едилмиш. Сү күндән гајыдаңларын бир чоху вәрәм хәстәлијинә туту муш, сәһһәти позулмушду. Бир тәрәфдән үч-дөрд ил әвв сүрүлән вә ишкәнчәјә мәрүз галан мәзлумлар Соловки дән Бақы чекасына гајтарылдыглары вә гисмән дә аз едилдикләри һалда, сүркүн вә ишкәнчә сәфәринә чых рылмаг үчүн јени мәрбус гафиләләри һазырланыр, Бақы чекасы мүсаватчыларла вә үмумән милләтчиләрлә долуду. Кечән мартдан (1962) етибарән чека тәрәфиндә заман-заман тәкрарланан һәбсләр нәтичәсиндә бир ч түрк мүнәввәр идеалистләри совет һакимијјәтинә гарш чыхдыглары иттиһамыјла һәбсә атылмыш, бөјүк гисми ишкәнчәјә мәрүз галмышдыр. Мартда, ијунда, август вә нәһәјәт Бақыда коммунист гурултајынын мүсаватчылар әлејһинә ичра етдији курултулу идеоложи нүмајиш эрәфәсиндә-декабрда тутулан азери мүнәввәрләрин са јүзләрлә сајылыр. Бунлардан јалныз силки-әскәријјә мәнсуб оланлары 250-јә балигдир (јахындыр)...

...Бу мәрбуслардан бир гисми алтынчы дәфәдир һәбсә олуурлар. Бир гисми дә бир сәнәдән фәзләд мөвгуф олундуглары һалда нә үчүн һәбсә олундуглары билмирләр. Дахилијјә комиссары вә Азәрбајчан чекасынын рәиси Бағыровун сөјләдијн нитгдән аңлашылды: «Вәһһә бу адамлар «Мүсават» тәшкилаты намына һесабына чалышмаг вә совет һөкүмәтини ичиндән парлатмаг төһмәтилә иттиһам олуурлар. Фәгәт бу гәдә ағыр төһмәт алында булуан бу заваллыларә кәндиләрини совет мәркәмәси һүзурунда олсуң мүдафиә етмә имканы бәлә верилмир. һәбсә олуанлар арасында гәдәләрден кәтирилмиш кәндиләр олдуғу кими фәһләл дә чохдур. Мәсәлән, «Мүсават» фиргәсинин лидери Бәсулзадә Мәммәд Әмин бәјни мәрһум олан пәдәрин дәфниндә иштирак едән бәзи мүнәввәрләр аз мүшкилә та уғрамадылар».¹¹⁹

1928-чи илин сентјабрын әввәлләриндә АКП Бақы тәшкилатынын кениш нчласында јәнә «Мүсават»ла м...

¹¹⁹ «Јени Гафгасја», 1927, апрел, ил 4, сајы 13. Бах: «Азәрбајчанда террор» башлыглы Бақыдан кәндәрилән мөгалә.

мәсәләси мұзакирә олуурду.¹²⁰

Азербайжанын дәвләт мұәссисәләриндә, комиссарлыг-
университетдә, али мұһәндис мәктәбиндә, раб-
партия мәктәбиндә, һәтта кәңч коммунистләр
индә түркләрлә гејритүркләрин икн чәбһә һалын-
ләт мұбаризәсиндә олдуғлары һагда әтрафлы мә-
верән Мирзојан түрк ишчиләринин милләтчилик
лијинә» тугулмуш олдуғларыны әлавә етдикдән
коммунист партијасы даһилиндә јени мұхалифәт-
з ачмышдыр. Милли уклонистләр олан бу мұхали-
зәрбайжанын сијаси, игтисади вә малијјә истигла-
крини ирәли сүрүрмүш. Мирзојана көрә, белә тә-
о ирәли сүрән Азербайжан коммунистләри «Мүса-
виргәсинин тәлиматы илә һәрәкәт едирләр. Бунлар
аманда Азербайжана олан рус иммигрәснјасыны да-
рмаг вә она мане олмаг истәјирләр. Мирзојан чы-
олу кимн бунлары тәклиф етмишди:

Бу мұнасибәтлә биз мұсаватчыларә гаршы мұбаризә
шиддәтләндирмәлијик. Мә'лум шејдир ки, бүтүн
ләтчилик фикир вә арзуларыны тәһрик едән идео-
«Мұсават» партијасыдыр. Она көрә дә хүсусилә
«Мұсават»ла мұбаризә етмәлијик. Вә баш дүшмәнин
«Мұсават» олдуғуну бүтүн пролетар синфинә билдирмә-
Конкрет вә ајдын мисалларла биз «Мұсават»ын
аб әлејһдарлығыны мејдана чыхармалыјыг. Баш-
дүшмәнимиз олан бу партијаны идеоложи вә мәдәни
ләрдә амансызчасына мәһв етмәлијик»...

Бу бәјанаты бүтүн Азербайжан мијасында бир «тә-
мә» вә «саф-чүрүк етмә» изләмишди. Јүзләрлә мұ-
чы мәктәпләрдән, мұәссисәләрдән, ордудан говула-
нданларә долдурулур вә Соловкијә көндәрилирди.
«Мұсават» фиргәсинә мәнсуб идеалист кәңчләрин
Ајчан, Тифлис вә Москва һәбсханаларындакы мә-
вә чәсарәтләри дилләрдә дастан олдуғу кими,
һәттын бузлу чәһәннәминдә көстәрдикләри гәһрәман-
лары да мәшһурдур. Бу бардә о чәһәннәм-
дөнән гәһрәманларын сәрһәд харичинә чыхарараг
етдирдикләри хәтирә¹²¹ вә мә'рузәләрдән башга

¹²⁰ «Зарја Востока» гәзети, 11 сентјабр 1928. Тифлис.

¹²¹ Б. Е. Агаоглу, «Соловкидә көрдүкләрим», «Билдириш»
журналы, август-сентјабр, октјабр-нојабр 1930, № 2 — 15,
бул.

бәзи битәрәф мұшапидәчиләр дә мә'лумат верирләр. Соловки сүркүнү вә орадакы мұсаватчыларыш ачлыг е'лан етмәкләри вә зүлмә мұгавимәтләри барәдә Авропа мұбуатында хатирәләрини чап етдирән илк харичи мұбуатидәчи һиндли Сәид адлы бир шәхс иди. Сүркүндә мұсаватчыларын јашадыглары һәјат, көстәрдикләри јәк сәк чәсарәт вә мөтанәт һаггында ән сон мә'луматы К. Селјов-Громов адлы бир русун 1936-чы илдә Шанхај чыхан китабында көрүрүк. Әсәр мұәллифи русдур.

илләрлә Соловки сүркүнләриндә дүшәркәләрдән биринчидир мұдир олмуш, мұсаватчыларла шәхсән тәмасда олмудур. «Өзүнү Русијаны болшевик вәһшәтиндән гуртарм мұбаризәсинә һәср етмәк үчүн» гачмышдыр. «ССРИ мөһүм дүшәркәләри» адлы бу бөјүк әсәриндә мұәллиф «Мұбаризә апаранлар» фәслиндә бу мә'луматы верир: «Соловки сүркүнүнүдәки мәнбуслар өзләрини нәһәс апарырлар? Онлара рәва көрүлән зүлм вә һәгарәтә нәһәс мұгавимәт көстәрирләр? Нәр шејә табе олуб бојун әјирләр? Јохса фәал сурәтдә мұбаризә апарырлар? Мәнбусларын бөјүк әксәријјәти үчүн бојун әјмәк типик мәнбу вали-руһијјәдир. Рус сәбрли вә дөзүмлүдүр».

Бунунла јанашы, мұәллиф рус олмајанларын һәһәс тына даир бу сәбр вә дөзүм чәһһәсини јаран бә'зи һадисәләр вә фактлар гејд едир. «Пассив мұбаризә» адлы һадисә дүрдүгү бу һәрәкатлар арасында мұсаватчыларын ачлыг е'лан етмәси «мүстәсна бир јер тутур».

Адолф адлы бир шәхсин фачиәсиндән сонра һафизәсиндә мөһкәм јерләшән бир һадисәни мұәллиф белә һадисә едир:

«Икинчи унудулмаз мұбаризә һадисәси мұсаватчыларын, јә'ни милли Азәрбајчан партијасынын үзвләринин ачлыг е'лан етмәсидир. Бу, мұсаватчыларыш ән ағартыш ишләрдә ишләдилмәси нәтичәсиндә баш верди. Онлар ишләдилмәси ихтисасларына ујғун иш тәләб етдиләр». Биз сизә ихтисасыныза көрә иш верәрик. Овсенкода* бир сыра мұбаризә хәссисләрә еһтијаж вар. Орада Гусенко (өз зүлмү ишләди мөһшүр бир көзәтчинин адыдыр) сизә көтүк јармаг ихтисасыны өјрәдәр» дејә чекистләр онлара истәһза етдиләр.

---

* Овсенко мұгавимәт көстәрән мәнбуслары даһа ағыр ишләди килдә чәзаландырмаг үчүн ајрылмыш бир дүшәркәдир.

кечә мұсаватчыларын олдуғлары једдинчи бөлүжә кизәкли араба јанашды. Бөлүк команданы чекистлә-көмәјилә әлләри вә ајағлары бағланмыш мұсаватчылары әл үстүндә көтүрәрәк арабалара узатдылар вә әринә әләф төкәрәк Кремл десдикләри дүшәркәдән артдылар. Кремлин кәнарында онлары чекист кө-илләр гаршылајарағ узағлара —Овсенкоја апарды-Овсенкоја 22 километр јол вардыр. Анчағ мұсаватчылары 1,5 километр апардыгдан сонра мешәјә кирдиләр бурада ишкәнчә башлады. «Ај сизи белә-беләләр... м олдуруз еләми? Ачлығ е’лан етмәји өјрәдиниз?.. сизә ачлығын нә олдуғуну көстәрәрик... Арабадан ын!..»

«Галхмағ истәјәнләри чекистләр түфәнк гундағы илә рдулар. Онлары дөјә-дөјә апардылар. Мұсаватчы-нәһајәт Овсенкоја кәлдиләр. Мәндән хаһиш етдиләр онлара бир күн вахт верим, динчәлсинләр. «Ачлығ-сонра зәифик» дејирдиләр. Хаһишләринә гулағ ас-ым вә онлары дәрһал мешәјә ағач кәсмәјә көндәр- — дејә Гусенко мүфәттишлнјә рапорт верирди.

Ачлығ нәтичәсиндә мұсаватчыларын бир гисми Ов-да өлдү. 15-и исә Конд адасына көндәрилди. Бу а анчағ ишә јарамајан мәнбуслар көндәрилир. Бура а ачылмыш бир гапыдыр».

Киселјов бизә садәчә намә’лум гәһрәманлардан де-Чаһанкир Ағажев адлы бир азәрбајчанлы һәкимдән ис едир.

Др. Чаһанкир Конд адасында «хәстәхана» мүдири и. Анчағ 1929—30-чу илләрдә тифдән өлмүшдүр. лиф јазыр: «Бу сон дәрәчә һәссас вә көзәл гәлбли Конд адасынын јеканә доктору нди. О, үрәјими нлднјим јеканә адам иди. Конд адасына ону мәнв үчүн көндәрмишдиләр, чүнки о, Соловкидә мұса-чыларын ачлығ тә’тилиндә иштирақ етмишди. Онун-ирликдә бураја 11 мұсаватчы да көндәрилмишди. рын 1929—30-чу илләрдә өлүб-өлмәдикләрини бил-м. Һәр һалда онларын Конд адасындан гајыдачағ-гәтијјән мүмкүн дејилдир...»¹²²

үтүн бунлар советләрин һәрби коммунизм дөврүнә

² Киселјов-Громов, «Лагери смерти в СССР», Шаихај.

нисбәтән бир аз раһат нәфәс алдылары Неп дөврүндә баш верирди. Мә'лум олдуғу кими ондан сонра дашы даш үстдә гоҗмајан коллективләшдирмә дөврү кәлмишдир. Һәрби коммунизм дөврүндә кәндлинин пассив мүғавимәти нәтичәсиндә мејдана чыхмыш үмуми ғытлыг вә ачлыг совет һөкүмәтини мүвәггәти олараг там коммунизмдән әл чәкмәјә мәчбур етмиш вә мүлкәдарлардан мүсадирә едилмиш әмлак «мүвәггәти бир заман» үчү кәндлинин мүлкијјәтинә верилмиш вә беләликлә јаранан Неп дөврүнүн хырда мүлкијјәт режими гурулмушду. Москва инди бу тәнәффүс дөврүнә дә сон гојараг хырда мүлкијјәти вә сәрбәст тәшәббүсләри дә арадан галдырыр, кәндлини колхозлара долдурурду. «Мүсават»ын илләрдән бәри сөјләдији вә јаздығы шејләр бирәр һәгигәт олмушду. «Мүсават» феодализм режиминә сон гојара бүтүн торпаглары ишләјән кәндлиләр арасында бөләчә вә бу торпаг кәндлинин мүлкијјәтинә вериләчәкди. Не дөврүндә совет һөкүмәти демәк олар ки, «Мүсават»ын торпаг сijasәтини гәбул етмишди. Һалбуки коммунизм мин әсл гәјәси бу дејилди. Она көрә дә «Мүсават» һәмишә диггәти бу чәһәтә чәлб едәрәк Непин мүвәггәти тәнәффүс дөвр олдуғуну һәр фүрсәтдә вурғуламаға чалышырды.

Коллективләшдирмә дөврүнү азәри кәндлиси әлиндә силаһ олараг гаршыламышды. Беләликлә, 1929-чу илдә 1932-чи илин сонунадәк давам едән силаһлы мүбаризә кетмишдир. Азәрбајчан кәндлиси бу мүбаризәсини «Мүсават» бајрағы алтында апарырды.

«Мүсават» фиргәси кәндлиләрә хитабән нәшр етди бир бәјаннамәсиндә мүбаризәнин ичтимаи-синфи дејисijasи вә милли олдуғуну гејд едирди. Милли истигла демократик чүмһуријјәт вә бу чүмһуријјәтин әсас вә фини тәшкил едән шәхси азадлыг вә фәрди тәшәббулмадан кәндлинин өз мүлкијјәт вә һүрријјәтини гормасынын гејри-мүмкүн олачағыны сөјләјән бу бәјанна азәри халғыны һәр шејдән әввәл, һәр шејин фөвгүн бу һаглары горујачаг милли тәшкилат вә милли һакмијјәт бајрағы алтында чарпышмаға дә'вәт едирди.

«Мүсават»ын бу дә'вәти дәрһал ешидилмиш вә бүтүн мүбаризә «Мүсават» фиргәсинин шүарлары алтында давам етти. Көчүн халг күтләсинин әмәкчи кәнд

әсинин шүүрланмасында вә әсл милли иманы, милли аны тапмасында бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олан чағырышлары болшевикләр чекаларла вә сахта бә-амәләрлә, ишкәнчәләрлә боға билмәздиләр. Онлар и гүввәләрини сәфәрбәрлијә алараг бош вә мә'насыз «Мүсават»ын истиггалчы олмадығыны исбата ча-ырдылар.¹²³

Болшевикләр јазырдылар:

«Кәнд тәсәррүфатыны социализм бүнөврәсиндә гур-үчүн һәјата кечирдијимиз тәдбирләр кәндлиләрини куа-голчомаг тәбәгәләринин мүдһиш мүгавимәтинә кәлир. Кәндлиләрин бу мүгавимәтини идарә едәнләр ватчылардыр. Өз совет әлејһдары чыхышларында ватчылар бүтүн түрк милләти адындан данышараг ини халгнәрәст кәстәрирләр. Буну исбат үчүн 1919-илләрдә Азәрбајчаны идарә етдикләри заман јүрүт-әри сијасәтә мүрачиәт едирләр».¹²⁴

Болшевикләр «Мүсават»ын кәндлијә торпаг вә фәһ-8 саатлыг иш күнү вә'д едән бир програма малик буну инкар етмирләр, фәгәт «Мүсават» буну мүлкә-арын вә фабрикантларын мәнәфејини дүшүнәрәк миш.¹²⁵

Тәтта милләтчи олан «Мүсават» сән демә һеч мил-и дә дејилмиш. «Мүсават» Азәрбајчаны Түркіјә вә та илһаг етмәк истәјирмиш. Һалбуки Иранда да, ијәдә дә горхунч ассимилијасија сијасәти һаким и. «Мәсәлән, Иранда 2.500.000 түрк вар ки, һаким ф бу милләтин варлығыны инкар едир».¹²⁶ Бүтүн бу вә мәнтигсиз сачмалар «Мүсават»ын мә'нәви нү-гаршысында дујулан горхудан ирәли кәлирди. Буну и коммунист гурултајларында сөјләнән һитгләр-дә көрүрүк, 1930-чу ил мајын ахырында Азәрбајчан унист партијасынын X гурултајы, ијунун ортала-

¹²³ «Коммунист», 10.IV.1939, № 80, Бакы. А. Рајевскинин осн.

¹²⁴ «Бакински работчи», 17.IV.1930, № 87, А. Аитепелјанын осн.

¹²⁵ «Бакински работчи», 21.IV.1930, № 90. «Мүсават» кәнд-ә фәһләјә нәләр вә'д едирди?» мәгаләси.

¹²⁶ «Бакински работчи», 1930, № 104. И. Вардиин мәгаләси.

рында исә Загафгазија коммунист тәшкилатларыны ортаг гурултајы чағырылмышды. Һәм бу гурултајларда һәм дә ијунун сонунда Москвада ачылан Үмумиттифа коммунист болшевик партијасынын XVI гурултајынд Азәрбајчан үсјанларына вә «Мүсават» фиргәсинин фәалијәтинә чох јер ајрылмышдыр. Азәрбајчан коммунист партијасынын о заманкы башчысы Кикало Загафгазија коммунист тәшкилатларынын гурултајында «Мүсават» фиргәсинин чох гүввәтләнмиш олдуғундан, кәндли һәрәкатыны идарә, сөвг вә тәнзим едән гүввәнин «Мүсават» олдуғундан бәһс едәрәк она гаршы чох шиддәтли тәдбирләр көрмәк лазым кәлдијинн гејд етдикдән сонра дејмишдир:

«Мән мәсәләни бу чүр гојурам: «Мүсават» фиргәсинин һөкүмәт тәшкил етдији, Азәрбајчан кәндлиси ил мүбаризә апардығы вә Бакы фәһләсинә истәһза илә јәнашдығы дөврләрә аид сәнәдләр һарададыр? «Мүсават» гаршы идеоложи мүбаризә апармаг үчүн бу сәнәдләр еһтијач вардыр. Анчаг сиз «Мүсават»ы ләкәләјә билчә һеч бир сәнәд тапа билмәзсиниз. «Мүсават»ын көрдүш ишләри ифша едәчәк бир сәнәд белә мејданда јохдур».

Азәрбајчан коммунист партијасынын X гурултајынд исә Дадаш Бүнјадзадә «кәндли һәрәкатыны идарә едә мүсаватчыларын һәбс едилмиш олдуғларыны» сөйләмишдир.

Бири дикәриндән даһа мүдһиш вә даһа вәһшијәт олан бу һәбсләр, сүркүн вә е'дамлар әснасында «Мүсават» сајсыз-һесабсыз гурбанлар вермишдир. Сијаһыс бир китаб тәшкил едәчәк гәдәр бөјүк олан бу гурбанлар арасында зијалы кәнчләримизин ән гијмәтли вә ән јүксәтәнпәрвәр зүмрәсинә мәнсуб оланлар чох бөјүк рәғәт тәшкил едирләр.

1925-чи илин 28 апрел тарихли «Коммунист» гәзәт «Мүсават»ын бир карикатурасыны вермишди. Һәм карикатураја көрә, «Мүсават» өлмүш, чүрүмүш, јалн гуру сүмүкләри галмышдыр. Јалныз скелети галан «Мүсават»а гаршы һәмин ајын ахырында вә сонракы илләрдә — 1928 вә 1930-чу илләрдә е'лан едилән јүрүшүн тәсилатыны да јенә һәмин гәзәтдән өјрәнирик. 1936-чы ил Загафгазија коммунист тәшкилатларынын катиби Бер...

«сават» фиргәсинин артыг мејдандан чыхмыш олдуғу-
лан едирди.¹²⁸

Ики ај сонра Берија бунун әксини иддиа етмиш,
обажанда мүсаватчыларын һәрәката башладыгла-
ы вә бир чох Азербайчан коммунистинин дә онларын
ири алтында олдуғларыны јазмышдыр.¹²⁹

Нәһәјәт, Москвада чәрәјан едән Радек-Пјатаков
акимәсиндә Гафгаз тротскичиләринин Азербайчанда
и «Мүсават» фиргәси илә әләгәјә кирмиш олдуғлары
едилди. Бу фитнәкарлыг ишарәсиндән сонра Азәр-
анда «Мүсават»а гаршы јени һүчум башланды. Бү-
али вә орта мәктәбләрнн, маариф назирлијинин,
бләр чәмијјәтинин, нәшрнјјат идарәсинин, ССРИ ЕА
обайчан шө'бәсинин, гәза маариф идарәләринин бү-
үклә мүсаватчылар вә онлара сатылмыш «милли
нистләр» әлиндә олдуғу «анлашылды». Бу мүәсси-
рдә «тәмизләнмә» апарылды. Башында ичрайјә
итәсинин сәдри др. Султан Мәчид Әфәндизадә, Руһул-
хундов, Тағы Шаһбази, Әли Назим, Әли Кәрим, Та-
лы, Зејналлы, проф. һәсәнбәјли, проф. Вәли Хулуф-
проф. Чобанзадә, проф. Дәмирчизадә вә башгалары
н бу «милли уклонистләр» һәрәкаты Азербайчаны
И-дән гопармаг истәјирмиш. Ејни заманда «мәзмун-
осналист, формача милли мәдәнијјәт» шүарына гар-
«мәзмунча да, формача да милли мәдәнијјәт» шүа-
ы ирәли сүрмүшләрмиш. Бунлар милли мәдәнијјәт
синдә түркчүлүк едирләрмиш вә Азербайчаны рус
истариатынын һакимијјәтиндән гуртармағы гәрара
блармыш. һеч шүбһә јохдур ки, бүтүн бу фәалијјәт-
ндә «Мүсават»дан директив вә илһам алырлар-
д.¹³⁰

Руслардан башга хитаб едәчәји бир мүнит тапмајан
обайчан коммунист партијасынын органы «Мүса-
ын күнаһларыны белә сәјыр:

1. «Мүсават» 1918-чи илдә күрчү меншевикләри вә
они дашнаклары илә бирликдә Загафгазијаны Руси-
н ајырмышдыр.

2. «Мүсават» Бакыдакы совет һөкүмәтини мәһв ет-

¹²⁸ «Правда», 12.VI.1936. «Зарја Востока», 15.VI.1936.

¹²⁹ «Правда», 19.VIII. 1936.

¹³⁰ «Коммунист» 26 IV 1937

мөк үчүн 1918-чи илдә Түркијә вә Алманија ордуларыны көмәјә чағырмышдыр».

Јә'ни, белә бир вәзијјәт јенә јарана биләр, Азәрбајҗан Русијадан гопарыла биләр дејә, хусусилә рус прелетариатынын империалист иштаһлары тәһрик едилди.

1937-чи илин мартында Бакыда чағырылан Үмум азәрбајҗан советләринин IX гурултајында комиссарлар советинин сәдри Нүсәјн Рәһманов да ејни сөзләри сөйләмиш вә «бөјүк рус халгына дәрин вә сәмими мәнәббәт дән» бәһс етмишди.¹³¹

Истинад едиләчәк башга гүввә јохдур. Азәрбајҗан халгы вә Азәрбајҗан зијалылары, һәтта Азәрбајҗан мұхалиф коммунистләри белә «Мұсават» принципләрин дөрд эллә сарылмышлар. Коммунист партијасынын јека нә дајағы рус ишғал ордусудур. Фәгәт бу орду илә гызы ишкәнчә макиналары 17 илдир өлдүрә билмәдикләр милли һәрәкаты буидан сонра да өлдүрә билмәјәчәкләр. Азәрбајҗан истиглал бајрағы «Мұсават» фиргәсини әлиндә галмагда давам едир. Бу бајрагла «Мұсават» шанлы мұбаризәсинә давам едәчәк, үчрәкли истигла бајрағыны јенә вәтән үфүгләриндә јүксәлтмәјә мұвәффә олачагдыр.

X

Мұһачирәтдә «Мұсават»

Дүшмән истиласына уғрамыш јурдуну хилас етмә һүрријјәт вә истиглалыны гәјтармаг уғрунда шайл мұбаризәдә һәр милләт гәһрәманлар, фәдаиләр, мұча һидләр, шәһидләр вә мәзлумларла јанашы бир дә сијас мұһачирәт јарадыр.

Милли иманы сағлам олан, бу иманын доғурдуг милли тәшкилаты гүввәтли олан милләтләрин һәјатында бу сијаси мұһачирәтин ролу бөјүк, әксәр һалларда исә һәлледиҗи олур.

Һәм XIX әср боју гурулан милли дөвләтләрин, һәм д мұһарибәдән сонра мејдана кәлән Полша, Чехословакија вә башга дөвләтләрин тарихи бу иддианын чанлы дәлилидир.

Полша сijasи мұначирләринин мұхтәлиф өлкәләр-
вә мұхтәлиф сәһәләрдә көстәрдикләри милли фәа-
јәт вә гурдуглары мұхтәлиф тәшкилатлар букүнкү
ишанын јенидән дирчәлмәсиндә башлыча амил ол-
шдур.

Чехословакијанын истиглалы харичдә е'лан олу-
ш вә илк Чехословакија һөкүмәтн орада гурулмуш-
о. Өлкәләрини тамамилә итирән Сербистанла Бел-
ка руһдан дүшмәмиш, мұбаризәләриндә исрар едәрәк
сәдләринә чатмышлар.

Букүнкү Балкан дөвләтләринин демәк олар ки, һа-
сынын милли истиглал һәрәкаты харичдә гурулмуш
мұначирәтдәки милли тәшкилатлар тәрәфиндән идарә
унмушдур. Бу күн рус әсарәтиндәки милләтләрин де-
к олар ки, һамысы мұначирәтдә милли һөкүмәтә, милли
ркәзә вә ја милли комитәјә маликдирләр. Мұначирләр
чаг бу тәшкилатлар әтрафында бирләшир, мұхтәлиф
мләкәтләрдә, мұхтәлиф сәһәләрдә милли фәалијјәт-
рини давам етдирирләр.

Азәрбајчан вә Азәрбајчан сijasи мұначирәти дә бу
мләкәтләр арасында мұһүм јер тутур. Вә бу мұначирәт
к мұначирәт дејилдир.

Азәрбајчанын өзүнәмәхсус бир истиглал мұбаризә-
тарихи мөвчуд олдуғу кими, бир мұначирәт тарихи
вардыр.

Һәлә Азәрбајчан ханлығларынын Русија тәрәфин-
и истиласы нәтичәсиндә XIX әсрин әввәлләриндә бир
азәрбајчан сijasи мұначираты мејдана кәлмишди.
сусилә Ирана вә Түркијәјә мұначирәт едән бу зүмрә
мләкәтнин хиласы үчүн Русија әлејһинә олан һәр бир
рәсәтдән истифадә етмәјә чалышмышдыр.

Кәнчә, Шәки, Ширван, Бакы, Губа, Гарабағ вә Та-
ш ханлығларынын рус бојундуруғу алтына дүшмәси-
битән 1803—1813-чү ил мұһарибәләри заманы меј-
на чыхан Азәрбајчан сijasи мұначираты 1826-чы ил-
банлајан Иран-Русија мұһарибәсиндән истифадә
үн бүтүн имканларыны сәрф етмишди. О заман Азәр-
бајчан ханларынын бә'зиләри Русијаја сатылса да, ичлә-
ндә Бакы ханы Һүсејнгулу хан, Кәнчә ханынын оғлу
урлу хан кими ханлар јенидән мәмләкәтләринә гајыт-
ыш, милләти руслара гаршы үсјана галдырмышлар.
28-чи илдә бағланац Түркмәнчај мұғавиләси илә рус-

лара кечән Гафгаз Азербайчаны та 1905-чи илә гәдәр террора вә рус вәһшәтинә мә'руз галмыш вә дәфәләрчә Русиянын кәтирдији кәләлик вә әсарәт режиминә гаршы үсјан етмишдир.¹³² Вә тәбиидир ки, атәш вә гылынчла јатырылан бу гијамларын гурбанлары, сүркүнләри, мүһачирләри дә олмушдур.

1904-чү илдә башлајан вә Русиянын мәғлубијјәти илә битән рус-јапон мүһарибәси Русиянын өзүлүнү сарсытды вә 1905-чи ил ингилабы баш верди. Бу ингилаб нәтичәсиндә әлдә едилән нисби азадлыгдан милләтимиз кениш шәкилдә истифадәјә киришди. Милли варлығыны горумаг вә милли мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн фәалијјәтә башлады. Анчаг 1905-чи ил ингилабыны аз кечмәдән 1907-чи ил иртичасы әвәз етди. Әлдә едилән нисби азадлыг кери алынды вә Азербайчанын зијалы зүмрәси тәғиб олунмаға башлады. Бунула әлагәдар Азербайчандан јсни мүһачират башланды. Бу мүһачиратын башында Әли бәј Нүсәјзадә илә Әһмәд бәј Ағаоглу кими шәхсијјәтләр дурурду.

Бу мүһачират һәм Түркијәдә, һәм дә Авропанын мүхтәлиф мәркәзләриндә мәмләкәтимизин гуртулушу үчүн Гафгазын диқәр милләтләри илә рус әсири түркләрлә вә мүсәлманларла бирликдә диггәтәшајан фәалијјәт кәстәрмишдир.

Дүнја мүһарибәси заманы Шимали Гафгазлы, азербайчанлы вә күрчүләрдән ибарәт бир «Гафгаз комнтәси» јаранмышды. 1915-чи илин декабрында «Гафгаз комитәсинин» ашағыдакы үзвләрдән ибарәт бир һеј'әти Берлинә вә Вјанаја һәрәкәт етмишди: маршал Фуад паша (Шимали Гафгазлы) вә үзвләри: кнјаз Мачабели вә Камил бәј Тогиридзе (һәр икиси күрчү), Иса паша вә Әзиз Мәкәр (Шимали Гафгазлы), нәһајәт Сәлим бәј Бейбудов (азербайчанлы).

1916-чы илин јанварында мәркәзи дәвләтләрә вердији меморандумунда бу һеј'әт Гафгаз милләтләринин әһвалыны шәрһ едәрәк Гафгазын хилас едилмәси вә дәрд дәвләтдән ибарәт бир конфедерасија һалында гу-

¹³² 1809, 1826 вә 1837-чи илләрдә Азербайчанда ганлы үмуми үсјанлар олдуғуну «Колониалнаја политика россијского саризма в Азербайджане» адлы әсәрин мүгәддимәси тәсдиг едир: ССРИ ЕА нәширјјаты, 1936.

асы үчүн «Гафгаз комитэ»синэ көмөк көстөрмөји ш етмишдир.¹³³

...Гафгаз комитэсинин Берлин, Вјана, Истанбул вә чрэдә чалышмагда олдуғу һәмин илдә мәрһум Акчулу Јусуф бәј тәрәфиндән Истанбулда «Русија мән-мүсәлман түрк-татарларын һаггыны мудафнә ко-си» ады алтында бөјүк сијаси бир тәшкилат вүчуда билмишди. Бу комитэдә Азәрбајчан түркләриндән Јнзадә Әли бәј, Крым түркләриндән Мәһмәд Әсәд би вә бухаралы Мукимәддин Бәјчан бәјләр иштирак кдә идиләр. Бу актив әзалардан башга комитэнин ијјәтиндә Гафгаз түркләриндән дикәр бир чох та-гыш сималарын, о чүмлэдән мәсәлән, азәрбајчанлы ғлу Әһмәд бәјин һиссәси дәхи вардыр. Комитэнин ары Түркијә, Болгарыстан, Алманија, Австрија-рыстан вә Исвечрэдә конфранслар верәрәк әфка-нумијјәнин нәзәри-диггәтини Русија мәнкуму түрк-н фә'чи вәзијјәтинә чәлб едирди. Бу заманларда һә-комитэнин мүнәггәг ән мүнүм игдаMAT вә гәшәббүс-ндән бирини 1915-ин декабр ајында «Иестер Ллојд» и мәнбәәсиндә тәб олунан бир мухтыра меморан-тәшкил етмәкдә иди. Әфкари-үмумијјәни олдуғча млы сурәтдә мәшғул едән вә сијаси даирәләрин нә-диггәтини чәлб едән мухтырада әзчүмлә дејилирди: «Русија өз тәбәәси олан түрк вә дикәр мүсәлман-ларын ән тәбии, мәшру вә мүгәддәс һагларыны чәб-әлләриндән алмышдыр. Онлара өз иргдашлары илә дүрлү тәмас вә мүнәсибәт тә'сиси јасаг едилмиш-Мәсәлән, казанлы вә ја гафгазлы бир түркө Түр-ан вә Гырғыз јерләриндә мүлк вә әрса торпаг алмаг јән мәннудур. Русијадакы мүсәлманлар ән мү-әс дини вәзифәләрини белә ичрадан мәнһрум бурахы-ар, һәр дүрлү һарси вә милли тәрбијә имканы он-н әлләриндән алынмышдыр...

...Әлләримизи көјләрә галдырараг истирһам едирик: рус зәнчириндән хилас единиз...»

Буну да әлавә едәлим ки, там истиглал тәләбини ө едән бу мухтыра Акчура-Һүсејнзадә комитәси тә-ндән кәрәк бүтүн мүнәриб, дөвләтләрә, кәрәксә

¹³³ «Шимали Гафгазја» мәчмуәси (түркчә-русча), 1935.

битәрәф Европа дәвләтләрилә Америка Бирләшик Чү
һуријјәтләри һөкүмәтинә верилмишдир...

...Азәрбајчанлылар Акчура оғлунун комитәсин,
чалышдығлары кими Һүсејзадә Әли бәј «Гафгаз к
митәси»ндә дәхи аз чалышмырдылар. «Гафгаз комит
си» ә'засындан олан азәрбајчанлы Сәлим Бейбуд б
(Бейбудов) Бакы вә Гарабағ милли тәшкилатлары и
кизли мүнәсибәт тә'сисинә мүнәффәг олур вә билахи
мүәјјән сијаси вәзифәләр үчүн суалты кәмисилә кизли
Гафгаз саһилләринә кедәрәк орадан да Азәрбајчана к
чир. «Гафгаз комитәси»нин фәалијјәти дөврүндә иди к
Түркијә ордусуна билхәссә Азәрбајчандан кизли олар
көнүллүләр ахмаға башлајырды. Көнүллүләрин бөј
бир гиәми кәнч азәри мүнәввәрләриндән ибарәт иди
Түркүстандакы мә'руф үсјанлар дәхи бу заманлара т
садүф едирди.

Јухарыда исми кечән дикәр бир азәри дәхи Ағаоғ
Әһмәд бәј «Гафгаз комитәси»ндә рәсмән ә'за олмадығы
рәғмән һәрби-үмумидә Европаја јалдығы сәјаһәтл
әснасында Гафгаз проблемини пропаганда етмәкдән в
ри галмырды. Һүсејзадә Әли бәјлә бирликдә Ағаоғ
нун һәрби-үмумидә Исвечрәдә Гафгаз түрклүјү нами
чалышдығы мә'лумдур. Бу ики азәри түркү вәтәнләрин
хиласы үчүн Европа дәвләтләринә мухтыралар вер
Гафгаз түркләринин һәгиги вәзијјәтини тәнвирә чал
шырдылар.

«Гафгаз комитәси» илә Јусуф Акчура рәјасәтиндә
комитәнин фәалијјәти заманында иди ки, мөгаләмиз
башында бәһән кечән «Лозан милләтләр конгреси» вү
бүлүрдү.

Русијаја гаршы јүрүтдүкләри милли мүчадиләдә и
рәк Акчура-Һүсејзадә вә кәрәкәсә маршал Фуад па
комитәләри јухарыда исми зикр олунан мә'руф «Лоз
конгреси» кими чох мүһүм бир фүрсәтдән дәхи фәјда
сурәтдә истифадә етдиләр вә бурада мүнәффәгијјәтли ч
хышларда булуңдулар. Бу чыхыш Русија мәһкуму түр
ләрин бейнәлмиләл өлчүдә вә һәм дә кениш бир Евро
данрәси өнүндә илк гүввәтли истиглал һәмләлә
иди».¹³⁴

¹³⁴ Проф. др. Г. Јәшке, «1916 Лозан конгресиндә Рус
мәһкуму милләтләр», «Гуртулуш» мәчмуәси, феврал-март-апр

Дунја муһарибәси илләриндә бу гәдәр сәмәрәли вә әтли фәалијјәт кәстәрән әски муһачират, тәәсүф ки, -чи илдән сонра тамамилә мејдандан чәкилмиш вә ушдур. Һалбуки 1918-чи илдән 1920-чи ил апрелин әк мүстәгил милли дөвләт һәјаты јашајан Азәрбајчан ил дунја милләтләри аиләсинә кирмишди вә Азәр-ан мәсәләси артыг бејнәлхалг мәсәлә олмушду. Үстә-чалышмаг да лазым вә вачиб иди вә бунун үчүн ришли зәмин вә мүһит дә варды.

1920-чи ил апрелин 27-дә баш верән рус истиласы әлагәдар Азәрбајчандан јени муһачирләр сели ахыр-Бунлар сабиг әмлак саһиби мүлкәдарлар, тичарәт әнаје әрбабы, буржуазијадан башга әксәрән милли ја мәнсуб оланлар, назир, парламент үзвү, јүксәк әт мә'мурлары, сијаси партија үзвләри, сәрбәст сә-саһибләри кими зијалы вә милләтчи зүмрәләр иди. Истиланын доғурдуғу силаһлы үсјанлардан сонра силә Иран вә Түркијәдә бу муһачирләрин үзәринә үнсүрләр әлавә олунурду. 1923-чү илдән 1930-чу рә гәдәр дахилдә јенидән шиддәтләнән террор, сүр-вә е'дамлар бир чох зијалылары өлкәнин сәрһәдлә-дән кәнара чыхмаға мәчбур едирди. Әксәрән кәнч ерситет тәләбәләри олан бу зијалылар «Мүсават» гәсинә мәнсуб идеалистләрдән ибарәт иди. Коллск-әшдирмәјә гаршы баш верән ганлы үсјанлар да мнн-ә кәндлинин, онларла бирликдә «Мүсават» фиргәси әринин муһачирәтинә сәбәб олмушду.

Беләликлә, милли муһачиратын социал тәркиби даи-дәјншмиш, јениләшмиш, шәкилдән-шәклә дүшмүш-Мүхтәлиф сәвијјәјә малик мүхтәлиф зүмрәләр бир-инә гарышмышды. Һәјати зәрурәтдән доған еһтијач-дан башга мүхтәлиф еһтираслар да чарпышырды. Бунла бирликдә бу муһачират икн әсас група ажрылып-сијаси вә гејри-сијаси муһачирләр. Бунларын сијаси ини, һеч олмасса сијаси вә идеалист оланларыны шәккил бир һала кәтирмәк, бүтүн муһачирләри бу өккүл әтрафында бирләшдирмәк вә топламаг лазым Тәәсүф ки, дунјанын дөрд бир јанына јайылан бу ачирләрин башыны бир јерә јығмаг ишини һеч ким мәмишдир. Һалбуки Парисдә Әлн Мәрдан бәј Топчу-ынын рәһбәрлик етдији бир мүвәккилләр һеј'әтимиз ны Тәһранда вә Истанбулда бирәр сәфиримиз оту-

рурду. Алманија, Италија вә Франсада милли һөкүмәтн көндәрмиш олдуғу жүзә гәдәр тәләбә тәһсилдә иди. Ирнын Хорасан, Мазандаран, Килан, Азәрбајчан, Тһран л Гәзвин мәнтәгәләриндә, Түркијәнин Карс, Әрзурум, Итанбул, Трабзон вә с. гисмләриндә әски Азәрбајчан мһачирәти јашајырды.

Рәсми мүвәккилләримиз вә һеј'әтләримиз бу чанл материалдан истифадә едәрәк мүһачираты мүтәшәкк бир һала кәтирә биләрди. Һалбуки бу хүсусда гәтијјә һеч бир иш көрүлмәмишдир. Онлар бу мүһачираты мә бу бир орган васитәсилә мә'нәви чәһәтдән бирләшди мәк, онларла ана вәтән вә ана мүһит арасында мә'нә әлагәләри давам етдирмәк вә хүсусилә кәнч нәслин мили руйда тәрбијәсинә вә јад мүһитләрдә әрнјиб кетмә синә гисмән дә олса хидмәт етмәк ишини белә дүшүнмишләр. Бу ишдә дә Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј мһачирәтә чыхдыгдан сонра онун јолбашчылығы илә мү тәлиф јерләрдә тәшәккүл һалына кәлән мүсаватчыла башламышлар.

«Мүсават» мүһачирәтдә, милли мүһит харичиндә тәшәккүл етмиш бир фиргә дејилдир. «Мүсават» милли һүдудлар дахилиндә, милли мүһит ичиндә, кениш халк күтләси арасында доғулмуш, бөјүмүш вә јенә милли һүдудлар ичиндә формалашмыш вә тәшәккүл етмишдир.

Онун һәјатилији, гүввә вә гүдрәти бунула иза олунур: «Мүсават» даима кениш халк күтләсилә сых органик бир мүнасибәтдәдир. Онун тәкамүл вә инкиша сәфһәләрни халгын тәкамүл дөврүндән ајырмаг гејр мүмкүндүр. Милләтин али мәнәфејини, реал арзуларны, еһтијачларыны гаврајараг мәннимсәмәси, онлары бир систем дахилиндә формалашдырмаға вә тәнзимләмә мүвәффәг олмасы ону даим ахан вә јүрүјән милли һәјәтин команда мөвгејиндә олмаға сөвг етмишдир. «Мүсават»ын динамиклији милли һәјат вә милли мүһитлә гирылмаз телләрлә бағлы олмасындан, милләтни бүтү истәкләринә тәрчүман олмасындан ирәли кәлир. Кәрә истила вә истилаја гаршы мүнасибәт вә кәрәксә харидәки тәчрүбәләр дикәр Азәрбајчан сијаси фиргәләриши бу хүсусијјәтдән мәһрум олдуғларыны вә милләтимиз тамамилә јад идеја вә әгидәләр дашыдығларыны исба етмишдир. Буна кәрә дә дахилдә ифлас едән бу фиргә

харичдә дә мұһачирәт мұһитини топлаја билмәмиш-
т. Һалбуки Парис мұвәккилләр һеј'әтиндә һеч бир мұ-
һатчы јох икән үч сосиалист, ики иттиһадчы вә бир би-
һәф варды.

Мүсават»ын дахилдә формалашма вә тәшәккүл дөв-
ү битирдикдән сонра харичә чыхмасы вә милли һү-
длар харичиндә јашајан азәриләр үчүн бирләшдири-
бир гүввә ролуну ојнамасы 1920-чи илдән әввәл баш-
тышдыр.

Русиянын вә Украјнанын мұхтәлиф шәһәрләриндә
сил алан азәрбајчанлы тәләбәләр, Иранын шимал
ләтләриндә јашајан Азәрбајчан колонијасы, Түркүс-
т, Күрчүстан, Шимали Гафгаз вә Ермәнистанын шә-
вә гәсәбәләриндә јашајан азәрбајчанлылар ана јурд-
башлајан мүсаватчылығы харичә чыхарараг 1917-чи
ән е'тибарән «Мүсават» тәшкилаты әтрафында топ-
тымышдылар.

еләликлә, Кијев, Харков, Петроград, Шамилгала,
обәнд, Тифлис, Батум, Ирәван, Күмрү, Тәбриз, Рәшт,
вәли, Ашхабад вә Мәрв кими јерләрдә «Мүсават» фир-
нини шө'бәләри мејдана кәлмиш вә бу шө'бәләр әт-
ында бирләшән азәриләр азәрбајчанчылыг фикри-
милли һүдудлар харичиндә јайылмасынын әләмдары
ушлар.

7 апрел 1920-чи ил истиласындан сонра харичә чыхан
ачирләримиз Тһрац, Килян, Тәбриз, Астара, Әрдә-
т, Трабзон, Истанбул кими јерләрдә сырф өз тәшәб-
ләрилә мұхтәлиф мұһачир чәмијјәтләри гурмуш вә
анлары дахилиндә чалышмышлар. Анчаг бу чәмиј-
ләр, гејд етдијимиз кими, мәс'ул нүмајәндәликләрин
әјәсизлији үзүндән тезликлә мејдандан чыхмышлар.
улзадә Мәммәд Әмин бәј мұһачирәтә чыхдығы заман
ачирәт башсыз вә интизамсыз, пәришан бир мәнзәрә
едирди. Мәммәд Әмин бәј «Мүсават» фиргәсинин ли-
ни, рәис вә үмуми тәмсилчиси сифәтилә һәр шејдән әв-
«Мүсават» фиргәсинин «мәмәлики-әчнәбијјә» бүросу-
харичи өлкәләр бүросу) тәшкил етмиш вә 1923-чү илин
габрында «Јени Гафгазја» мәчмүәсини тә'сис етмиш-

т. Чүнки о, мәтбуатын нә кими бир гүввә олдуғуну
сәк гијмәтләндирирди. Мәтбуат јалныз һадисәләри
дирән вә фикрләри ајдынлашдыран бир васитә де-
дир. Мәтбуат ајдынлашдырма илә бирликлә фикир-

лэри вэ бејинлэри бир идеал этрафында бирлэшдирмэк. тэрбијэ вэ сөвг етмэк гүдрэтинэ дэ маликдир. Фикир исә һәр ишин анасыдыр. Ортада бир фикир вэ идеал олмадыгдан сонра ортаг бир һәмлә вэ һәрәкэт дэ оламмаз. Мәтбуат ејни заманда, топлајычы, бирлэшдиричи вэ горујучу амилдир. Буна көрә дэ Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј «Мүсават» фиргәсинин мәмалики-әчвәбијјә бүросуну тәшкил етдикдән сонра бу тәшәккүлүн органы кими «Јени Гафгасја» мәчмуәсинин нәшринә башламышдыр.

«Јени Гафгасја» илә башлајан харичдәки милли нәшријјатын дахилдә вэ харичдә ојатдығы тәсирләр үзәриндә дурмаздан вэ ондан әввәл чыхан «Азәрбајчан Чүмһуријјәти, кејфијјәти-тәшәккүлү вэ индики вәзијјәти» әсәринин јаратдығы әкс-сәдадан бәһс етмәздән габаг мәмләкәт даваһыны харичдә тәмсил етмәк үзрә милли бир тәшкилатын вүчудә кәлмәси ишиндә «Мүсават»ын ролуну вэ мөвгејини бир аз тәдгиг етмәк лазым кәләчәкдир.

«Мүсават» милләтчи, азәрбајчанчы, истиглалчы вэ чүмһуријјәтчи бир фиргәдир. Вэ бу с'тибарла «Мүсават» милли истиглал вэ милли чүмһуријјәт позисјонунда дурған вэ Азәрбајчан истиглалынын јенидән гурулмасы уғрунда чалышан милли гүввәләрин әмәкдашлығына һәмишә тәрәфдар олмушдур. Она көрә дэ парламентдә вэ һөкүмәт тәшкилиндә олдуғу кими, мүнәчирәтдә дэ милли гүввәләрлә коалисија тактикаһына самимијјәтлә ријәт етмишдир. «Мүсават» милли һәрәкатын башында икән истила алтындакы вәтәндә «Милли Истиглал Комитәси» јаратдығы кими, харичдә дэ Милли Мәркәз тәшкилинә чалышмыш вэ бүтүн милләтчи гүввәләри бу мәркәз этрафында топламаг сијасәтини јүрүтмүшдур. Бунин принциплә һәрәкәт едән «Мүсават» Милли Мәркәз ичиндә «Мүсават»дан олмајан шәхсләрлә дэ коалисија гураһаг милли даваһыны давам етдирмишдир.

«Мүсават» Милли Мәркәз васитәсилә Күрчүстан вэ Шимали Гафгаз милли тәшкилатлары илә иттифаг јарадараг әввәлчә Гафгаз Истиглал Комитәси тәшкил етмиш, сонра Гафгаз Конфедерасија Пактыны имзаламыш вэ бу пактдан ирәли кәлән ортаг Гафгаз ишләрини јүрүтмәк үзрә Гафгаз Конфедерасија Шурасыны тәшкил етмишдир. «Мүсават» һәмчинин Милли Мәркәз васитәсилә Русија әсарәтиндәки түрк халглары илә сых мүнәсибәт

тә'сис едәрәк ваһид чәбһә гурмуш вә ејни заман-
Русија мәһкуму милләтләр иттифагы «Прометеј»
Әһәсинә дахил олараг орада фәал сурәтдә чалыш-
шыдыр.

«Мүсават»ын фәал иштиракы илә вүчуда кәлән бу
шәкүлләр васитәсилә милли давамызын сәси дүңја
тбуатына, бејнәлхалг тәшкилатлара гәдәр чатмыш вә
әрбајчан мәсәләси јенидән бејнәлмиләл бир мәсәлә
лына кәлмишдир.

«Фәгәт һәр заман вә һәр мәкаида мүшкүлсүз олмајан
алисјон мүһачирәт шәраити ичәрисиндә билхәссә
шкүл вә әнкәллидир. Әләл'адә мүһачирәтлә бизим
һачирәт арасындакы әсаслы фәрги көзә аларсаг, о
ман бу әнкәлин даһа зијадә әһәмијјәт газандығы ан-
шылар. Бу мүшкүлат ичәрисиндәки кешмәкешләрдән
вар олан бир гисми «коалисјон јапмасајды фиргә даһа
вәффәгијјәтлә чалышарды» дејир. Һалбуки онлар
кәлин коалисјондан дејил, фиргә ичәрисиндәки тәса-
дсүзлүкдән* кәлдијини иһмал едирләр.** Буна сәбәб
анлар да фиргә јолкөстәрәнлијинә гаршы ичәридә
ф икән дышарыја дајананлар олмушлар. Бу зейниј-
әсасән фиргәјә дејил, ајры-ајры шәхсијјәтләрә әһә-
јјәт вермиш вә коалисјону дәхи фиргәләр вә идәләр***
асында арамагдан зијадә иһәсијјәтләр арасындакы
мбинезонлар**** шәклиндә анламышлар. Һалбуки
көстәрән зейнијјәт истинадкаһы идеоложидә вә идео-
жијә садиг кадрода көрмүш, бу тә'мин едилмәзсә,
лли иһини чөкәчәјинә гәнаәт кәтирмишдир...

... Азәрбајчан истиглал һәрәкатында јолкөстәрәнлик
лунда булуна вә гуртулуш савашыны јүрүдән бири-
к фиргә «Мүсават»дыр. Бунун јанында башга бир
ргә вә тәшкилат јохдур. Јурдумузу истила едән дүш-
н «Мүсават» фиргәсини вурдугу кими өзүнә мүхалифәт
еү верән бә'зиләри дә фиргәни тәңгид едир вә она
әлубијјәт фиргәси адыны верирләр.

Фәгәт руслуғун мадди гүввәси гарнысында мүвәг-
и олараг маддәтән һәзимәтә уғрајан фиргәмизи мә'-

* Тәсанүд — һәмрә'јлик демәкдир — Р. Ә.

** Иһмал етмәк — унутмаг демәкдир — Р. Ә.

*** Идә — идсја, принсип, мүддәә мә'насындадыр — Р. Ә.

**** Комбинезон — комбинасија демәкдир — Р. Ә.

нән һеч дә мәғлуб саја билмәрик. Һәр һансы бир мәғ-
лубијјәтдән долајы бир фиргә вә ја бир тәшәккүлү мәғ-
лубијјәт нүмунәси кими гәбул етмәк гәтијјән чаиз дејил-
дир. «Мүсават» фиргәси бир идеоложиин вә бир так-
тиканын мүмәссили олараг әсасән мәғлубијјәтә уграма-
мышдыр. Әкәр бизим идеоложи јанында дикәр бир идео-
ложи систем олса вә Азәрбајчан мүгәддәрәтынын «Мү-
сават принципләри» илә дејил, өз принципләри илә ида-
рәсинин мәгсәдә даһа ујғун олдуғуну дава етсә вә һади-
сәләр дәхи бу даваја һагг верәчәк бир шәкил әрз ет-
сәјди, о заман «Мүсават» һәгигәтән дә мәғлуб сајылар-
ды. Нә сағымыздакы «Иттиһад», нә дә солумуздакы
социалистләр белә бир давада булунаммазлар. Тарихи
вагиәләр онлары белә бир давадан гәтијјәтлә мән едәр.
Дүнәндән сәрф-нәзәр едән бүкүнкү тәнғидчиләр белә ис-
тиғлалымызы тәкрар әлдә етмәк үчүн биздән даһа
фәрғли бир идеоложи вә тактика системи вәз етмәмиш-
ләр. Тәнғидчиләримиз тәшәккүлләр дејил, шәхсләр-
дир».¹³⁵

Бир фиргә кими галмаг әзминдә олан вә милли азад-
лыг савашындакы ролуну јеринә јетирмәји гәтијјәтлә
гәрәра алан «Мүсават» фиргәси шәхси капризләр наминә
өзүнү коалисијаја гурбан верәчәк гәдәр гафил ола бил-
мәз. Затән дахилдә олдуғу кими, харичдә дә мүнәчирәт-
тин аз-чох мәнәви вә мадди тәшәккүл һалында олан гис-
ми јалныз мүсаватчылардыр. Вә мүхтәлиф мәмләкәтләр-
дә милли даваны јүрүдәнләр дә анчаг мүсаватчылардан
ибарәтдир.

Индијә гәдәр керчәкләшдирилмиш мүнүм вә бөјүк
милли аксијаларын мүәллифи анчаг «Мүсават» фиргә-
синә мәһсуб оланлар олмушлар. Буна көрә дә милли
коалисија харичиндә галмаг лазым кәләрсә, «Мүсават»
јенә милли иши мүвәффәгијјәтлә давам етдирмәк имка-
нында вә игтидарындадыр.

Мүнәчирәтдә милли дава затән «Мүсават» тәрәфнн-
дән башламамышдырмы?

Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј харичә чыхана гәдәр

¹³⁵ Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәјиң «Мүсават» фиргәсинин
1936-чы илдә чағрылмыш август конфрансында сөјләднји нит-
тиндән. Бах: «Мүсават» бүллетени, сајы 1, 1936

бајчан истиглал дөврүнүн кечичи вә тәсадүфи бир сә олдуғу гәнаәтинә һәр јердә тәсадүф олунурду. ачдығы саваш јенидән бүтүн дүнјаны Азәрбајчан-бәһс етмәјә мәчбур етди.

Јухарыда Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәјин мүһачирәт-илк әсәринин «Азәрбајчан Чүмһуријјәти, кејфијјә-шәккүлү, индики вәзијјәти» олдуғуну гејд етмиш-Јурдумузун, милләтнмизин баһына кәлән фәлакәти ү, әсаслы вә әтрафлы олараг тәһлил едән илк әсәр һәр тәрәфдә дәрин бир мараг ојатмыш вә азәрбајчан мәсәләсинин јенидән бејнәлмиләл бир мәсәлә сини алмасына јардым етмишдир.

Авропа шәрһшүнәсларындаи Вјана университетинин профессору др. Крајелич Вјанада чыхан «Дөјчә Острей-Тагес Сајтунг» гәзетиндә Мәммәд Әмин бәјин бу ина бөјүк бир мәгалә һәср етмиш, әсәрин мүндәри-ны хүләсә едәрәк сонра демишдир: «Доғрулуғу вә шилији етибарилә бу көзәл китаб јени Гафгаз та-нин ән јахшы вә ән мүһүм мәхәзләриндән бири ол-ифәтини әбәди мүһафизә едәчәкдир».¹³⁶

Мәммәд Әмин бәјин әсәри Түрkiјә мәтбуаты тәрә-ән дә һәрарәт вә сәмиијјәтлә гаршыланмышды. Тур «Танин» гәзети јазырды:

Гардаш Азәрбајчан чүмһуријјәти Түрkiјәјә ирг, вә мәдәнијјәт вәһдәти кими үч мөһкәм рабитә илә вә тәхминән гоншу дејнләчәк дәрәчәдә һүдудлары-јахын олдуғу һалда, Азәрбајчана даир мәлүматы-тәәссүф ки, нағисдир. Бу чатышмазлығы арадан гал-аг вә гардаш чүмһуријјәти Түрkiјәдә даһа јахшы маг мәгсәдилә сабиг Азәрбајчан Милли Шурасынын Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј јухарыдакы үнванла бир китаб нәшр етдирмишдир».

Гәзет әсәрин мәзмунунун ичмалыны вердикдән сон-ысыны бу сәтирләрлә битирди:

Бу әсәрин документал вә тарихи јүксәк бир дәјәри бунун истиснасыз олараг һәр түркү марагландыр-ны сөјләмәк артыгдыр, фикриндәјик. Азәрбајчанын

¹³⁶ Һәмии гәзет, 9 март 1924 вә «Јени Гафгаја», 1340, сајы 18.

ән севимли вә мөһтәрәм сималарындан бири олан үмумијјәтлә түрк мәмләкәтләри сijasијјун вә мүһәррәјни арасында мүмтаз бир мөвге ишғал едән Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәји тәбрик вә кәндисинә кәрәк ирфан кәрәксә миллијјәт вә тәсанүд һиссләри намына тәшәккү едәриз».¹³⁷

«Јени мәчмуә»дә профессор Көпрүлүзадә Мәммәд Фуад бәјин сәһифәјарымлыг бөјүк бир мәгаләси бу сәләрлә битирди:

«Пәк сәләһијјәтдар, пәк севимли бир гәләмин мәсулу олан бу гијмәтли сәһифәләри диггәт вә ибрәт охумағы кәнчлијә төвсијә едәркән һәлә түркчүлүј «мәчнунанә хәјал» һесаб едилдији вә түркчүләрин илдәрсә кечмәдикләри заманларда бөјүк мәфкурә уғрун бәрәбәр чалышдығымыз бу әски вә мүәззәз доста тәбрик вә тәшәккүрләримизи әрз етмәк лүзумуну дујурур».

«Јени мәчмуә» Мәммәд Фуад бәјин бөјүк тәдғи мәгаләсиндән башга ашағыдакы һәрарәтли сәтирләрдә јазмышды:

«Сабиғ Азәрбајчан Милли Шурасынын рәиси Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј «Азәрбајчан Чүмһуријјәти» үзү ванлы бир әсәр ишр етди. Әмин бәј бу китабын Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин јаранма просеси илә инди ки вәзијјәтиндән бәһс едир. Бу бәһсләр башдан-баһс һәзин вә дүшүндүрүчүдүр. Бу китабы охујан инсан атәли бир милләтпәрвәрин үмидләриндән кәдәрләрин горхуларына вә кинләринә гәдәр һәр дүрлү һиссин бөјүклүјүнү дујур, бу кәдәрдә, бу горхуда, һәтта бу үмид сизликдә белә бир үмид вар, мәфкурәнин әзәмәти вар».

Инсан бу китабда һисс едир ки, милләт чәрәјан милләт мәфкурәси һәр ив чәрәјанларын вә мәфкурәләрин ән јарадычы вә һисси оланыдыр. Буну изаһ етмә үчүн бу китабдан чүмләләр вә фәсилләр илгә етмә һачәт јохдур.

Әмин бәјин китабы һәзин бир тимсал илә башлајы һәзин вә горхунч бир сонлугла битир. Бу адичә бәһс сонлуг дејил, бәлкә даһа гүввәтлә фышгыран јени бөјүк үмидин башладығы јердә битән әски бир үмидин иштәһасыдыр. Әтрафы сјаһ рәнкләрдә чеврилән бир бајр

фы галын бир зәнчирлэ бағлы бир хәритә — иштә тимсал ки, бүтүн мүзтәриб милләтләрин, үмид едән анларын, чырпынан мәмләкәтләрин тимсалы...

Милләтпәрвәр Әмин бәј бу күн милләтинин кәнч бајыны сијаһлара бүрүнмүш көрүр вә мәмләкәтинин һуларыны зәнчирләрлэ бағланмыш тәсәввүр едир, ялијинә дојмадан өләнләрин архасындан ағладығы-кимн истиглал зөвгүнә дојмајан Азәрбајчанын талә-ағлајыр. Бу көз јашлары бир аз һәзиндир, анчаг бир заман зәифлијә, горхаглыга вә үмидсизлијә әла-дејилдир. Бу дамлаларын һәр бири јени бир истигбал дачаг гүввәтли, горхунч вә зәһәрли дамлалар-».

¹³⁸
Бу гәзетләрдән башга «Ахшам» (23 апрел 1339), «Дам» (17 мај 1339), Амасјада чыхан «Әмәл» (27 јабр 1339) Мәммәд Әмин бәјин әсәринә бирәр мәгалә етмиш, ону һәрәрәтлэ гаршыламышдылар.

«Әмәл» гәзети «Алдадылмышларын сәси» сәрләвһәли әләсиндә јазырды:

«Алдадылмышларын сәси ачыдыр. Онларын ортаја дүкләри һәгигәтләр о гәдәр кәдәрлидир ки, бунларын бәримиздә ачдыглары јара бизи ән ачы изтираблар идә гыврынмагдан хилас етмәз.

Баякан һәрбиндән сонра һәрәкәтә кәлән түрк шаир-нинин јаздыглары әсәрләри охујанлар вә биләнләр о ачыларын изтирабы алтында инләмәкдән гур-а билмәмишләр.

Бу чүмләдән олараг Азәрбајчанын мәшһур әднби үлзадә Мәммәд Әмин бәј дә сызлајан гәлби вә тит-и гәләмилә көзәл бир әсәр вүчуда кәтирди...

... Белә гијмәтли әсәрләри вә хүсусилә мүгәддәрәти-нихијјәмизлэ бағлы олан гоншу Азәрбајчан Чүмһуриј-нинин кечмиши, индиси вә кәләчәји һаггында Мәммәд бәјин гејд етдији һекајәләр о гәдәр диггәтәләјиг-ки, бунлары охумадан кечмәк һеч бир заман доғру билмәз.

Гәддар зәрбәләрә мә'руз галанларын һалларыны ағ өз дилләриндән ешидә биләрик. Азәрбајчан да ја-бир кечмишдә мәш'ум бир ағибәтә мә'руз галмыш- . Бунун фәлакәт дәрәчәсини јахындан анламаг бу

эсәри көздән кечирмәклә мүмкүндүр...»

Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәјин «Азәрбајчан Чум һуријјәти, кејфијјәтн тәшәккүлү вә индики вәзијјәти адлы эсәри јалныз Түркијәдә вә Авропада дејил, совет ләрдә дә дәрин әкс-сәда ојатмышды. Бунлар харичд башлајан фәалијјәтин мејдана кәтирдји тәлаш вә гор худан ибарәт иди. Бақыда чыхан түркчә «Коммунист вә русча «Бакински работчи», Тифлиسدә чыхан түркчә «Јени фикир» вә русча «Зарја Востока» гәзетләринд бу хүсусда чаваб мәгаләләри нәшр олунараг коммунист сijasәтинин мүгәддәслијини исбат етмәјә сәј кәстәрил мишдир. Азәрбајчанын о заманкы зираәт комиссары Дадаш Бүнјадзадә «Мүсаватчылар» башлығы алтынд јаздығы мәгаләләр силсиләсиндә «Мүсават» фиргәсинин түркчүлүјүнү, милләтчилијини вә истиглалчылығын боша чыхартмаға чалышырды.

Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәјин эсәрилә Азәрбајчан коммунист партијасынын XII Бақы конфрансы да мәшғул олмушдур. Конфрансда кениш нитг сөјләјән мәшһу Серго Орчоникидзе «Мүсават»ын Түркијәдә вә Иранд советләр әлејинә пропагандаја башладығыны гејд етдикдән сонра демишдир: «Мүсаватчылар болшевикләри милли мәсәләдә тәтбиг етдикләри сijasәти Шәрг халыларынын көзүндә с'тибардан салмаг истәјирләр. Онлар исбат етмәк истәјирләр ки, бу күн мүстәгил бир Азәрбајчан јохдур, Азәрбајчаны идарә едәнләр руслардыр. Рәсулзадәнин китабы чантамдадыр. Бурада мүәллибүтүн диггәтини бир шеји исбата һәср едир вә дејир ки: «Әввәлләр Азәрбајчан үчүн Деникин тәһлүкәси варды, инди исә Ленин тәһлүкәси варды».

Русијанын Гафгаз јолу илә чәнуба — исти дәннеләрә доғру ирәшилмәсинин «Мүсават» фиргәсинин тәшәккүлүндә мүһүм тәсири олмушдур. «Мүсават»ын ил програм вә бәјаннамәси «Мүстәгил ислам дәвләтләрини јашатмаг вә әсир мүсәлман милләтләрини хилас етмәк фикринә тәрәфдар иди. Азәрбајчанын тәшәккүлү бу фикрин керчәкләшмәсиндән ибарәт иди: мүстәгил Азәрбајчан Гафгазын дикәр мүстәгил дәвләтләрилә бирликдә ислам Шәрги илә империалист Русија арасында бир дивар ролуну ојнамышдыр. Болшевикләр буну кизләтмир вә «Мүсават»ы «коммунизм ингилабыны Шәргдән ики илә узаглашдырды» дејә иттиһам едирләр. «Мүсават» болше

гурбаны олмуш Азербайжаны чанлы бир мисал кикөтүрэрэк Шэрг ислам миллэтлэринин көзүнү ачырдидижэдэк демэк олар ки, болшевизм һаггында һеч бир уматы олмажан бу дүнјада болшевизмин эсл симасыны а едирди. Буна көрө дә лап илк күндән е'тибарән шевиклэр харичдэки милли фэалијјэт вә нәшријјат һиннә эсаслы тәдбирлэр көрмәјә киришмишлэр. Арын бу тәдбирлэри јалныз мэтбуат васитәсилә политика апармагдан ибарәт олмамышдыр. Онлар мэтбуат васитәсилә «Мүсават»ын истиглалчы вә миллэтчи һадығыны вә Азербайжанын тамамилә мүстәгил бир миллэт олдуғуну исбат етмәк вә ирәли сүрмәк кими күчүн вә мә'насыз мәгаләләр јазаркән дикәр тәрәфдән «Мүсават»ын харичдәки фэалијјәтинә гаршы рәсми һоматик тәшәббүсләрә, кизли фитнә вә фәсад тәдбирләри кимн КПУ каналларына да әл атмышлар.

Дүшмән Иранда «Мүсават»ы Түркия әкенти, Түрдә исә түрк дүшмәни кими гәләмә вермәк сурәтилә өлкөләрдә чалышмағы да чәтинләшдирмәјә сәј етдир.

Мин бир мүшкилат вә әнкәлләрлә гаршылашан «Мүсават» доғру јолдан, миллэт вә истиглал јолундан һаппамыш, фэалијјәтиндән ваз кечмәмишдир.

Әләлхүсус «Јени Гафгасја»и лә башлајан милли нәшрият милли истиглал савашымызын тарихи сәнәдләри һа галачаг вә кәләчәк нәсилләр милләтимизин гызыл һа алтындакы изтираб вә әсарәт дөврүнү бу сәнәддән өјрәнәчәкдир.

«Јени Гафгасја» јалныз азербайжанлыларын дејил, әсарәти алтындакы бүтүн түркләрин харичдә чыхарылары илк мәчмуә иди. Дахилдә вә харичдә бөјүк вә һин тә'сир ојадан вә совет һөкүмәтини е'тиразда булунула мәчбур едән бу мәчмуә илк нөмрәсиндәки программаләсиндә дејирди:

«Мөвзумузу дүшүнәркән Гафгаз, бу көзәл мәмләкәт, әри—Хәзәр илә Гара дәниз арасындакы бу тарихи һа вәх, гәдим јунанларын «гызыл дәри» дејә тә'бир еткәнләри бу зәнкин өлкә, пәк дашгын һалыјла вә һәтта... парлаг истигбалыјла тәхәјјүлүмүз гаршысында силәһләр бир рәсми-кечид јапды.

Бәһри-Хәзәр саһилиндә башлајан илк мәнзәрә гүвәли бир ајдынлыг тәшкил едирди. Бу, сәмалара доғру

јүксәлән бир атәш иди. Азәрбајчан исминин мүсәммасыны тәшкил едән атәш. О атәш ки, мэдәнијјәти-бәшәријјә илк әввәл онун јахдығы очаг башында тәәссүс едилмиш о атәши-мүгәддәс ки, Прометей ону оғурлајараг јер үзүнә кәтирдији үчүн һәлә дә әзаб чәкмәкдә, чәсарәт вә үсјанынын чәзасыны көрмәкдәдир.

Мә'лум олдуғу үзрә «Прометей» Аполлон мәнзүмәсиндән әсатири бир аллаһдыр. Оду сәмалардан оғурлајараг инсанлара кәтирдији үчүн Зевс тәрәфиндән Гафгаздағларында зәнчирбәнд олмуш вә бир сијаһ гартал ону дидмәјә мүвәккил олмушдур. Бу гартал һәр күн заваллынын көксүнү дәләрәк үрәјини парчаласа да, Прометей тәкрар кәсби-афијәт едир вә тәкрар парчаланыр.

Әкәр атәш оғрусу бу үсјанкар илаһи атәш јурду Азәрбајчана бахан Гафгаз дағларында дејил, башга бир јанда зәнчирләнмиш олсајды, әсатир ону тапыб тәкрар бураја кәтирмәлијди, чүнки Гафгаз тарихини, сон әсрдә ки әһвалыны вә билхассә индики вәзијјәтини тәрмиз етмәк үчүн бундан даһа мүнәсиб бир рәмз тапылмаз.

Зевсин һаггы варды. Асиманлардан оғурланан атәш јерә кәлиңчә, Зевсә рәгиб чыхмыш, инсанлар ону тапымыш, ону тәгдис етмишләр.

Гәдим тарихин тәгдис етдији атәшә бәнзәјән шеј, һазыркы әсрин шәһрәтләндиридији шеј нефтдир.

Атәшпәрәстлик дөврүнүн ән бөјүк атәшкәдәләри Гафгазда—Азәрбајчанда олдуғу кими, нефтпәрәстлик әсринин ән чазиб очаглары да бурададыр.

Прометейи дидән хунхар гуш гартал иди. Бир әсрдән бәри Гафгазын көксүнү дидән вә чијәрини парчалајан Русија импернализминин керби дә бир гартал дејилдими?..

Прометей тәкрар парчаланыр, тәкрар дирилдири Гафгаз гөвмләри дә заман-заман һәрәкәтә кәлир, һәјат әләмәти көстәрир, тәкрар икибашлы рус гарталына зәбун олурду!..

Бөјүк Шамилин бир рүбү—әср сүрән шанлы гәзалары вә мәғлубијјәти, шанлы Чавад ханын унудулмаз мүдафиәси вә шәһид олмасы вә илк фүрсәтдә јаранан Гафгаз чүмһуријјәтләринин кејфијјәти-тәшәккүлү вә индики вәзијјәтләри, нестиглал вә һүрријјәт јолунда Азәрбајчанда, Күрчүстаида вә Шимали Гафгазда баш верән үсјанлар, верилән гурбанлар, төкүлән ганлар һә-

Прометей-гартал мүбаризэсинин мүхтәлиф чилвәлә-
ән башга бир шеј дејилдир».

Русија кербинин дәјишәрәк гартал јеринә ораг-чәкич
на дүшмәсилә Гафгазда вәзијјәтин дәјишмәдијини
стдикдән сонра Түркијә вә Гафгаз мүнәсибәтлә-
тохунараг дејилир:

«Үмуми һәрбдә иштирак едән Түркијәнин өз тәнгид-
ринә гаршы инандырычы бир чавабы вардыр. Ос-
ны императорлуғунун мирасыны бөлүшмәк үчүн зү-
едән бу һәрбә Түркијә лагејд гала билмәзди. Һәрбә
қунча да гәјәт тәбии олараг Русијанын олдуғу тә-
н тута билмәзди.

Османлы императорлуғу киришдији бу һәрбдә мәғ-
олду. Лакин императорлуғун хәрәбәләрни ичиндән
вә зиңдә бир руһла доған Түркијә халг һөкүмәти-
аләмләрә дәјәр бир газанчы варды: чаризм деврил-
ди. Русија Гафгаз дағларынын архасына атылмыш-
Түркијә илә Русија арасында буфер һөкүмәт олмаг
Гафгаз чүмһуријјәтләри јаранмышды. Мүасир
ч-мә'чучлара гаршы әфсанәләрдә көрдүјүмүз дәмир
ин бинасы гојулмушду.

Тәәссүф ки, бу сәдд арзу олундуғу кими мөһкәмлән-
илмәди. Тарихин ахышы гәрибә бир тәлә чилвәсилә
ары тәкрар Гафгаза кәтирди...»

Һалбуки Русијанын Гафгазда отурмасы Түркијә
и бөјүк бир тәһлүкәдир. Бунун әвәзиндә:

«Гафгаз һөкүмәтләринин тәшәккүлү вә бу һөкүмәт-
ин өз араларында сых вә сәмими бир бирликлә бағ-
малары Түркијәнин ән бөјүк милли мәнәфејини тәш-
едир».¹³⁹

«Јени Гафгасја» белә бир милли иманла ишә башла-
г Азәрбајчан, Гафгаз вә әсир түркләрин милли истиг-
давасыны танытмаға киришмиш вә Түркијә ичтимаи
рини һазырламаға башламышды.

«Јени Гафгасја»нын бу ачыг вә ајдын програм јө-
дә мүнәффејијәтлә давам едән нәһри болшевикләри
и едирди. «Елә бир күн јохдур ки, Бакы вә ја Тифлис
буаты «Јени Гафгасјаны» сөјмәсин вә өзләрини ондан
афиә етмәсинләр. Бу чүр мүнәгишәләри вә мүнәфиә-
ачиз бичарәләрә мәнхәус сөјүшләрилә өзләри дә бил-

мәдән ләһимизә тәблиғат апаран бу нәшрләрдән фәрли оларағ «Јени Гафгасја»нын тәнгидләринин чари сја сәт үзәриндә мһүм тә'сираты ичра ејләдији керчәкдир — дејә бир иллик фәалијјәтинә јекун вуран «Јени Гафгасја» икинчи илинә гәдәм гојаркән јаздығы јухарыдак сәтирләри белә давам етдирирди:

«Милли маарифин аз-чох күчләндирилмәси вә идрәләрин миллиләшмәси һаггында нәшријјати-вағиәмизин чох мһүм тә'сирләр бәхш ејләдијини мәмнунијјәтлә хәбәр алырығ. Бу, гајәт дә тәбии шејдир. Харичдә интишар етсә дә, һүрр бир гәзетин истиблада гаршы тә'сир ашкардыр. Түрк коммунистләриндән бири «харичдәк миллијјәтпәрвәр нәшријјат олмасажды, Москва идарәләри түркләшдирмәк мәсәләсини тамамилә унударды демишди. Бакы советиндә нитг едән Орчоникидзе Азәрбајчанын миллиләшдирилмәсиндән вә түркләшдирилмәсиндән сөз ачаркән, «Биз буну Рәсулзадәнин сөјләдиј үчүн дсјил, өз арзумузла едирик» дејәркән, шүбһәсиз ки Истанбулдакы нәшрләрин Бакыдакы ин'икасына долајы сыјла чаваб вермишдир.

Нәшрләримиз һазыркы шәраит дахилиндә гисмән дүр олса, Авропа даирәләриндә вә мәтбуатында да Азәрбајчан вә Гафгаз һаггында һадисәләрин мәнбәји ролун ојнаја билмишдир.

Анчағ мәчмуәмизин ән бөјүк бир мәмнунијјәт һиссинә гәбул етдији шеј әмәлпәрвәр вә миллијјәтпәрвәр Азәрбајчан кәнчлијинә көстәрдији тә'сирдир.

Мәчмуәмизин «Болшевијја»да мөһкәм чска тәһдид алтыида јашајан, мһначирлик һәјатыиын чәкилмәз мәшәггәтләринә дөзән Азәрбајчан кәнчлији үчүн бир нәғмә'нәви тәшәккүл мәркәзи олдуғуну көрмәклә билсәнинә гәдәр мәс'удуг. Теһрандаи, Трабзондан тутарағ та Берлиинә вә Парисә гәдәр мүхтәлиф мәмләкәтләрә дағылан кәнчлијин мәчмуәмизә маддәтән вә мә'нән көстәрдији бағлылығ бизә фәјдалы ишлә мәшғул олдуғумузу һисс етдирир вә о нисбәтдә мә'нәви зөвг верир».

Москва буна дөзә билмирди. Бу «мә'нәви тәшкил мәркәзи»ни ортадан галдырмағ, милли нәшријјаты гапатмағлазым иди. 1925-чи илии әввәлләриндә Тифлисдә топланан үчүнчү советләр гурултајындан дөнәркән Совет Иттифагынын о заманкы харичи ишләр комиссары Чи

ин Бақыда дөрдүнчү советлөр гурултајында ирад ет-
и нитгиндә демишдир:

«Сон заманлар мүсаватчыларын Түркијәдәки фәа-
јәтләринин артдығыны гејд етмәмәк олмаз. Биз дә-
ләрлә Түркијә һөкүмәтинә мүрачиәт едәрәк совет
күмәти әлејһинә јүрүдүлән бу дөзүлмәси мүмкүн ол-
ан интригалары етиразда булундуг вә буна нәһәјәт
китап верилмәсини тәләб етдик.

Мүсаватчыларын тәблиғаты хусусилә сон күнләрдә
ддәтләнир. Азәрбајчанда мүсәлманлара тәзјиг кәс-
илдијинә аид көһнә фәрјадлар тәкрар олунур, мүсәл-
н әһалиси тәрәфиндән тәкрар шикајәтләр кәлир, кө-
к тәләб олунур» дедикдән сонра Чичерин «мүсават-
чыларын бу һәрәкәтләринә гаршы өлкә игтисаднјјатыны
чәлтмәкдән даһа мүнасиб бир чаваб ола билмәз»
нсини ирәли сүрәрәк «Азәрбајчан башгаларына нү-
сәви бир совет республикасы олмалыдыр» дејә әлавә
рди.

Чичеринин јухарыдакы бәјанатда булундуғу гурул-
да Азәрбајчан комиссарлар советинин сәдри Муса-
ев «Мүсават» фиргәсинин ифласындан вә бу «мүфлис
гәнин лидери Рәсулзадә Мәммәд Әминин Түркијәдә
удә үмидләр бәсләјиб дурдуғундан» бәһс етмишди ки,
чичерин ондан сонра изаһат верирди.

Һәмин илин 8 ијун тарихли «Коммунист» гәзетиндә
рбајчан чекасынын бешиллик фәалијјәтиндән бәһс
н Бағыров «Мүсават» фиргәсинин харичдәки фәа-
јәти үзәриндә дурмуш, Чичеринин шикајәтинә чаваб
аг үзрә «харичдә Рәсулзадә Мәммәд Әминин башына
лашан милләтчиләрин дахилдәки тәрәфдарларыны
әк» лүзүмундан бәһс етмишдир. Бағыров «әксинги-
чыларын Түркијә, Иран вә Авропа мәмләкәтләринә
дыгларыны» гејд етдикдән сонра демишдир:

«Мәммәд Әмин Рәсулзадә дәхи Авропаја гачдыгдан
ра Азәрбајчан әскингилабчылары онун әтрафында
ланараг өз иртича фәалијјәтләринә башламышлар.
осәт тапдыгча фәһлә-кәндли шура һөкүмәтинә зәрәр
маға чалышырлар».

Буну сусурмаг үчүн Чичеринин дәфәләрчә рәсми
ломатик тәшәббүсләри кафи дејилмиш кими, дахилдә
идән мәсум инсанларын ганыны ахытмаг фикриндә
уғуна ишарә едәрәк демишдир:

«Әксингилабчыларың бир гисми Азәрбајчанда галыб сзләрини шура һөкүмәтинә садиг әмәкчиләр кими көстәрәрәк мүхтәлиф игтисад, совет вә кооператив мүәссисәләри илә саир мүәссисәләрә сохулмушлар, тәкрар әксингилабчы ишләрә давам едирләр».

«Мүсават»ын дахилдә вә харичдә мүвәффәгијјәти бүтүн болшевик «әдибләрини» силаһа сарылмаға сөвгәтмишиди. Бәднам Мирзә Давуд Һүсејнов, Руһулла Ахундов, Әлиһејдәр Гарајев, Дадаш Бунјадзадә, Мустафа Гулијев гәләмә сарылмышдылар.

Мирзә Давуд «Мүсават» фиргәсинин чаризмлә һечдә ачыгча мүбаризә апармадығыны иддиә едән бир «әсәр» мејдана кәтирирди.

Мустафа Гулијев исә маариф комиссарлығындан товулдугдан сонра өзүнү тамамилә «Мүсават»ы «ифшаја» һәср етмишиди.

Гулијев Мустафа «Мүсават»ла илләр узуну мәшғул олду. О, «Мүсават»ы хүсусилә идеоложи чәбһәсиндән «чүрүтмәјә» чалышырды. 1927-чи илдә «Бакински работчи»дә јаздығы бир мәгаләсиндә «Мүсават»ын түрк мәдәнијјәтинә дүшмән олдуғуну исбата чан атырды. Анчаг бунун үчүн о, түрк халгына мүрачиәт етмәкдәнсә, русча јаздығы мәгаләсилә ермәни азлығына хитаб едир вә дејирди: «Көрүрсүнүзмү, ермәни јолдашлар, мүсаватчылар сизин һаггыңызда нә дүшүнүрләр?» «Мүсават»ын Азәрбајчан торпаглары үзәриндә јалпыз түрк халгынын ирадәси, дили, мәдәнијјәти һаким олмасы тезисини о бу шәкилдә чүрүтмәк истәјирди.¹⁴⁰

Анчаг харичдәки «Мүсават» мәтбуаты илә полемикаја киришән јалпыз бунлар вә бунлара бәнзәр рус нөкәрләри олмамышдыр. Бунлар вәзифәләрини јахшы јеринә јетирә билмәдикләри үчүн Москва Бакыја хүсуси олараг Редһаузер вә Рајевски кими «мүтәхәссисләр» көндәрмәјә лүзум көрмүшдүр. Онларын әләлхүсус «Истиглал»ла полемикалары мәшһурдур. Рајевски 27 апрел һадисәсинин ингилаб дејил, истила олдуғу һаггындакы јазыларымыза вердији чавабларда күлүнч бир мәнтиг ирәли сүрүрдү:

«Әкәр ингилаб дејилсә, нијә харичдәсиниз?» дејә

шурду. Она «Экәр истила дежилсә, Азәрбајчан адын-
нијә Рајевски кими бир рус сөз сөјләјир?» дејә ча-
вермишдик. Рајевски «Истиглал»ын јазыларына
тәзәм чаваб вермәклә мәшғул олурду.

Харичдәки милли нәшрләрин әкс-сәдасы јалныз
рбајчанда дејил, Казанда вә Дашкәнддә дә ешидил-
ә башланмыш, «Јени Гафгасја» илә «Правда», «Гы-
Өзбәкистан» кими гәзетләр, һәтта «Новы Восток»
и елми вә академик бир орган вә Алимчан Ибраһи-
кими Казан болшевикләрн дә мәшғул олмушлар.

Алимчан Ибраһимов «Јени Гафгасја»нын чыхдығы
илләрдә «Гара мајаклар» ады алтында нәшр етдир-
и бир әсәривдә Мәммәд Әмин бәјин «Азәрбајчан Чүм-
ијјәти» әсәриндән вә «Јени Гафгасја»дан да бәһс едә-
Мәммәд Әмин бәјин јаздығларыны совет режиминә
шы јөнәлдилмиш «ән зәһәрли бир әдәбијјат» адлан-
мыш, бу нәшрләрин «бә'зи садәләвһләри инандыра
әчәк маһијјәтдә тәһлүкәли» бир шеј олдуғуну кизләјә
мәмишдир. «Јени Гафгасја»нын Азәрбајчан истигла-
лә бирликдә бүтүн әсир түркләрин һүрријјәт вә истиг-
ларыны мүдафиә етмәси јалныз казанлы болшевиклә-
ејил, Түркүстандакы Москва нөкәрләрини дә һәјәчана
ирмиш, «Гызыл Оренбург» гәзетини «Јени Гафгасја»-
аваб вермәјә сөвг етминдир.¹⁴¹

«Јени Гафгасја» 1926-чы илдә Бақыда чағырылмыш
коложи гурултај үзәрндә әтрафлы дурмуш, онун ич
нү вә елм пәрдәси архасында кизләнмиш руслашдыр-
маһијјәтини ифша етмишди. Москвада чыхан «Прав-
бу јазыларә чаваб вермәк мәчбуријјәтини һисс ет-
и вә һиссас алмағ үчүн «Јени Гафгасја»ны «мәчмуәчик»
андырмагла тәсәлли тапмышды.

«Јени Гафгасја»нын истилачы рус болшевикләринин
онларын әлиндә ојунчағ олаи мәһәлли әләтләрин ра-
лығыны нечә поздугуцу тәсәввүр едә билмәк үчүн
ыда чыхан «Коммунист» гәзетинин 10 феврал та-
ли баш мәғаләсини охумағ кафидир.

О ил «Јени Гафгасја»нын нөвбәти нүсхәси бир нечә
кечикмә илә чыхмышды. Бу һадисә Бақы гәзетини
ни гафгасјачыларын ағибәтинә» бир баш мәғалә
о етмәјә сөвг етмишди. «Коммунист» бу мәғаләсиндә

¹⁴¹ «Бакински рабочи», 15.VI.1927.

идди едирди ки, түркчүлүк, туранчылык вә азәрбајчанчылык шүарларынын јаланчы шүар олдуғу Түркіјә тәрәфиндән дә анлашылмыш, «Јени Гафгасја» түрк һөкүмәтнинн әмрилә бағланмыш, мәс’ул мүдирн мәһкум олмуш, илләрдән бәри советләр әлејһннә бағыран бу сәс, нәһәјәт сусмушдур.

«Јени Гафгасја»нын сәсинн кәсилдијини севинчлә е’лан едән «Коммунист» гәзети баш мәгаләснинн февралын 10-да јазмышды. Һалбуки «Јени Гафгасја» гыса бир фасиләдән сонра февралын 6-да чыхмышды вә бунула да дүшмәнин дүшдүјү күлүнч вәзијјәтә гәһгәһә илә күлмүшдү.

«Јени Гафгасја»нын Москва, Гафгаз, Түркүстан вә Идил—Уралда бу дәрәчәдә дәрин әкс-сәда ојатмасы тәсадүфи дејилдн.

«Јени Гафгасја» Анадолуну дөрд бир тәрәфинә, Иранын, Мисирин, Һиндистанын, Әфганыстанын вә дикәр Шәрг өлкәләринин мәркәзләринә јайылараг болшевизм зүлмү алтында ишлијән түрк вә ислам милләтләринн уградылары гәзавү гәдәр вә зүлм һаггында һәзин вә ојандырычы хәбәрләр апарырды. «Јени Гафгасја» Азәрбајчан мүһитиндән башга Түркіјә милли даирәләриндә дә рәғбәтлә гаршыланырды. Белә ки, түрк очаглары мәркәзи һеј’әти өзүнүн бүтүн шө’бәләри үчүн «Јени Гафгасја»ја абунә олмаг сурәтилә давамызы гүввәтләндирмиш олурду.¹⁴²

Тифлиседәки гурултајдан бир нечә ај әввәл Гафгаз мүсаватчыларын сүркүнү вә мәшһур 1924-чү ил үсјаныны јашамыш вә рус гылынчындан кечирилмишди. Башда Азәрбајчан вә Күрчүстан олмаг үзрә бүтүн Гафгазы әһәтә едән бу үсјан заманы Түркіјә ичтимаијјәтинин мүгәддәрәтымызла нә гәдәр дәриндән марагланмаға башладығыны, нәшрләримизин нә гәдәр мүсбәт тә’сирләр көстәрдијини түрк мәтбуатынын јазылары ачыгча ифадә едирди.

Истиснасыз олараг бүтүн Түркіјә мәтбуаты өзүнүн Гафгаздакы үсјан илә чидди марагландығыны, үсјана даир хәбәрләри хүсуси сә’јлә чап етмәсилә көстәрмиш вә бу јазыларында рәғбәтинин гијам едән милли Гафгазын леһиндә олдуғуну кизләмәмишди.

¹⁴² «Јени Гафгасја», март, 1926, ил 3, сајы 10.

Игдам» гәзетинин баш редактору вә саһибн Әһмәд
эт бәј өз имзасы илә јаздығы баш мәгаләдә дејир-

Түрк олмаг сәбәбилә садәләвһлүклә сөјләјәчәјик
әмиргимиз олан азәрбајчанлыларын уградыглары
ин бизи сон дәрәчә кәдәрләндирир. Болшевик ида-
ни шиддәтн илә Азәрбајчан түркләринин вә хүсу-
ләдәнијјәт хадимләринин уградыглары фачиә түк-
мизи үрпәдир. Төкүлән гадын, чолуг-чочуг ганынын
ы илә зүлм едәнләрә лә'нәт охујуруг. Инсанлыгда
әрәк олдуғумуз сәбәбијлә күрчүләрә дә о гәдәр
дрыг. Гәлбимиз даш дејилә ки, дујғусуз олаг.

Сөјләмәлијик ки, болшевизм шәхсијјәт һүгугу адына,
һүлүг һүгугу адына бир принцип танымаг истәмәјә-
р, гоншуларына да әмнијјәт бәхш ола билмәз. һүдуд-
мызын о бири тәрәфиндә чәрәјан едән горхунч һа-
нәр бизи титрәдир... Буна көрә дә Түркијә түрклә-
н Азәрбајчан вә Күрчүстан чүмһуријјәтләри һадн-
ини көздән узаг тутмамалары онларын тәбии
дыр.

Биз түрк гәзети болшевик һөкүмәтиндән көзләји-
ки, түрк үнсүрү һаггындакы фачиәләрә нәһәјәт
ин. Болшевикләр сөз вә сирр чыхмамасына сон дә-
диггәт јетирмәклә бәрәбәр Гафгаз фачиәси буралара
ин'икас едир. Болшевикләрн өз һәрәкәтләриндә
көстәрәчәк бир һүгуги маддә тапа билмирик.
һәмманларын да өзләринә мәхсус бир инкишаф прин-
ципи вардыр...»

Чүнчү совет конгресинин Тифлисдә ачылмасынын
и Шәргдә јаранан јени вәзијјәтлә әлагәдар олдуғу-
бу јени вәзијјәтин јаранмасында «Мүсават»ын баш-
рол ојнадығыны рәсми совет рәһбәрләри кизләтмә-
р. Бу хүсусда бәјанатда булуна Чичериндән баш-
ков да чыхыш етмиш вә демишдир:

Гафгаз республикалары биләваситә Түркијә вә
ла битишикдирләр. Чаһанкир дәвләтләр вахтилә
мләкәтләр васитәсилә рус империјасына тәзјиг көс-
диләр, инди дә Совет Иттифагына тәзјиг көстәрмәк
дрләр».¹⁴³

Чичерин исә тәһлүкәнин һансы саһәдә тәсәввүр олун-

дугуу изаһ етмиш, Гафгазын әһәмијјәтинин Бақыны бурада јерләшмәсиндән, онун гијмәтлн нефтиндән ирә кәлдијини сөјләмишдир. Чичеринин фикринчә, «Бақ елә бир көзәлдир ки, һәр бир јаделли маңорачы ону доғ јурдундан оғурламағ истәр».

Һәмин о доғма јурдундан оғурламыш олдуғу о кәзәлләр көзәли Бақыны әлдән бурахмамағ үчүн Моск. Түркіјә вә Иран сәрһәдләриндә нүмајиш етмәјә лүзү һисс едирди. Тәсадүфәнми, јохса мәхсусәнми Күрдүстадакы мәшһур Шејх Сәид үсјаны о заманлара тәсадү едирди.

Тифлиسدәки советләр гурултајы мүнәсибәтилә Гафгаза кәлмиш Раковски Бақыда чыхан «Коммунист» гәзетинә вердији мүнәсибәдә Күрдүстан мәсәләсинә тох нарағ демишди:

«...Үсјанын гүввә илә јатырылмасы һеч дә о демә дејилдир ки, мәсәлә һәлл едилмишдир. Мән Лозанна оларкән бу барәдә, хүсусилә күрд мәсәләси барәдә түр дипломатлары илә данышығ апардым. Бнзим сијасәт миздән мисал кәстәрәрәк онлара дедим ки, Түркіјә һә кумәти шәхсән өзү күрдләрин хиласкары ролуну ојнә малы, Күрдүстана мәдәни, сијаси мухтаријјәт вермәк вә бунунла да күрдләри өз тәрәфинә чәкмәлидир».

Мәсәлә ајдын иди. Советләр Гафгаз мәсәләси әвәзин дә көһнә тезисләрини — Түркіјәнин парчаланмасы тезисини днлә кәтирир вә аз гала тәһдидкар бир вәзијә алырды.

Бунунла бәрәбәр «Јени Гафгасја»ны асанлығ бағлада билмәдиләр. Садәчә оларағ 1927-чи илин ахырларында «фасилә верән» «Јени Гафгасја» өз јерини 1928-чи илдә ејни програмла вә ејни һәрарәтлә чыха «Азәри түрк»ә вермишдир. «Азәри түрк»ү 1929, 1930 и 1931-чи илләрдә нәшр едилән «Одлу јурд» мәчмуәси һәфтәлик «Билдириш» гәзети әвәз етмишләр. Совет һөкүмәтинин мүдахиләси нәтичәсиндә бу нәшрләрин гаһышынын алынмасыјла милли нәшрләримизин вә фәали јәтимизин Истанбул дөврү баша чатмыш, 1932-чи илдә е'тибарән Авропа дөврү башламышдыр.

Бу һадисә Азәрбајҗандакы истила һөкүмәтини онун кор-коранә олан аләтләрини вәчдә кәтирмишдир. 1932-чи илин әввәлләриндә Бақыда ачылан Азәрбајҗан коммунист партијасынын XX Бақы конфрансында мәрүзә едән партија катибләриндән Полонски вә А

нов мэрүзэлэриндэ бу һадисэ үзэриндэ дурараг бир севинчлэ хэбэр вермишлэр:

Мүсаватчылар харнчи өлкэлэрдэ бизим элејһимизэ и мүбаризэ апарырлар. Лакин онлара јени зэрбэ олмушдур. Истанбулда Мәммэд Әмин Рәсулзадәнин редактәси алтында чыхан мэтбу органлары «Одлу јурд», «Азәри түрк», «Билдириш» кими мәчмуэләр вә јустан мүһачирләринин органы «Јени Түркүстан» нәшрләмишдыр».

Бүтүн мүвәғгәти «зәрбәләрә» бахмајараг милли истиглал мүбаризәси сәсинин һеч бир заман кәсилмәјәти һәммин күнләрдә Берлиндә чыхмаға башлајан «Истиглал» гәзетиндән өјрәнәчәк олан Полонски вә Мәһмәд бу «зәрбәдән» бир анығы да олса сон дәрәчәдә олмуш, бу мәһнунијјәтлә дикәрләринин дә һиссәтигә тәрчүман олараг мэрүзәләриндә демишләр:

«Азәрбајҗан әмәкчиләри бу мэтбуатдан, совет Азәрбајҗаны илә бу вахт ачыг мүбаризә үсулундан мәһрум олунаруза һеч дә етираз етмишләр».¹⁴⁴

Болшевикләрин бајрам етдикләри күнләрдә 1932-чи декабрын 10-да Берлиндә «Јени Гафгасја», «Азәри Түркүстан», «Одлу јурд» вә «Билдириш» редаксияларынын һајракыјла вә ејни програмла «Истиглал» гәзети нәшрләмишды.

Совет һөкүмәти артыг дәли олмаг дәрәчәсинә кәлир. Бүтүн фитнә вә фәсад апараты илә биркә диплома-тистләр вә әһвалатчылар вә һәрәкәтә кәтирмиш, нәһајәт «Истиглал»ын асындан үч ил сонра онун Түркијәдә кирмәсинин јалдан едилмәсинә мүвәффәг олмушдур. Мүһачирләрин мүһүм һиссәсинин јашадығы Түркијәдә нәшрләмиш охунмасы милли давамиз наминә чох ләззәт олдуғундан «Истиглал»ы тамамилә бағламаг вә «Гуртулуш» мәчмуәсини чыхармаг мәчбуријјәти олмушдур.

«Гуртулуш» мәчмуәси 1934-чү илин ахырларындан берән бу күнәдәк ејни һәрарәт вә мүвәффәгијјәтлә давам едир.

Бунлардан башға, милли нәшрләрдән олмаг үзрә севинчләри вә ватчыларынын гәләмијлә вә Рәсулзадә Мәммэд Әмин үмуми редактәси вә јолбашчылығы алтында түрк-

¹⁴⁴ «Коммунист», 1932, 18 январ, № 16.

чә, алманча, франсызча, полжакча, русча, фарсча мұ
тәлиф китаб, рисалә, бәјаннамә вә мәгаләләр, је
«Мүсават»ын мадди, мә'нәви јардымы илә мүсаватч
лар тәрәфиндән Истанбулда «Азәрбајчан јурд билкис
адлы ајлыг бир елми мәчмуә нәшр олуңмушдур.

Алманија ичтимаијјәтини милли давамызла јахы
дан таныш етмәк мәгсәдилә «Гуртулуш»ун алманча әл
вәси чыхыр. Фиргә органы олмаг үзрә франсызча «Азә
бајчан», түркчә «Мүсават бүллетени» тә'сис едилмишди
«Прометеј» бирлијнә дахил олан милләтләрин орт
орғаны франсызча «Прометеј» мәчмуәсиндә Азәрбајч.
милли давасыны Авропа өлкәләри харичиндә, Јапониј
Чин, Манчурија, Гиндистан вә әрәб дүнјасында да т
нытмаға наил олмуш вә бу өлкәләрдә Азәрбајчан һаг
јазыларың чап олуңмасы имканы тә'мин едилмишдир.

Тәбиидир ки, бүтүн бу уғурлар болшевикләри һе
сәләдән чыхарыр вә онлары «Мүсават»ын харичдә
фәалијјәтинә гаршы шејтани тәдбирләр көрмәјә сө
едир.

Јухарыда мә'рузәләриндән истифадә етдијимиз П
лонски вә Аға Султанов ХХ Бақы конфрансында мүс
ватчылардан вә «Мүсават» идеолокијасындан сөз ача
кән коммунист партијасы дахилиндә баш верән мүхал
фәтләр вә группазлыгла мүсаватчылыг арасында сых б
мүнасибәт олдуғуну көстәрмишләр. Полонски русча, А
Султанов исә түркчә демишләр:

«Партија дахилиндә баш верән группазлыға гарш
мүбаризәдән бәһс едәркән илк нөвбәдә мүсаватчылары
идеолокијасы илә гидаланан мәһәлли милләтчилијә га
шы мүбаризә унудулмамалыдыр. Мүсаватчылар Азәрба
чан коммунист партијасының һәјатында вә инкишафы
да атылан һәр аддыма вә һәр дөврә дигтәтлә гијм
вериб өзләринин совет әлејһдары нүфузларыны гүввә
ләндирмәк үчүн бүтүн чәтинликләримиздән һетифа
етмәјә чалышырлар.

Группазларың партијаның ана хәттнә гаршы м
баризәләри јерли милләтчилик әләмәтидир. Шајани-ди
гәтдир ки, группазларың АКП МК вә БК-ның рәһб
ишчиләри әлејһинә олан мүбаризәләри «Мүсават» мә
буатында мүдафиә олуңур. Мәммәд Әмин Рәсулзадә
Мирзә Бала Мәммәдзадәнин сифәтиндә мүсаватчыла

Харичдәки «Мүсават» нәшрләриниң Азәрбајчан ком-
мунист партијасы сырларына гәдәр нүфуз едә билмә-
н, јәни коммунизм шўарларына алданмыш оланла-
көзләриниң ачмаға мүвәффәг олмасының Азәрбајчан
мунист партијасынын позулма вә ифласында бөјүк
ијјәти вардыр.

Аға Султанов һәмни мә'рузәсиндә мұхалифләрин
кванын Азәрбајчанын ишләринә мүдахиләсинә вә
арын Азәрбајчанда һакимијјәтләринә е'тираз етдик-
ни сөјләмиш вә демишдир:

«Көрүрсүнүз ки, бу мәсәләдә онлар мүсаватчылар
финдән јардымсыз дејилләрдыр».

Бу мұхалифәтин сонралар «милли уклончулуг» вә
«жуа милләтчилији» шәклини алараг Азәрбајчанын
амилә Совет Иттифагындаң ајрылмасыны тәләб едән
мөвгедә кәлиб дурдуғуну билирик.

Ана јурддан узаг олса да, азад вә сәрбәст бир мәт-
ын тә'сир вә нүфузу гаршысында бу гәдәр титрәјән
шевикләр буна көрә дә мұһачирәтдәки «Мүсават»
лијјәтинә гаршы шиддәтли тәдбирләр көрмүшләр.
Полонски илә Аға Султановун XX Бақы конфраңсында
«Мүсават» нәшрләри үзәриндә бу гәдәр әсәсли вә әт-
ли шәкилдә дурмалары гәрара алыначаг тәдбирләр-
лағәдәр иди.

Полонски вә Аға Султановун мә'рузәләри үзрә
Азәрбајчан коммунист партијасынын XX Бақы конфраң-
7 јанвар 1932-чи ил тарихли ичласында Азәрбајча-
дахилиндә вә харичиндә мүсаватчыларла мўбаризә
мундан бәһс едән вә бу хүсусда МК-ја там сәләһиј-
гәрән бир гәрар гәбул етмишдир.¹⁴⁵

Бу гәрардан бир мүддәт сонра Москвадақы мәркә-
КПУ тәшкилаты харичдәки мұхтәлиф мәркәзләрә, о
лөдән Берлин мәркәзинә ашағыдақы директиви көн-
рди:

«1. Бүтүн мөвчуд мұһачир тәшкилатларына соху-
г тәшкилат дахилиндә иттифаг јаратмаг сурәтилә ја

¹⁴⁵ «Коммунист», һәмни нөмрә.

¹⁴⁶ «Истиглал», ил 1, сајы 5. Берлин, 10 март 1932.

тәшкилаты тамамән позмалы, јахуд да мүхтәлиф парчалара аҗрылмаларына сә'ј көстөрмәли.

2. Нүфуз саһиби, күтлә үзәриндә тә'сири олан вә јолмаға башлајан, ејни заманда бу хүсусда бир фәалијәт көстөрән мәшһур шәхсләрин нүфузуну гырмаг үчүн максимум сә'ј етмәли, кәрәк мүһачират дахилиндә, кәрәксә мәнәлли, әләлхүсус һөкүмәт даирәләри нәзәриндә бир чох фактлар көстөрмәк јолу илә бу адамлара ләк вурараг нүфуздан салмалы».¹⁴⁷

Бу тәдбирләрә гаршы Мәммәд Әмин Рәсулзадә «Фитнәдән горуналым» вә «К. П. У.-ја диггәт!» мәгаләләрилә чаваб вермиш вә мүһачиратын ајыг вә диггәтли олмасыны, провакасија вә фитнәдән сагынмасыны төвсијә етмишдир.

Мәммәд Әмин бәј биринчи мәгаләсиндә демишдики, «емиграсјону дағымга — иштә болшевикләрин көз алдылары актуал мәсәләләрдән бири.

Бакы вә Тифлиسدә чыхан мәтбуата бахылырса бә мәсәләнин гафгасјалы болшевикләр үчүн «зәрбәчи» бир мәсәлә һалында олдуғу ашқара чыхар.

Һүрријәт вә истиглал фикрини тәрвич илә дахилдәки мүбаризә үнсүрләрини тамамән гүввәтләндирә емиграсјонун тарихи нә кими рол ојнадығы мә'лумдур. Һәдди-затында бир емиграсјон вә ихтилал гүввәти икә һал-һазырда гоча Русијанын идарәсини әлә алмыш бу лунан болшевикләр бу әһәмијјәтин нә олдуғуну, әлбәтте, билир, тәдбир вә тәшәббүсләриндә бу нөгтәдән нәш'ә едирләр».

Болшевикләрин харичдәки «Мүсават» нәшрләри илә мүбаризәсини, болшевик гурултајынын сон гәрарыны вә нәһајәт Москванын харичдәки КПУ акентләрин көндәрдији сон директиви хүласә етдикдән сонра Мәммәд Әмин бәј «Вәтәниндән узагларда галмаг бәдбәхтлијиндә булунмагла мәрәзи бир һәссасијјәт көстөрән мүһачирләримизә» тохунараг әлавә едир:

«Болшевизм диктаторлуғу, нә дејирләрсә десинләр критик бир заман јашајыр, ејни заманда бејнәлмилә

¹⁴⁷ Алманијада насионал-сосолисистләрин иш башына көтөрүлүшүнүн нәтиҗәсидән бир ил әввәл Берлиндә русча чыхан «Наш век» газетиндә чап олунан бу сәнәд «Истиглал»ын 20.VI.1932-чи иҗтимаг тарихли нөмрәсиндә дә дәрҗ едилмишдир.

н мұвазинәти дәхи саллантылыдыр, бу күн олмаса арын гејри-мүнтәзир бир тагым һадисәләрин зүһуру әмәлдир.

Зүһур едәчәк һәр һансы бир бәһранда совет режимн бәјүк бир имтаһан кечирәчәк вә Советләр Иттиһады вәвәл зәһф булундуғу нөгтәләриндән һәч шүбһәсиз лаг верәчәкдир. Гафгасја бу зәһф нөгтәләрин бирир. Совет мәтбуатынын гафгасјалы емигрансионун би дөвләтләри Гафгасја ишләринә мұдахилә етдирлә мәшғулијјәтләриндән бојуна бәһс етдикләри, еттә ки, мәһнасыз дејилдир. Бунун үчүн дә онлар вар әләрини бу емигрансиону инхилала сәрф едир, әлиндән кәлән һәр васитә вә һәр дүрлү фитнә илә ону вә әғјар нәзәриндә дүшмән, һәр дүрлү һәрәкәтдән бир һала кәтирмәк истәјирләр.

Дүшмән буну истәјир...»¹⁴⁸

Мәммәд Әмни бәј мұһачиратымызы бирлијә, һәм-лијә, хејирлә шәри ајыр д етмәјә чағырырды.

Мәммәд Әмин бәј «К. П. У-ја диггәт!» мәгаләсиндә ү вә ермәни мұһачирләри арасында КПУ акентлә-рин ифша олунан фәалијјәтиндән бәһс едир вә мәга-нин белә битирирди:

«...Һәр заман дүшмән интригасыјла К. П. У. фитнә-һәдәф олдуғумузу көздән ираг тутмајалым. Дүшмә-бизи даима деморализә вә дезорганизә етмәк үзрә-ғуну бир ан үчүн олсун унутмајалым.

Әвәт, К. П. У. истәјир, буна диггәт едәлим: онун ни гысыр бурахмаг бизә борчдур.

Бу борчумузу мұвәффәгијјәтлә ичра етмәк үчүн пәли сөзләр, шүбһәли ишләр вә шүбһәли адамлар-сахланмаг, истиглал идеалынын өтәдән бәри танын-кадросу әтрафында бирләшәрәк бу чидалын сынан-тактикинән гәтијјән ајрылмамаг лазым.

Иман вә дисциплин! — Иштә, К. П. У.-нун ишини гы-бурахачаг бир шүар!»¹⁴⁹

«Мүсават» бу шүарла сыраларыны көздән кечирә-јени програм әсасларыны, јени тактика вә јени мнамәснни тәсбит етмәк үчүн фиргә гурултајы рачагдыр.

¹⁴⁸ «Истиглал», ил, 1 сајы 11 Берлин 20.6.1932.

¹⁴⁹ «Истиглал», ил, 2 сајы 37 Берлин 1 ијул 1933.

XI

«Мүсават»ын Јени Програм Эсаслары

1936-чы илин августунда Авропада «Мүсават» фиргәсинин конфрансы кечирилмишдир.

Конфранс чағырылмаздан эввэл фиргә рәһбәрлији тәрәфиндән «Јени програм эсаслары лајиһәси» илә бирликдә мәс'ул мүсаватчыларә көндәрилән «Преамбула эсаслары»нда дејилирди:

«...«Мүсават» халг фиргәсинин програмы 1919-чу илдә Бакыда топланан II гурултајда тәсбит сдилмишдир. О замандан бәри кечән 17 ил әрзиндә фөвгәл'адә һадисәләр чәрәјан етмишдир. Бу һадисәләр кәрәк бејнәлмишләр, кәрәксә милли саһәдә һәр дүрлү програм үзәрндә радикал тәсирләр јапан бөјүк сарсынтылар вүчудә кәтирмиш вә бу сарсынтыларын тәсирилә тарих сәһнәсинә јени амилләр кәлмиш ки, ејни заманда онлар да јени амилләр доғурачаг јени мәфһумлар вә јени мәфкуралар јоғрулмасына сәбәб олмушлар.

Бу бөјүк амилләрин тәсирилә, шүбһәсиз, чоһдан дәјишдирмәјә мөһтач бир һала кәлмиш икән фиргә програмымыз өзүнү дәјишдирмәк сәләһијјәтиндә булуна конгрессин мә'лум шәраит вә сәбәбләрә кәрә топланмасы үзүндән бу күнә гәдәр 17 ил эввәлки шәклини рәсмән мұһафизә едирсә дә, фе'лән фиргәјә мәнсуб мәс'ул мүәссисә вә шәхсләрин ичраат вә нәшријјатында алачағы јени шәклин эсаслы чизкиләри мүәјјәнләшмишдир.

«Мүсават» фиргәсинин диваны тәрәфиндән нәшр олунмуш «Мүсават бүллетени» мәчмуәсинин биринчи вә икинчи нөмрәсиндән өјрәнилдијинә кәрә¹⁵⁰ конфранс програм, тактика вә тәшкилат мәсәләләрини мүзакирәтмиш вә бу хүсусда гәрарлар гәбул етмишдир. «Бүллетен»ни икинчи нөмрәсиндәки изаһата кәрә конфранс гәбул едилән «Јени эсаслар» бир програм олмагдан эввәјадә бу програмын ана фикирләрини тәјин едән эсаслардыр.

«Бу сурәтлә ирәлидә топланачаг јени бир конгресс принципә дәјишдирилмәли вә тәкмилләшдирилмәлидир»

¹⁵⁰ «Мүсават бүллетени», сентјабр 1936-чы ил, сајы 1 вә январ 1937-чи ил, сајы 2.

дә прогамын гәти сурәтдә тәртиби, тәфәррүата
инчаја гәдәр тәнзимн дә, дүшүнчәмизә көрә, гурту-
г олаң вәтәндә јеринә јетириләчәкдир.
ачаг бунунла бәрабәр мүасир чәрәјанлара лагејд вә
ги еһтијачлара е'тннасыз гала билмәјән бир инги-
фиргәси үчүн идеоложи ана әсаслары тәсбит едәрәк
н тәрәфдарларыны бу фикирдә тәрбијә етмәси зәру-
р.»

дәгигәтән дә, милли бир һәрәкатын башында дуран вә
әрәкаты сөвг вә идарә, тактика вә стратекијасының
им етмәк зәруријјәтиндә олаң бир фиргә һәјат вә
сәләрин дигтә етдији еһтијачлара лагејд гала бил-
и. Һәјат вә һадисәләр, икинчи гурултајдан сонра-
очрүбәләр вә әлдә едилмиш нәтичәләр исә програмы
дән көздән кечирмәји, хуеусилә истиглал дөврү тәч-
ләри илә ондан сонракы илләрин һадисәләрини нә-
алараг милли һәрәкаты реал бир әсаса бағламағы
б гылыр. Өтән сијаси һадисәләри хатырласаг, бу
әсаса бағланманың нә гәдәр зәрури олдуғу ајдын-
р.

дәлә Русија ингилабындан әввәл гурулмуш вә мәдәни
чүлүјүн мәнтиги бир нәтнчәсн олаң түрк халглары-
сијаси вә милли һәрәкаты Русија ингилабындан
а ајдынлашан кими ваһид бир түрк дөвләти гурмағ
нсызлығы илә гаршы-гаршыја кәлмишди.

ир түркләр үчүн тарихи бир фүрсәт доғмушду. Түрк-
бу фүрсәтдән истифадә едәрәк рус бојундуруғундан
улачаг вә милли мүгәддәратларыны өз әлләринә
агдылар. Милли дөвләт гурачагдылар. Анчаг бу
өт романтик түркчүләр кими «Мүсават» фиргәсинин
ик програмында тәсбит едилдији шәкилдә мүмкүн
рду.

сијаның харабалыглары үзәриндә ваһид дејил, ај-
јры түрк дөвләтләри гурулур вә јахуд гурулмағ ис-
р. Дунја түркләринин кеополитик вәзијјәти, чоғрафи
јәт е'тибарилә дағының вә бир-бирләриндән узағ
лары, онлары ајры-ајры милли дөвләт гурмаға сөвг
шди. Доғрудур, «Мүсават» фиргәси бу вәзијјәти нә-
алмыш вә бу милли дөвләт прннסיпици дилә кәти-
ән бир күн бу дөвләтләрин федерасија јарадачагла-
тәсәввүр етмишди. Фәгәт о «бир күн» узағ, бу күн
ахын иди.

вә күлтүр хусусунда ејни мәфкурә, гајә вә тактикај саһиб мүхтәлиф түрк елләрини сијаси-дөвләтчилик сәһәсиндә мәһәлли јурдчулуг—вәтәнчилик јолуна сөвг е мишди.

Идил-Урал истиглал һәрәкатынын лидери Аја Исһаги бәј дејир:

«Биз гафгазлысы, крымлысы, түркүстанлысы, идил-ураллысы, мүхтәлиф саһәләрдә олсаг да, бу нәтичә кәлдик: о да бизим түрк бирлијимиздир, түрк милли бирлијимизин реал бир һала кәлиб чыхмадығыдыр...

...Кәләчәк ганлы савашын нәтичәсиндә болшевик рәжиминин јыхылмасыјла вүчүдә кәләчәк бошлугда Түркүстанда, Гафгазда, Крымда, Идил-Уралда јашајан түрк халглары өз елләрини горумаға вә өз дөвләтләрини дзәлтмәјә киришәчәкләр. Буну едәркән дә түрк тарихи дәки бүтүн дөвләтчилик бачарыгларыны мејдана гој чаглар».¹⁵¹

«Биз, ССРИ-дә јашајан түрк-татарлар бир ана вә бир атанын ушаглары олсаг да, мәдәнијјәтимиз, тарихими дилимиз бир олса да, чоғрафи вәзијјәтимиз бир дејилди. Биз украјналылар кими топлу олагаг бир јердә јашамарыг. Бизим елләримиз: Түркүстан, Гафгаз, Крым, Идил-Урал, Сибир чох кениш вә бир-бириндән узагдырлар...

Бунунла бәрабәр:

«...Түрк халглары чоғрафи чәһәтдән нә гәдәр узаг јашасалар да, ојаныш дөврү башлар-башламаз түрк мәдәни бирлији гиблә олагаг гәбул едилмишдир. Чариз дөврүндә бүтүн милли фәалијјәтләримиз бу јолла һәр кәт етмишдир. Истиглал дөврүндәки гуртулуш һәрәкәтләримиз да чоғрафи вәзијјәтин ајырмасындан дола ајры-ајры көрүнсә дә, мә'нән бирлик руһунда дава етмишдир. Кәрәк мәмләкәт ичиндәки ишләримиз, кәрәксә мүһачирлијимизин ишини јүрүтмәк үчүн ајры-ајры Түркүстан, Азәрбајчан, Крым, Идил-Урал Истиглал Комитәләри әтрафында топланмагла бәрабәр онларын јүрүдүкләри јол вә тә'гиб етдикләри гајә түрк күлтүр бирлијини мүһафизә етмәк вә өз елләрини рус бојунд руғундан гуртарыб мүстәгил јашамагдыр».¹⁵²

¹⁵¹ Аја Исһаги, «Бу күнкү вәзијјәт вә бизим вәзифәләримиз», «Јана милли јул» мәчмуәси, август 1935.

¹⁵² Аја Исһаги, «Јана милли јул» мәчмуәси, феврал 1935.

Түрк мэдэни бирлијини јалныз мүстәгил түрк дөв-
н дахилиндә керчәкләшдирмәнин мүмкүн олачағы
тәт вә иманындан доған сијаси-дөвләтчи түрк милли
әкаты һәјат вә һәгигәтлә үз-үзә кәлинчә ортаг күлтүр
лији әсасына бағлы вә садиг галмагла бәрабәр ајры-
ы түрк милли дөвләтчилијинә кәлиб чатмышдыр.

Һәлә 1917-чи илин мајында Москвада топланан Ру-
түркләринин биринчи гурултајында торпаглы-тер-
риал милли мухтаријјәт тезисинә гаршы торпагсыз,
ф мэдэни мухтаријјәт тезисини дилә кәтирәнләр вә
г руһани идарәсинин тәшкили илә бүтүи түрк вә
әлманлары бир мәркәздән идарә етмәји дүшүнәнләр
милли бирлнк әндишәсилә һәрәкәт едирдиләр.

Мә'лум олдуғу кими, һәм Бақы, һәм дә Москва гу-
тајларында милли дөвләт тезисини дилә кәтирән
«сават» фиргәси вә онун нүмајәидәси Мәммәд Әмин
улзадә иди, Москва гурултајы Мәммәд Әмин бәјин
сини гәбул етмишди. Гурултај ејни заманда мәркәзи
а сечәрәк она Дашкәнддә, Казанда вә Бақыда ол-
үзрә үч гурултај чағырмағы тапшырмышды. 1917-чи
н јайында Казанда топланан икинчи гурултаја мәса-
ин узағлығы, ингилаб вә анархија нәтичәсиндә јол-
ын позулмасы үзүндән Түркүстаи, Азәрбајчан вә
мдан нисбәтән аз нүмајәндә кедә билмиш, бунун
чәсиндә дә гурултај Идил-Урал түркләринин гурул-
и маһијјәтини алдығындан хүсусилә бу мәнтәгә түрк-
нин мүгәддәрәти илә марағланмыш вә бу мәнтәгәнин
ли-мэдэни мухтаријјәтини е'лан етмәјн гәрара ал-
ды. Бу гәрары тәтбиг үчүн сечдији мухтаријјәт
әтинә Идил-Урал милләт мәчлисини чағырмағы тап-
омышды. Мухтаријјәт һеј'әти Сибир түрк-татарла-
ын да иштиракы илә 1917-чин ил нојабр ајынын 22-дә
кабрын 4-дә) Уфада Идил-Урал милләт мәчлиси топ-
ы. Идил-Урал милләт мәчлиси бүтүн милли вә дини
әрн јолуна гојмагдан башга Идил-Урал милли чүм-
ијјәтини јаратмаг үчүн хүсуси бир һеј'әт сечди. Бу
әт бүтүн һазырлығлары тамамлајыб Идил-Урал
ли чүмһуријјәтини е'лан етмәк әрәфәсиндә икән 1918-
илин апрелиндә болшевикләр тәрәфиндән һәбс олу-
Бүтүн Русија түркләрнин биринчи гурултајынын
арыны тәтбиг етмәјә доғру атылан бу илк аддым јал-

Һәм 1917-чи ил нојабрын 26-да Бағчасарајда Крым хэнларынын тарихи сарајында Крым милли гурултајы ачылыр вә 150 ил әввәл ендирилмиш көј Крым бајрағы сарајын үзәрнә галдырылырды. Крым милли гурултајы Крым конституциясыны тәнзим едәрәк Крым мухтар чүмһуријјәтини е'лан едирди.

Јенә 1917-чи ил декабрын 10-да Хокандда Түркүстан гурултајы ачылыр вә Хокандын мухтар чүмһуријјә е'лан едилмәси гәрәра алыныр. Ики ај дөрд күн јашаја бу чүмһуријјәт дә Идил-Урал вә Крым мухтаријјәтләри кими гызыл рус империалистләри тәрәфиндән ган ичиндә боғулмушдур. Бунунла бәрәбәр һәм Москва вә Казан гурултајлары, һәм дә Уфа, Бағчасарај вә Хоканд гурултајлары вә онларын гәрарлары әсир түркләрин истиглалла вә милли дөвләт гурмаға доғру гәти бир ирадә изһар етдикләрини вә бу ирадәләрини кеполитик вәзијјәтләри долајысыјла мухтәлиф шәкил вә тәрздә бәјан етдикләрини көстәрир.

1917-чи илин нојабр ајында азәри, күрчү вә ермәниләрдән ибарәт Загафгазија һөкүмәти гурулуру. Бу һөкүмәтин 1918-чи илин февралында чағырдығы Загафгазија Сејми азәрбајчанлыларын, хусусилә «Мүсават»ын исраһари илә 1918-чи ил апрелин 9-да Загафгазијанын Русиядан ајры мүстәгил бир дөвләт олдуғуну е'лан едирди.

1918-чи илин мајында исә күрчүләр бирликдән чыхдылары үчүн Загафгазија федерациясы дағылыр. Ермәнистан вә Азәрбајчан мајын 28-дә өз истиглалларыны е'лан едирләр.

Бу һадисәдән бир аз әввәл, јә'ни мајын 11-дә Шимали Гафгаз милли мәчлис Дағыстанла Шимали Гафгазын истиглалыны е'лан етмишдир.

Русия түрк вә мүсәлманларынын милли һәрәкәтләри тарихиндә бу сон һадисәләр чох мүһүм јер тутур. Чүнки Азәрбајчан вә Шимали Гафгаз гуртулуш јолуну әһ камил шәклини е'лан етмишдиләр. Милли-мәдәни мухтаријјәтдән башламын милли-мәһәлли мухтаријјәт кәлиб чатан дикәр түркләр чоғрафи вәзијјәтләри вә имкансызлылары үзүндән истиглала јетмәјиб арадан галхдылары бир заманда Азәрбајчанла Шимали Гафгазта мүстәгил вә камил-әл-һүгүг милли бир дөвләт гурурду.

әтлеринә танытмаға мүвәффәг оланы Азәрбајчан шдур. Бунун да башда јенә кеополитик вәзијјәт нәси олмаг үзрә бир чох сәбәбләри варды.

Азәрбајчан һүдуд бојунда иди вә һүдудунда муһакедән Гафгазын чәнуб һиссәсиндә һәрб чәһһәсинә и јерләширди. Бу торпаг үстүндә Русија илә Түркияә рибә вәзијјәтиндә идиләр. Беләликлә, Азәрбајчанын ушла бирликдә бүтүн Гафгазын вәзијјәти Пыашанын алтик милләтләринин вәзијјәтинә чох бәнзәјирди.

Азәрбајчан истиглалыны е'лан едәрәк мәғлуб рус сунун архасынча ирәлиләјән Түркияәдән истифада илир. Түркияә дә өз нөвбәсиндә Гафгаз милләтләри-Русијадан ајрылмаларыны тәшвиғ, һәтта тәләб едир-Дикәр түркләр үчүн, хусусилә Идил-Урал вә Түркияә үчүн бу чүр мунасиб бир вәзијјәт мөвчуд дејилди. Бу сијаси, чографи вә стратеги сәбәбләрдән до-ајры-ајры түрк дөвләтләринин гурулмасы зәрурәт ини алмыш, бир күлл һалында башлајан түрк мил-рәкаты ајры-ајры јурдчулуг вә милли дөвләтчилик на кәлмишди.

Кеополитик вәзијјәтин зәрури вә мәнтиги бир нәси олан бу һалы илк өнчә јени Түркияәдә көрдүк.

Османлы императорлуғунун сон парламенти гәбул и «Мисаги-милли»дә јалныз Османлы император-на дахил түркләрин мүгәддәрәтыны дүшүнмүшдү. Эррум конгресиндән сонра 1919-чу илин сентјабрында ырылан мәшһур Сивас конгресиндә тәшәккүл вә тәәс-дән чәмијјәтин ады «Анадолу вә Румели мудафиеји-г чәмијјәти» иди. Бу чәмијјәтин нумајәндәси кими рес тәрәфиндән «Вәтәнин һеј'әти-үмумијјәсини тәм-едән бир һеј'әти-тәмсилијјә» сечилди... Сивас кон-и Эрзурум конгресинин гәрарларыны бәјәнәрәк Ос-ы императорлуғуна дахил олан бүтүн түрк миллә-н ирадәсини ачыгламыш вә бәјән ејләмишдир».¹⁵³ Түркияә чүмһуријјәт халг фиргәси Сивас конгреси-үнүн илк конгреси сајыр.¹⁵⁴ Бу фиргәнин програмын-сә Түркияә харичиндәки түркләрдән һеч бәһс дә олун-

¹⁵³ Акчураоғлу Јусуф, «Түркияә Чүмһуријјәти», «Түрк или», Истанбул, с. 58.

¹⁵⁴ Акчураоғлу Јусуф, өјни өсәрн.

мур. Экинчә, Түркијә Мисаги-миллини керчәкләшди мэк үчүн Гәрби Европа империалистләри илә дөјүш Түркүстан, Крым, Идил-Урал вә Азәрбајчан түркләрнин мүбаризә апардыглары Русија илә мүттәфиг олм мәчбуријјәтиндә галмышды. Јенә бу мәчбуријјәтин т сири алтында «Түрк очағы» өзүнүн 1927-чи илдәки конгресиндә низамнамәсинин илк маддәсини дәјишдирәр фәалијјәтини јалныз Түркијә һудудлары илә мәдудлашдырды. Һәтта бир мүддәт сонра «Түрк очағы»нын өз фәалијјәтини дајандырмасына «Түрк јурду» мәчмуәсинин бағланмасына лүзүм көрүлд. Артыг Түркијәдә бир Түркијә түркчүлүјү доғмушду бу һалын чығырындан сапмыш бир хәтасы олмаг үз һәтта «Анадолу милләтчилији» спизоду да мүшаһидәдилмишди. «Анадолу» мәчмуәси әтрафында топлан бир груп зијалылардан ибарәт зүмрәнин ирәли сүрдү иддијајә көрә түрклүк бир милләт дејил, бир иргдир бу иргә Анадолу, Азәрбајчан, Түркүстан вә и. а. кимилләтләр дахилдир.

Бунун гәдәр ифрат олан романтик туранчылыг әски мәнасыны тамамилә дәјишдирмишди. Мәсәлә туранчылығын идеологу Зија Көјалпа көрә:

«Түркчүләрин узаг мәфкурәси Туран намы алтын бирләшән оғузлары, татарлары, гырғызлары, өзбәкләр, јакутлары лисанда, әдәбијјатда, һарсада бирләшдирмәдир. Бу мәфкурәнин бир шәнијјәт (реаллыг— Р. Ә.) һалына кечмәси мүмкүндүр, јохса јох? Јахын мәфкурәлә үчүн бу чәһәт аранса да, узаг мәфкурәләр үчүн арамаз. Чүнки узаг мәфкурә руһлардакы сонсуз вәчди бәхәјли јүксәлтмәк үчүн һәдәф алынан чох чазибәли бәхәјалдыр. Мәсәлән, Ленин болшевиклик үчүн јахын мәфкурә олараг коллективизми, узаг мәфкурә кими коммунизми ирәли сүрмүшдүр. Коммунизмин нә заман һүсүс кәләчәји барәдә суаллара белә чаваб верир: коммунизмин нә заман тәтбиг олуначағыны индидән сөјләмә олмаз. Бу, һәзрәти-Мәһәммедин чәннәти кими нә заман вә һарада көрүнәчәји мәлум олмајан бир шејдир. Буну Туран мәфкурәси дә бунун кимидир. Јүз милјон түркчү бир милләт һалында бирләшмәси түркчүләр үчүн гүввәтли бир вәчд мәнбәјидир. Туран мәфкурәси олмасајды, түркчүлүк бу гәдәр сүрәтлә јајылмајачагды. Бунунда бирдиклә ким билдир, бәкәһәстәһәстәдә Туран

үрәсинин һүсулу да мүмкүн олачагдыр?

Мәфкурә кәләчәјин јарадычысыдыр. Дүнән түркләр хәјали бир мәфкурә халында олан милли дәвләт үн Түркијәдә бир шә'нијјәт халыны алмышдыр.

О халда түркчүлүјү мәфкурәсинин бөјүклүјү бахыдан үч дәрәчәјә ајыра биләрик:

1. Түркијәчилик.

2. Оғузчулуг вә јахуд түркмәнчилик.

3. Туранчылыг.

Бу күн шә'нијјәт сәһәсиндә јалныз түркијәчилик ыр».¹⁵⁵

Унутмаг олмаз ки, бу сон гајәни тәшкил едән тураныг да Зија бәјә көрә «оғузлары, татарлары, гырлары, өзбәкләри, јакутлары лисанда, эләбијјатда, да бирләшдирмәкдир».

Зија бәј реаллыг, шә'нијјәт кими түркијәчилији көр. Түркијә түркчүләринин бу «Түркијә јурдчулуғу» јанашы бир Крым, Түркүстан, Идил-Урал түрк јурдугу да вардыр. Крым милли һәрәкатынын лидери Чә-Сейдәһмәд дејир:

«...Јурд ешги артыг һәр күн кечдикчә бүтүн халгынын руһунда даһа шиддәтлә чанланыр... Артыг јурд нәси јалныз һәјәчанлары јүксәлтмәклә галмыр... ыз көз јашларымызы төкдүрмүр... Минләрлә инсан үгәддәс әмәл уғрунда чан верир... Јалныз Крымда л, бүтүн мәһкум түрк елләриндә јурд вә гуртулуш шы артыг түркчүлүн ән мүгәддәс даваһы халына нишдир.

...Тарихин исбат етдији һәгигәтин ән мүһүмү халга, әтә әһәсләнән һәр милли даһанын мүзәффәр олмасы лдирми? Крымлыларын јурд фәһиәси, крымлыларын улуш һағлары тарихин ән мәшру даһаларындан би дејилдирми?.. Бу даһанын мәғлубијјәтини көзлә әр тарихи аһламајан, һағгын, әдаләтин гүввәсини әјән, милли чәрәјанларын күчүнү аһламајанлардыр. ...Биз тарихә әһәсләнән вә милли вичданын инки ындан күч аһан һағлы јурд даһамызда исрар едәр орадан зоракылығла чыхарылмыш гардашларымы-

¹⁵⁵ Зија Көјалп, «Түркчүлүјүн әһәсләры», Анкара, 1339,

зын өз јуваларында топланмаларыны диләркән јалн бизим халгымызын јеринә тајытмасыны, јалныз бизи халгымызын рифаһа говушмасыны диләмирнк, бизи мүгәддәс әмәлимизин бүтүн түрклүжә фајдалы олдуғу да иман едирик, бундан гүввәт вә чәсарәт алырыг».¹⁵⁶

Бу јурдчулуғун вә јурд ешгинин Түркүстан милләчиләриндә алдығы шәкил беләдир. Түркүстан истиғләһәрәкатынын органы «Јаш Түркүстан» јазыр:

«Һәгигәт дејилән шеј нә бирдән-бирә, нә дә өзүнә анлашылып. Бир чох адамлар һәгигәтә әввәл ујуб, инаныб кәлдикләринин доғру олмадығыны көмәклә чатырлар. Бир чох түркүстанлылар исә — јалн онлар јох — ган гардашлығынын вә дин бирлијинин минли дүшмәнә гаршы мүбаризәдә әсас тәмәл олундуғун узун замандан бәри инанараг кәлдиләр. Фәгәт гардаш диндаш мәмләкәтләрдә кечирилән һәјаты көрдүләр әмәкләри боша кетмәди. Түркүстанлылар букүнкү дөвр јүрүдүлмәкдә олан сијаси мүбаризәдә нә гардашлығы нә дә диндашлығын бир ролу олмадығына, әксинә, мүһүм нөгтәнин дә һәјати мәнфәәт, һәтта күндәлик һәјати мәнфәәт олдуғуна шаһид олдулар».¹⁵⁷

...Һәр шејдән әввәл өз чәбһәмизи, өз Түркүстан бирлијимизи күчләндирмәлијик. Бу күчлү Түркүстан милләти бирлији чәбһәсини диқәр совет дүшмәни, Русијадан арылмаг истәјән халгларын мүбаризә чәбһәләриннә биләшдириб онларла бирликдә рус империализминә гаршы мүбаризә апармалыјыг. Биз рус империализминә гаршы мүбаризә чәбһәсиндә бизимлә бир сәфдә дуру савашан халгларын һансы дин вә һансы ирг, фиргә, мәнсуб олдуғларыны нәзәр-е'тибара алмамалыјыг. Јалныз бу јол бизи миллән гуртулушумуза говушдурачак дыр... Бундан фәргли јоллар нә олурса-олсун алдачы јоллардыр...

...Бизи бу гуртулуш вә мүстәгил һәјата говушдурачак ән доғру, ән гыса јол өнчә Түркүстан милләти бирлији чәбһәсинин сарсылмаз, күчлү вәзијјәтә кәтирилмәси вә Түркүстан милләти бирлијн чәбһәсинин башга чәбһәдә халгларын милләти мәркәзләрилә сәмими вә сых бағла

¹⁵⁶ «Әмәл» мәчмуәси, 1935, сајы 11—12. Шаир Нијазини мәзары башында сөјләнән нитг.

¹⁵⁷ «Јаш Түркүстан», 1935, декабр, сајы 73.

аг бир чәбһә һалында мүбаризә апармагдан ибарәт-
ө. Бунун харичиндә нә гуртулуш, нә дә һүрријјәт
дыр...»¹⁵⁸

«Мүсават» фиргәсинин програм әсаслары исә үму-
түркчүлүклә азербайчанчылығы идеал бир сурәтдә
өләшдирмәјә мүвәффәг олмушдур. Түрк мәдәни бир-
инә садиг вә бағлы галан «Мүсават» фиргәсинин бу
програм әсаслары»на көрә:

«Мүсаватчылыг бөјүк түрк күлтүрүнә бағлы, мил-
мәдәни вә инсани дәјәрләри мәнимсәјән, һүрријјәт,
һүријјәт вә истиглал идеалына садиг Азербайчан
әнсевәрлијидир.

Бөјүк түркүјә мәнсуб бир мәмләкәт олмасы сәбә-
лә Азербайчан дикәр түрк елләри илә күлтүрәл сурәт-
бағлыдыр. Бу бағлылығын бундан әввәл олдуғу кими
ндан сонра дәхи горунмасыны мүсаватчылыг чиддиј-
лә мүдафиә едир».

Азербайчанчылығын исә тарихи бир миссијасы вар-
р.

«Азербайчан гәдим заманлардан бәри тарихин мүх-
иф дөврләриндә өзүнәмәхсус сијаси варлыг көстәрә-
к мүстәгил дөвләт һалында јашамышдыр. Азербайчан
лығы исә мүсават милләт олмаг үзрә зәнкии бир күлтүр
атына малик булунмуш вә бунун мәнтиги нәтичәси
араг сијаси бир идеал дашымышдыр. Бу идеала тәрчү-
н олан милли Азербайчан «Мүсават» халг фиргәси
18-чи илдә милли Азербайчан чүмһуријјәти истиглалы-
н еланындакы тәшәббүсү, бу тәшәббүсүн фикирдән
ө кечирилмәси јолундакы фәалијјәти вә нәһајәт гы-
п рус истиласына гаршы милли мүчадилә ишиндә көс-
әдији јолкөстәрәнлији илә бүтүн азербайчанлыларын
ричик сијаси тәшәккүлүдүр».

Түрк милләтинин топлу олараг бир јердә јашамама-
бир-бириндән узаг вә дағыныг булунмасы нәтичәси
ан ајры-ајры милли дөвләт гурма һәрәкаты бу күн Ру-
аја гаршы ваһид чәбһә тәшкил етсә дә, јенә бир-
риндән фәргли дөвләт сијасәти јүрүтмәк еһтијачыны
гурачагдыр. Чүнки бу мәмләкәтләр мүхтәлиф чоғрафи
сијаси вәзијјәтә маликдирләр вә мүхтәлиф игтисади
аларда јерләширләр.

Гара дәннзлэ Аралыг дәннзнннн јолу үзәрнндэ јерлэшән Түркнјә Кнчнк Аснја вә Балканлар комплексынә дахнлднр. Крым Гара дәннз вә Шәргн Авропа мәсәләләрн арасындадыр. Авропа илэ Аснјанын бнрлэшднјн јердә дуран Иднл-Урал Хәзәр дәннзн васнтәснлэ Гафгаза, гәрбдән Украјнаја вә Руснјаја, гырғыз чөлләрн илэ дә Түркүстанна бағлыдыр. Түркүстанын исә мүстәсна бнр вәзнјјәтн вардыр. Орта Аснјада Руснја илэ Чнн арасында нарчаланмыш олан Түркүстанын мүгәдәрәтн бу нкн бөјүк дөвләтнн сүгүтү илэ әлагәдардыр. Чөкмәкдә олан бу дөвләтләрлә һәмсәрһәд гоншу дөвләтләр днкәр түрк елләрнннн һесаблашмаг мәчбурнјјәтнндә галдығлары гүввәләрдән фәрғлднр. Азәрбајчан исә Шәргн Авропа илэ Јахын Шәргн бнрлэшднрән вә Хәзәрлә Гара дәннз арасында јерлэшән Гафгазын әјрылмасы гејрн-мүмкүн олан бнр үзвүдүр. Гафгаз милләтләрн мүхтәлнф бағларла бнр-бнрләрннә о гәдәр бағлыдырлар кн, һамысы мүстәгнл вә һәмрәј олмадан һеч бнрн азадлығны горуја бнлмнр. Азәрбајчан мәсәләсн бүтүн Гафгаз мәсәләснннн бнр парчасыдыр. Гафгазда мүстәсна вә нүфузлу бнр јер тутан Азәрбајчан өз нстнглалыны әлдә еднб горумаг үчүн Гафгазын днкәр милләтләрн илэ әл-әлә јүрүмәк мәчбурнјјәтнндәднр. Елә буну нзәрә алан «Мүсават» фнргәсн «Јени програм әсаслары»нда дејнр:

«Мнлли нстнглалымызын кери алынмасы вә онун нрәлдә һәр чүр тәһлүкәләрдән горунмасы үчүн снјасн мүгәдәрәтлары бнзнмлә ортаг олан гафгазлы гоншуларымызла һәлә мүстәгнл нкән тәсәввүр етднјнмнз (II гурултајын гәрары) конфедератнв бағларла даһа мөһкәмчә бағланмаг мүсаватчылығын чндднјјәт вә гәтнјјәтлә гәбул етднјн бнр әсасдыр».

Анчаг милләтнн гуртулушу, өз јурдуна, өз торпағларына саһнб олмасы, мүстәгнл вә һүрр бнр һәјат јашамасы өзлүјүндә сон гајә демәк дејнлднр.

Истнглал вә мнлли дөвләт ән јүксәк, ән гүдсн вә ән ннсани бнр мәфкурәнн мнлли сәрһәдләр дахнлнндә керчәкләшднрмәк үчүн бнр васнтәднр. Затән снјасн түркчүлүк, мнлли дөвләт гурмаг һәрәкәтн мнлли варлығн горумаг әндншәснндән вә мөдәнн мнлләтчнлнјн әдәләрнндә бнр бнр әрәснндән доғмамнчнлнрмы?

Мүстәгил вә азад бир милли дөвләт һәјаты түрк дәни бирлијини тәтбиг етмәкдән вә ксрчәкләшдирәтмәкдән әлавә милләтин фәрдләрини сәадәтә вә рифаһа говушдурмағ, ичтимаи бир әдаләт вә бәрабәрлик ра билмәк үчүн дә лазымдыр. Буна көрә дә «Мүсават» фиргәси «Јени програм әсаслары»нда дејир:

«Мүсаватчылығ мұһарибә сону тәчрүбәләриндә хтилә игтисади ачылышда ксрчәкдән чох бөјүк рол намыш әски классик либерализмин фәрдләр үчүн һеч бир гејд вә һүдуд гојмајан тезиси кими, синиф мүбәзәси фикријјатына әсасланарағ фәрдијјәтчилији көндән рәдд едән коллективизм антитезисинин дә — сусилә рус тәчрүбәсиндә — ифлас етдијинин гәтијјәт-сабит олдуғуна инаныр. Бу гәнаәтлә о, фәрди азад-ығ вә шәхси мүлкијјәт әсасыны сијасәт вә игтисадинсипи оларағ гәбул етмәклә бәрабәр әсримизин көндән-күнә гүввәтләнән бир синтези һалында олан мрә'јлик (солидаризм) системи кәрәјинчә дөвләтлә мијјәтин һағларыны таныјыр вә онларын чарпышан мрә мәнфәәтләри үзәриндә низамлајычы ролуну ојна-ра мүкәлләф мүәссисәләр олдуғуну гәбул едир. Бу рәтлә мүсаватчылығ милли бирлик вә һәмрә'јлији әсас оларағ гәбул едир, һәр чүр синиф вә зүмрә һакимиј-јини рәдд едир».

«Мүсават»ын кечән програмында «милләт синиф-рәдән ибарәтдир» дејилмишди. «Јени програм әсас-лары»нда исә «милли бирлик вә һәмрә'јлији әсас оларағ бул едир, һәр чүр синиф вә зүмрә һакимијјәтини рәдд едир». Бу о демәкдир ки, «Мүсават» сөзүн там мә'на-нда «милли фиргә» һалындан «милләт фиргәси» һа-на кәлмишдир. Бунунла «Мүсават» дилә кәтирмиш олдуғу халғчылығ принципинин мәнтһи нәтичәсинә кә-б чатмышдыр. Әввәлки програмда милләтин әксәриј-јини тәшкил едән әмәкчи халғ милләтин әсасы кими бул олунур вә «бу е'тибарла милләт демәк халғ де-мәкдир» дејилирди. Халғ исә үмум (бүтүн) мә'насында олмышдыр. «Үмум исә һүгугча бир-биринә мүсави ол-ғы гәбул едән синифләрин мәчмусу» демәк иди. «Јени програм әсаслары» бу ичтимаи бәрабәрлији, һабелә ич-тимаи әдаләти тә'мин етмәк мәғсәдилә фәрдләр үчүн бир гејд, һүдуд гојмајан либерализмин «гој кечсин,

чәмијјәт вар» антитезиси кими зидд вә ифрат принцип-ләрә гаршы чәмијјәти дә бүтүн, фәрди дә тәк гәбул едән вә мәнфәәтләрини горујан һәмрәјлијин дилә кәтирдји «һәр тәк бүтүн үчүн, бүтүн һәр тәк үчүн» синтезини гојмушдур. Буна көрә дә фәрди азадлыг вә мүлкијјәт илә јан-јана үмумун мәнфәәти дә вардыр. Бу тезисдә чәмијјәт дә (бүтүн) вар, фәрд дә (тәк). Фәрди һүрријјәт вә мүлкијјәт үмумун, бүтүнүн, дәвләтин — милләтин али мәнәфәсләринә зәрәр вурмамалыдыр. Она көрә милләт-дәвләт фәрди һүрријјәт вә мүлкијјәтләри контрол стмәк һаггына маликдир. Һалбуки:

«Либерализмдә әсас идеал фәрдин эн чох һүрријјәти вә дәвләтин вәтәндашлар арасындакы гаршылыгы мүнасибәтләрә эн аз мүдахиләсидир. Шәхси тәшәббүсләрә, мүлкијјәт һаггыны нозан вә тәһдид едән һәр һансы дәвләт мүдахиләси бу системин классик анлајышына көрә гәтијјән јолверилмәздир.

Либерал дәвләт мүәјјән бир замана гәдәр өз тарихи вәзифәсини мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмиш, феодал системинә бағлы галан чәмијјәт гүввәләрнин һәр саһәдә ачылышараг ирәлиләмәсини тәмин стмишдир.

Лакин һәр бир чәмијјәт нөвү кими зәнчирләрини гырараг бөјүк бир сүр'әтлә ирәлиләјән либерал чәмијјәт дәхи дахилиндәки тәзадлы гүввәләрин бөјүмәсилә јени ичтимаи тәзадлар гаршысында галмышдыр.

Сәрбәст рәгабәт әсасына дајанан либерал истеһсал системи мүтәшәббис вә егоист фәрдләр арасында һүдуд вә өлчү билмәз бир мүчадиләјә мсјдан вермишдир. Бу исә билдијимиз капитализми доғурмуш вә она бағлы бүтүн социал тәзадлары ганадландырмышдыр...

...Бир тәрәфдә көз гамашдыран әфсанәви зәнкилик, о бири тәрәфдә исә үрәк јахан бир фәгирлик вә сәфаләт. Синфә гаршы синиф. Дахили мүчадилә. Вәтәндашлар бычаг-бычаға.

Либерал дәвләт биззат кәнди системинин мәнсулу олан капитализмин доғурдуғу бөһранла мүчадиләдән ачиздир. Бу тәзада јенә чәмијјәт ичәрисиндә доған јени гүввәләр гаршы чыхырлар. Капитализмин төрәтдији пролетар синфинә әсасланан ингилабчы социализм идеолокијасы доғур. Дикәр ады коммунизм олан бу идеолокија көрә буржуа чәмијјәтин иштирабларининдә сах-

н шөј либерализмин истеһсал саһәсиндәки анархизмин верән фәрдијјәтчилијидир. Истеһсал аләтләриндәки шәхси мүлкијјәт һаггы бағи галдыгча — коммунистләрә көрә — инсан чәмијјәтинин изтирабларына гојулмаз. Чәмијјәтләрин бир милләт вә дәвләт даһидә вәһдәтләри, онларын фикринчә, бәһс мөвзусу де. Нә милләт вар, нә дәвләт...

Анархијачы капитализмдән доған тәзадлары ислаһат милләт вә дәвләт фикрини көкүндән балталајан кезимин тәлгин етдији коммунизм ингилабына гәриш лүзүм јохдур. Бәла бирбаша азадлыг вә мүлкијјәт принципләриндә дејил...

...Бу һалда нәтичә өзләјүндән доғур: нә фәрди һүрријәт шәхси мүлкијјәтин мүтләғијјәтиндән доған капиталист анархијасы илә сәрмајә истибадады, нә дә инсанлары мәнлијиндән чыхарараг бир көлә вә мақинә һалына кәтирән коммунизм әсарәти. Нә мүтләғ либерализм, нә мүтләғ коллективизм. О һалда икисини тә'лиф едән капитализм — тәсанүд.

Тәсанүдчүлүкдә мүасир мәдәнијјәтин әсасыны тәшкүл едән һүрријјәт вә шәхси тәһәббүс вә мүлкијјәт әсасы бағидир. Фәгәт ејни заманда дәвләт мүтләғ либерализмдә олдуғу кими фәрдләр, синифләр, зүмрәләр арадақы мүнәсибәт вә мүбаризәләрә лағәјд, сирф заһидә вә сәһабәтә мукәлләф бир мүәссисә дејилдир. Бу әһәмдә һүрријјәт дә, мүлкијјәт дә мүтләғ дејил, мәшһурлар. Шәрт исә үмумун мәнфәәти вә дәвләтлә милли сәләмәтидир...

...Мадам ки, биз милличијик, мадам ки, биз миллијәт истиглалыны мүдафиә едирик, бизим үчүн нә капитализм, нә интернационал социализм, нә коммунизмә тәһәммүл чаиз олмаз. Мүдафиә етдијимиз вә едәчәјимиз јеканә социал систем милли тәсанүд емидир...»¹⁵⁹

Бу фәслин башындан бураја гәдәр хүләсә етдијимиз нәзалардан нәш'әт едәрәк «Мүсават» фиргәсинин программасы тәфәррүата киришмәдән јени фиргә програмын ашағыдақы әсаслара дајаначағыны гәрәра алдыр:

¹⁵⁹ М. Ә. Рәсулзадә, «Бизим социал систем-милли тәсанүд», «Мүсават буллетени» январ 1937 сәһи 2

«1. Мүстәгил Азәрбајчан халг чүмһуријјәти рус и тиласындан гуртулачаг, гејдсиз-шәртсиз мүстәгил би дәвләт һалында јашајачагдыр.

2. Бу истиглалын е'лан едилмәси вә һәр дүрлү тә чавүзә гаршы ирәлидә мүвәффәгијјәтлә горунмасы үчү Азәрбајчан 1934-чү ил ијунун 14-дә бағланан Гафга конфедерасија анды кәрәјинчә дикәр Гафгаз чүмһури јәтләри илә сијаси, әскәри вә иғтисади әсаслар үзәринд бирләшәчәкдир.

3. Азәрбајчан милли һакимијјәт әсасына дајанара халг чүмһуријјәти шәклиндә идарә еднләчәк вә бу һак мијјәти тәмсил едән милли ирадә үмуми ссчки үзәринд топланан гурултај васитәсилә тәсбит олуначагдыр.

4. Вәтән мүдафиәси һәр вәтәндашын шәрәф тәләғи едәчәји мүгәддәс бир борчдур. Әскәрлик үмуми вә мә буридир».

Кечән програмда әскәри мүкәлләфијјәт маддәс вәтән мүдафиәсини әсасән милис тәшкилаты өһдәсинд тәсәввүр едирди вә «Мүкәлләфијјәти-әскәријјә үсулун биззәрурә вә мүвәггәт бир заман үчүн» гәбул едирд (маддә 10.) «Јени програм әсаслары» исә бу хүсусд да «милли дәвләт» әсасындан һәрәкәт едәрәк әскәр мүкәлләфијјәт маддәсини о шәкилдә тәсһиһ вә тәсби етмишдир.

Бешинчи маддә бүтүн азадлыгларын тә'мин едилм синдән, алтынчы маддә исә милләти дәвләт һәјатын алышдырмаг үчүн үмуми сечки илә гурулачаг милл идарәләрдән бәһс едир.

Једдинчи маддәдә дејилир:

«Совет һөкүмәти тәрәфиндән дәвләтләшдирилми бүтүн әмлак вә мүәссисәләр әсасән дәвләтнин идарәсин кечәчәк, кичик мүлкијјәтлә кичик сәнајә мүәссисәләри ке мишдәки саһибләринә кери вериләчәк, бөјүк мүлкијјә вә мүәссисәләр нсә дәвләт вә ја ичтимаи мүәссисәлә тәрәфиндән идарә олуначагдыр».

Фәгәт бу бөјүк сәнајә мүәссисәләринин дәвләт әлинд галмасы да мүтләг дејилдир. Дәвләтин еһтијачлар үчүн ишләјән мүәссисәләрдән башга јердә галан мүәсс сәләр рентабелли олмадыглары тәғдирдә имтијаз, с тыш вә ја ичарә үсулу илә мәһәлли идарәләрә, коопер тив вә ја ширкәтләрә вериләчәкдир.

ларынын нәји нәзәрдә тутдуғуну вә онларын ара-
дакы фәрги көстәрмир. Бүтүн бу мәсәләләр кәләчәк
ултаја сахланылмышдыр.

Кечән програмда сәнајсдән бәһс едилмәмәси бу
дәнин јени олмасы фикрини ојада биләр. О дөврдә,
и әски програмларын тәнзим олундуғу заманларда
үн бөјүк вә кичик сәнаје дөвләт элиндә дејил, хүсу-
лләрдә иди. Бунун да әләлхүсус бөјүк сәнаје адла-
гисминин 75 фаизи Авропа капиталистләринин элин-
нди, 20 фаизи исә рус, ермәни, јәһуди вә б. мәхсус
. Бөјүк сәнаје саһиби олан капиталистләримиздән
чоху әмлакларыны мүнәчирәтдә сатыб јемиш ол-
ларындан, әкәр әски игтисади режим еһја едилсә,
ет һөкүмәти чөкдүкдән сонра игтисади истиглал ба-
нындан Азәрбајчанын вәзијјәти әввәлкиндән јахшы
ајачагдыр.

«Мүсават» фиргәси һәлә о заман кичик вә орта сә-
ени һнмајә етмәклә бәрабәр бөјүк сәнајенин дөвләт
нә кечмәсини тә’мин едәчәк бир сијасәт јүрүдүрдү.
мәгсәдлә әски програмын 21-чи маддәсиндә деји-
ди:

«Фиргә бүтүн веркиләрин тәдричән ләғв олунмасы,
да кәлирдән вә мирасдан верки алынмасы тәрәфда-
ыр. Бу веркиләрин мигдары кәлирин артмасына
ә һәм мигдарда, һәм дә фаиздә артмалыдыр (мүтә-
и кәлир веркиси)».

Бу маддәнин ифадә етдијн мә’на ашкардыр.

Верки системләри арасында мүтәнәсиб кәлир вер-
и илә мүтәрәгги кәлир веркиси арасындакы фәрг би-
нидә кәлир нә гәдәр артырса-артсын, верки фаизи-
дәјишмәмәси, икинчидә исә кәлир артдыгча верки
зинин дә артмасындан ибарәтдир.

Бу мүтәрәгги кәлир веркиси хүсусилә бөјүк капита-
вурур, сәнаје вә тичарәтин орта вә кичик тәбәгәләр
ндә галмасыны, нәтичәдә мнлли сәрвәтин мөһдуд
дарда шәхсләрин әлләриндә топланмамасыны, ке-
халг күтләләри арасында јајылмасыны тә’мин едир.
мајәнин һакимијјәтини тәһдид едән, ејни заманда
ми рифаһы тә’мин едән бу маддә тәтбиг едилсәјди,
ки нисбәти јүздә бир фаиз олдуғу тәгдирдә белә вә-
әт бу шәкли алакалды:

Кәлирин мигдары	Веркинин мигдары	Фаиз
500	5	1
1.000	15	1,50
2.000	45	2,25
4.000	135	3,375
8.000	405	5,0625
16.000	1.215	7,6
32.000	3.645	11,4
64.000	10.935	17,0
128.000	32.805	25,6
256.000	98.415	38,4
512.000	295.245	57,6
1.024.000	885.735	86,5
2.048.000	2.657.205	129,7

Бу чәдвәлдән анлашылыр ки, 32.000 манат вә јирә јүздә он бир јарымыны, 128.000 манат кәлир јүздә ијirmi бешдән чохуну, 512.000 манат кәлир јарыда чохуну — 57,6 фаизини верки олагаг верир. Кәлири мигдары 1 милјону кечәрәк 2 милјона јахынлашынча һа мысыны, 2 милјон 48 минә чатанда һа мысыны верк олагаг өдәдикдән башга үстәлик 29,7 фаиз мигдарынд бир эләвә верки дә вермәк мәчбуријјәтиндә галыр.

Белә бир вәзијјәтдә кимсә милјонер олмаға чалыш мајачаг, сәрмајә вә ири сәнајә дөвләтин әлиһә кечәчәк орта вә кичик сәнајә саһибләринин сајы артараг сәрвә нисбәтән даһа үмүмиләшмиш олачагдыр.

«Мүсават» фиргәсинин әски програмындакы мүтәрәгги кәлир веркиси вә бу систем нәтичәсиндә мејдан кәләчәк јени низам вә режим бундан ибарәт иди.

«Јени програм әсаслары»нда белә бир верки систем дилә кәтирилмирди. Милли сәрвәтләримизи әчнәби ис тисмарындан гуртарыб милләтин һеј'әти-үмүмијјәсин

ин фајдаландырмаг гајәсини күдән «Мүсават» «Јени
рам әсаслары»нда артыг дөвләтләшдирилмиш бир
је илә үз-үзәдир. О, кичик вә орта сәнаје саһиблә-
и ачыгча һимајә едир, мүәссисәләрини өзләринә ве-
үмумун, милләтин вә дөвләтин хејринә ишләјән мү-
сәләри исә дөвләт өз әлишдә тутур.

Бу системдә әмәкчи халг күтләсинә, орта вә кичик
је саһибләринә, 9-чу маддәјә көрә исә тичарәт әһли-
ениш никишаф имканлары ачылмышдыр.

Демәли, сәнаје саһәсиндә милли бир сијасәтә ке-
иш вә милләтимизин игтисади истиглалы нәзәрә
имышдыр.

Ејни мәнтиги силсиләни торпаг мәсәләсиндә дә
рүк. «Мүсават» чаризмин гурдуғу көләлик режи-
и ләғв едәрәк «хәзинәјә, сабиг Русија падшаһына,
шаһ нәслинә мәнсуб ханәдана, бунун кими мүлкә-
арла хүсуси маликләрә мәхсус бүтүн торпаглары
уз-парасыз олараг алыб» «үмуми дөвләт фонду»
и етдикдән сонра јенә «пулсуз-парасыз вә әвәзсиз
аг зәһмәткеш рәчбәр халга верәчәк» иди (маддә 23
үгәддимәси). Торпаг кәндлинин мүлкијјәтинә вери-
кди (маддә 24), мүлкијјәтин мигдары ганунән тә'-
едиләчәкди (маддә 25), мүлкијјәт торпағын үстүнә
олуб фајдалы газынтылар исә дөвләтин олачагды
дә 27) вә орман, чалылыглар, көлләр, дузлаглар,
сулар үмумун олуб мәһәлли идарәләр тәрәфиндән
ә олуначагды (маддә 28).

«Јени програм әсаслары» чаризм кими ејни көләлик
имини гуран болшевизмин сүгутундан сонра һәјата
риләчәк торпаг ислаһатында јенә әски програмдакы
әләра садиг галыр.

биринчи маддә бу хүсусда дејир:

кинчини зорла коллективләрә дахил етмәк вә кәндли
ини амансызчасына истисмар етмәк принципинә
нанан совет кәнд сијасәти нәтичәсиндә вүчуда көл-
торпаг мүнасибәтләринин гарышыглыгы совет һө-
тинин јыхылышындан сонра әкинчиләр арасында
агларын јенидән бөлүшдүрүлмәсини зәрури гылача-
нүн вә бу вәзијјәтиндә дөвләтә кечид дөврүндәки
сәләрә гануни вә мәгул бир шәкил вә јүрүјүш вер-
вәзифәси јүкләдији үчүн бүтүн торпаглар илк иш
әк дөвләт мадди оҗдан әлишдәкәк мәсәләсини гәти әу-

рәтдә һәллиһә кәлиһчә, дөвләт ашағыдакы әһаслардан һәрәкәт едәчәкдир:

а). Кәндлиһин веримли оларағ чалышмасыны тәмин үчүн дөвләт әлиндәки торпағ фондундан мүлкијјәт әһасы үзәринә она јетишәчәк мигдарда торпағ верир.

б). Кәндли әкдији вә ишләтдији торпаға тамамилә саһиб олуб торпағдан алдығы мәһсулу истәдији кими истифадә едир, сәрбәст базарда сәрбәст оларағ сатыр.

в) Дөвләт торпағ үзәриндәки мүлкијјәт мигдарының тәјин едир...

г) Мешәләр, чалылығлар, дузлаглар, ахар сулар үмумидир.

Бунларын идарәси мәһәлли идарәләр әлиндәдир һүсуси адамларын бунлардан фајдаланмасы тәртиби ајрыча гәрарлашдырылыр».

Кечән програмдакы маддәләрлә ејни олан маддәләри 8-чи маддә илә тәкмилләшдирәк. Бу маддәдә кечән програмын 27-чи маддәсиндә олдуғу кими дејилир:

«Торпағ алтындакы бүтүн мәдәнләр вә зәнкинликләр дөвләтин олачағдыр».

Фәһләһин һәјатыны, сағламлығыны, истираһәтин вә һүгугуну кениш сурәтдә һимајә едән ишчијә вә әмәјә аид маддәләр олдуғу кими галыр вә әләвә олара фәһләһин хејринә бу маддә артырылыр:

«Маддә 12: Азәрбајчанын сәнајечә кениш инкишаф намизәд бир мәмләкәт олдуғуну көз өнүндә тутарағ бир инкишафы милли һәмрәјлији позачағ һеч бир ичтима сарсынтыја мејдан вермәдән тәмин етмәк мәгсәдин күдән мүсаватчылығ, ишчиләри фабрикин газанчында һиссә алмағ вә өзләрини ишин техники вә економик чәһәти илә әлагәләндирмәк әһасыны тәрвич едир».

Беләликлә, фәһлә, кәндли, сәрбәст пешә саһибларда сәнајечиләр, тичарәт әһли кими милләтин һејәт үмумијјәсини тәшкил едән мүстәһсил зүмрәләрин мәнәфеји «Јени програм әһаслары»нда тәминат алтына алымышдыр.

Һәм чаризм дөврүндә, һәм дә совет режиминдә һә вә әдаләт принципләрилә һесаблашылмыр. Һәр икиси дә әдаләт тапданмышдыр: чаризмдә рус ортодокс киһләси, рус дәрәбәјлији вә рус һакимијјәти мәһкум синифларн вә әсир милләтләри еанки ганун харнчиндә елан емиш олдуғлары кими, чаризмин јерни тутан рус прол

таты да рус олмајан миллэтләри вә өзүндән олмајан
фләри ганун харичиндә көрүр. Милли һәмрә'јлији
олараг алан «Мүсават» исә әдаләти бир әдаләт вә
ги-мүтләг кими көтүрмәкдә вә һәр кәсин ганун гар-
ында бәрабәр олдуғуну тәбул етмәкдәдир.

Бурада «Мүсават» әдаләт мүәссисәләриндә вә чәза
нларында һәлә дә изи галан интигам системләри
нә тәрбијә вә ислаһ үсулуну дилә кәтирир.

15-чи маддәдә исә дејилир:

«Гуртулачаг Азәрбајчанда маарифин көзә алачағы
ф вәтәндашлары Милләт, Вәтән, Милли Бирлик
асыны һәр шејия үстүндә тутан, түрклүк, милли
үр, милли тарих вә милли истиглал идеалына бәшәри
әк фикирләр вә мүасир биликләрлә мүчәһһәз олараг
идирмәкдир. Киши-гадын бүтүн вәтәндашлар маа-
ишләриндә мүсави һагга маликдирләр.

Илк тәһсил үмуми, мәчбури вә пулсуздур».

Нә чаризм режиминдә, нә дә болшевик әсарәтиндә бу
принсипләрлә маариф тәшкилаты гурмаг мүмкүн
д.

Милләт, вәтән, милли бирлик, түрклүк, милли күл-
милли тарих вә милли истиглал...

Бу жүксәк принсипләр наминә вә бу идеала хидмәт
нә гара Русијада, нә дә гызыл Русијада тәрбијә вә
иф мүәссисәләри гурмаг олмазды. Үстәлик, нә ча-
, нә дә ки, болшевик режимләрнндә тәһсил вә тәр-
ишләри үмуми вә шүмуллу дејилди.

Чаризм дөврүндә:

1. Һәр кәс охуја билмәзди. Маариф үмуми вә шү-
у дејилдир. Бүтүн синиф вә зүмрәләри бир көздә
н һүрр маариф сијасәти јох иди. Мәһдуд мигдарда
мәктәбләри јанында задәкан мәктәбләри, онларын
ны башында дин мәктәбләри вар иди.

2. Маариф милли дејилди. Рус олмајан милләтләрә
әбләрин гапысы бағлыјды. Түркчә орта вә али
л алмаға имкан јох иди. Ушагларын милли руһда
идирилмәси ганунла тә'ғиб олунурду.

3. Чаризм дөврүндә маарифдән мәгсәд чаризмә са-
ниовникләр јетирмәкди. Она көрә дә мүдһиш бир
ашдырма сијасәти тәтбиг олунурду.

4. Јенә бу сәбәбдән долајы тәдрисатда һүрријјәт

5. Тәдрисатда горху, террор вә тәзјиг һаким иди.
Совет дөврүндә дә сјни системин һаким олдуғуну

көрүрүк:

1. Һәр кәс охуја билмәз, јалныз пролетар өвлад охуја биләр. Үмуми «синфи мәктәбләр» јанында бир дә коммунист мәктәбләри вардыр. Мәктәбләрдә марксизм-ленинизм дәрсләри мәчбуридир.

2. Милли програма малик мәктәб ола билмәз. Милли тарих, милли күлтүр, милләт, вәтән, түрклүк мәфһумлары мәктәбләрдән говулмушдур. Түркчә орта вә алы тәһсил алмаға имкан јохдур. Ушагларын милли руһдә јетишдирилмәси јасагдыр.

3. Чаризм дөврүндә олдуғу кими маарифдән мәгсәд коммунист режими шәклинә бүрүнмүш гызыл Русијај садиг мә’мурлар јетишдирмәкдир. Бунун үчүн дә мүдһиш руслашдырма сijasәти тәтбиг олулмагдадыр. Рус дили, рус әдәбијјаты, рус тарихи, рус күлтүрү тәдрисини хүсуси әһәмијјәт верилир вә рус дили «доғма дил» кими мәдһ олунур.

4. Тәдрисат һүрр вә сәрбәст дејилдир.

5. Бунун нәтичәси олараг тәдрисатда горху, террор вә тәзјиг һакимдир.

Һалбуки «Мүсават» фиргәси бу ики истибад вә империалист маариф системинә гаршы милли, бәшәри инсани, һүрр вә сәрбәст бир маариф системи тәклиф едир. Бу системдә һәлә милли һөкүмәт заманында олдуғу кими маариф:

1. Дар-синфи дсјил, шамилли-үмумидир, космополит дејил, миллидир.

2. Тәдрисат һүрр олуб програмларда јалныз елмләрин үсуллары һакимдир. Сәрбәст дүшүнчә тә’мин едилмишдир.

3. Тәрбијәдән мәгсәд чиновник-мә’мур һазырлама дејил, һүрр вәтәндашлар јетишдирмәкдир.

4. Мәктәбләрдә горху дејил, севки вә шүурлу милләт вәзифәдән доған бир интизам һакимдир.

Бах, «Мүсават» фиргәсинин «Јени програм әсаслары» түрк күлтүрүнүн инкишаф вә тәкамүлүнү вә Азәрбајчан түркүнүн сәадәт вә рифаһыны белә бир аләм вә ичтимай низам вә әдаләт системи ичәрисиндә мүмкүн билир.

Вә бу јени дүнјаны јаратмаг, јени милли Азәрбајҗан
вләтини гурмаг үчүн програм әсасларындан башга
тикасыны да тәсбит едир.

XII

«Мүсават» Фиргәсинин тактикасы

«Мүсават» фиргәсинин 1936-чы илин августунда
ирилән кофрансы јени програмын ана фикирләрини
ин едән әсасларла бирликдә дахилдәки вә харичдәки
ијјәт бахымындан фиргә тактикасыны да тәсбит ет-
дир. «Јени програм әсаслары»ндакы идсолокијадан
кыш едән тактикаја аид гәрарларын дахилдәки фәа-
јәтдән бәһс едән гисминдә фиргәнин тарихи, фәалиј-
и, фәдакарлығы хүласә едилмиш, сонра букүнкү вә-
әтә кечиләрәк гејд едилмишдир:

«Совет режими индијәдәк үч мүһүм дөвр кечирмиш-
и, инди дөрдүнчү дөврдәдир. Бунлардан биринчиси
би коммунизм дөврү, икинчиси Неп, үчүнчүсү кол-
тивләшдирмә дөврү, дөрдүнчүсү исә јени башлајан
совет демократијасы дејилән дөврдүр. Бу дөврләрдән
инчисијлә үчүнчүсү тәчавүз, икинчисијлә дөрдүнчүсү
әт, јахуд мүвәггәти тәнәффүс дөврләридир.

Синифсиз, һүрријјәтсиз, мүлкијјәтсиз вә миллијјәт-
интернационал коммунизм чәмијјәти гурмаға чалы-
вә даима бу һәдәфә доғру јүрүјән коммунист дик-
трасы биринчи дөврдә бүтүн зираәт (кәнд тәсәррү-
и), сәнаје, тичарәт вә с. ичтимаи мүәسسәләри дөв-
ләшдириб сәрмајәдар синифини вә мүлкәдар зүмрә-
и тамамлә арадан галдырдыгдан сонра милләтләрин
и х едилмәсинә башламышды.

Лакин бөјүк мүлкәдарларын әлиндән гуртулуб бол-
ик әсарәтинә дүшән хырда мүлкијјәтчи кәндли вә чар
мүндән гуртулмаға мүвәффәг олдугдан сонра гызыл
ериализмин пәнчәсинә кечән мәнкум милләтләрин
аг мүгавимәтләри нәтичәсиндә рич'әтә башлајан
мунист диктатурасы кичик мүлкијјәтләри таныјараг
п» дөврүнү тә'сис етмишди. Лакин торпаг үзәриндә
кчи кәндлинин мүтләг мүлкијјәт һаггыны таныјан
«сават» фиргәсинин Азәрбајҗан шәраитиндә зәфәри
әк олан бу рич'әт узун сүрмәди. Ону коллективләш-

дирмә дөврү тәғиб етди. Бу дөвр хырда вә орта мүлки-
јәтә дә сон гојараг коммунизмә доғру икинчи вә әсас
аддымыны атырды. Јүз минләрлә инсанын ганы баһасы-
на әлдә едилән вә хүсусилә милләтимизин әлдә силаһ
гаршыладығы вә һәлә дә мугавимәт көстәрмәкдә давам
етдијн бу коллсктивләшдирмә әснасында мејдана чыхан
харичи вә дахили тәһлүкәләрдән өзүнү горујуб гәти һә-
дәфә јетишмәк үчүн мүнасиб фүрсәтнн кәлмәсини көз
ләркән, һаким мөвгеләри әлиндә тутмаг мәгсәдилә днк-
татура совет демократијасы вә јени конститусија кими
јалан пәрдәләрлә дөрдүнчү дөврә кирмишдир. Колхоз-
лардакы торпағы јенә колхозларда бирләшән кәндлинин
«әбәди истифадәсинә» верән вә јалныз коммунист парти-
јасынын һакимијјәти галмаг вә социализм фајдасына
исте'мал едилмәк шәртилә совет вәтәндашларына
сечки һаггы вә'д едән бу јени конститусијанын да «Неп»
кими мүвәггәти бир тәнәффүс дөврү олдуғуна шүбһә јох-
дур. Бу мүвәггәти рич'әт дөврүнү вүчуда кәтирән тәһ-
лүкәләр дәф едилдикдән сонра совет һөкүмәтинн там
коммунизмә кечөчәјинә сөз јохдур. Бу там
коммунизмин бариз хүсусијјәтләрини јалныз синифсиз
чәмијјәт кимн социализм дүнјасы дејил, милләтләрин
даһа доғрусу, рус олмајан милләтләрин арадан чых-
масы да бу дөврүн бариз хүсусијјәтини тәшкил едәчәк-
дир. Коммунист партијасынын XVI гурултајында Ста-
линин формулә еднб совет идеологларынын мүхтәлиф
чәһнәдән тәһлил вә шәрһ етдикләри кими, Октјабр инги-
лабынын, Ленинин вә Сталинин «мүгәддәс дили» олан рус
дили әтрафында «бир дил вә бир мәдәнијјәтә малик со-
вет милләти» јарадылачагдыр. Бунун үчүн һәр бир һа-
зырлыг көрүлмүшдүр вә рус олмајан милләтләрин фе'лән
парчаланмасына, мә'нән вә маддәтән руслашдырылмасы
на шүрү едилмишдир».

«Мүсават» фиргәснинн илләрдән бәри Ленинә, Стали-
нә вә б. совет авторитетләринә әсасланараг ирәли сүр-
дүјү бу иддианы конфрансдан әввәл вә сонра чәрәјә
едән һадисәләр, милли дил вә милли күлтүр әтрафында
давам едән мүбарнзә тамамилә исбат етмишдир. Совет
һөкүмәтнинн рус олмајан милләтләрин дил вә күлтүрлә-
ри үзәриндәкн әмәлијјаты рус болшевизминин һанс
һәдәфләрә доғру кетдијини ачыгча көстәрирди.

Истиланын илк дөврләриндә милли зијалы кадрларь

Латин дилинә вә мәдәнијјәтинә бағлы елита гисмини кыб мејдандан чыхардыгдан сонра Москва бүтүн к елләриндә бирләшмәјә доғру кедән әдәби түрк дили дә ганун харичиндә буржуа-капиталист идеолоки-ны тәрәннүм едән бир дил с'лан етмишди. Истила умәти иш башына авам инсанлары кәтирдији кими, чүр мәдәнијјәтдән мәһрум олан бу чаһилләр зүмрәтин дилини рәсми дил олараг е'лан етмиш, Фүзули нәсилә кедән азәри түркчәсинә мүсәидә етмәмишди. Дикчә рус сөзләрилә долдурулан бу дил бир жаргон-ны алмыш, иш башындакы чаһилләрин сәвијјәсинмишди. «Дилимиздә советизм» бајрагы алтында ашмагда давам едән бу дил сон заманларда түркчә ағ истилаһлары рус сөзләри илә дәјишдирдикдән ра, дәјишилмәсн гејри-мүмкүн олан түрк сөзләрини дикәр түркләр үчүн анлашылмаз бир һала салмаға ышыр, ејни заманда латын әлифбасы јеринә рус фбасынын гәбулу фикрини ирәли сүрүр. Шимали газын түрк гәбиләләри үчүн артыг тәтбиг едилән бу әлифбасына гаршы түрк елләриндәки дүшмәнчилији ет мәтбуаты ингилаба гаршы бир хәјанәт сајыр. атән Русија ингилабындан даһа әввәл Ленин Русча јашајан халгларын рус дилини гәбул етмәклә бир-иб бир вәһдәт тәшкил едәчәкләрини иддиа етмиш-

емәк ки, јалныз бүтүн түркләрин күлтүр вә дил бир-и дејил, ајры-ајры түрк елләринин дил вә күлтүрлә-и мүһафизә етмәк мәсәләси бәһс мөвзусудур. Јалныз-ун түркләрин күлтүр бирликләри дејил, ајры-ајры-к елләринин дил вә күлтүрләри дә тәһлүкә алтында-

ундан башга, Азәрбајчан бир тәрәфдән сүн'и мил-ләрә парчаланыр, дикәр тәрәфдән дә рус мүһачир-и илә долдурулур. Дөвләт мүәссисәләри русча ишлә-Орду русча тә'лим алыр вә рус ордусуна дахилдир. тәбләр руслашдырылыр, рус дили, рус әдәбијјаты-дәтлә тәдрис олунар. Мәмләкәтин бүтүн сәрвәти-нсыз сурәтдә истисмар вә ихрач олунар. Өз тор-ина, сәрвәтинә вә мүлкијјәтинә малик олмајан азә-

150 В. И. Ленин, күллијјаты, ч. XXVII, с. 180. «Мәчбури-әт дили лазымдырмы?» мәгаләси.

ри халгы көлө везијјетинэ салынмышдыр вэ ғымылда-на билмэјечэк бир һала кэтирилмишдыр. Бүтүн бунлары нэзэрэ алаи «Мүсават» конфрансы «ичэридеки фэалијјэт тактикасыны дирижэ етмэк үзрэ» мүбаризэ шүары олараг бир чох тэлэблэр дилэ кэтирмишдыр. Бу тэлэблэр арасында «рус ордусунун Азэрбајчаны бошалтмасы», «Азэрбајчанын Совет Иттифагындан чыхараг өз истиглалыны е'лан етмэси вэ Гафгаз милләтлэри илә конфедерасија бајрагы алтында бирләшмэси», «бүтүн дәвлэт мүэссисэлэринин кэрэк мө'мур вэ кэрэксэ дилэ е'тибарилэ түрклэшдирилмэси», «һэгиги демократијанын гејдсиз вэ шэртсиз олараг тэтбиги», «милләтин парчаланмаз бир бүтүн олдуғу вэ сүн'и милләтлэрэ ајрылмасына имкан верилмэмэси», «рус мүһачирэтинин гаршысынын алынмасы», «игтисади истисмара сон верилмэси вэ игтисади истиглалын е'ланы», «Азэрбајчан кәндлисинин һүрријјэт, мүлкијјэт вэ сэрбэст тэшэббүс һағларына малик олмасы», «ордунун миллиләшмэси вэ истиглалы» кими маддэлэр мүһүм јер тутур.

Даһили тактикаја аид гэрарда элавэ олараг дејилир: «Мүсават» милли әдэби дилимизин парчаланмагда вэ руслашдырылмагда олдуғуна милләтин диггэт-нэзэрини чэлб едэр вэ бунунла Москванын нэ кими гајэ тэ'гиб ејләдијини тэшриһ едэрэк бүтүн түрк дүнјасынын ортаг малы олан әдэби түркчэнин јенидән гәбул вэ тэтбигини истэр (маддэ 9).»

«Милләтин истигбалы вэ үмиди олан кәнч нэслин руслашмасынын өнүнэ кечмэк үчүн «Мүсават» Азэрбајчан мәктэблэриндэ рус дили, рус тарихи, рус әдэбијјат тәдрисинин програмдан чыхарылмасыны, бүтүн ибтидан, орта вэ али мәктэблэрин һәр чәһәтдән јүздэ јү түрклэшдирилмэси тэлэбини ирэли сүрүр (маддэ 10).»

«Мүсават» Азэрбајчан мәктэблэриндэ милли тарихи милли әдэбијјат, милли чоғрафија кими дәрслэрин милли бирлик, милли һакмијјэт бахымындан тәдрис едилмэсинэ, кәнч нэслин миллијјетинэ, вәтәнинэ, һүрријјэ вэ истиглалына бағлы бир һалда јетишмэсинэ чалышыр (маддэ 11).»

«Мүсават» Азэрбајчанын тәкбашына гурула билмэјечэјини вэ јалныз Гафгаз конфедерасијасы бајрагы алтында һүрријјэт вэ истиглалына говуша билэчэј

«Сипиндэн һәрәкәт едәрәк Русија истиласына гаршы
һи савашларда Гафгаз милләтләри илә бәрабәр вә
тәһид олараг һәрәкәт етмәк шүарыны тәрвич едир
(маддә 12).»

«Мүсават» мәһкум түрк слләри арасындакы күлтүр
һылығыны даһа зијадә гүввәтләндирмәјә чалышара.
һи әлифба вә әдәби дил кими ортаг дәјәрләр уғрун-
мүбаризә апарыр вә ејни заманда дүшмәнин ортаг
уғуну нәзәрә алараг Москваја гаршы савашда әмәк-
лығы сәј едир (маддә 13).»

«Мүсават» рус әсири бүтүн милләтләрлә ејни чәб-
һә булундуғуну милләтә изаһ едәрәк Русијаја гаршы
һид «Прометеј» чәбһәсинин гурулмасына вә дәрин-
дирилмәсинә әлиндән кәләни сәрф едир (мад-
дә 14).»

Ичәридә милли варлығымызы ортадан галдырмаг
һи мүхтәлиф чәбһәдән мин һијлә вә мансвр илә һү-
дәдән дүшмәнин гаршылашдығы инадлы мүгавимә-
башында (дуранлара, милләтин зијалы зүмрәсинә
үтүн халг тәбәгәсинә бир директив вә тәлимат ма-
әтиндә олан бу тактика шүарларынын давам едән
һи савашы тәнзим вә сөвг етмәк бахымындан тарихи
һијјәт дашыдыглары шүбһәсиздир. «Јени програм-
лары» кими бу шүарлар да милли дәјәрләр вә милли
һыг уғрунда савашан милли гүввәләрин истиглал вә
һи һакимијјәт бајрағы алтында бирләшмәсинә вә
һид бир вүчуд һалына кәлмәсинә, сарсылмаз бир чәб-
һә милли истиглал чәбһәси тәшкил етмәләринә јардым
һәкдир.

Лакин Азәрбајчан мәсәләсинин даһили чәбһәдән
һи бир дә харичи, бејнәлмиләл чәбһәси вардыр.
Азәрбајчан истиглал даваһы бүтүн дүнјаја мәһлум беј-
нәлмиләл бир мәсәләдир». «Мүсават» фиргәси гаршы-
һида бу милли даваһын милләтләр арасы мүнәсибәт-
һидәки позисјонуну даһа зијадә гүввәтләндирмәк вә
һи милләтләр арасы мүнәсибәтләри диггәтлә тәғиб едә-
һи фүрсәтләрдән бу милли даваһыз фәјдасына исти-
һијә чалышмаг вәзифәләри дурур. «Мүсават» фир-
һинин август конфрансы бу нөгтәдән һәрәкәт едәрәк
һи нәлмиләл дүнја вәзијјәти бахымындан күнүн вәзи-
һирини» о сурәтлә тәнзим етмишдир. Бу харичи так-
һи тезисинә кәрә:

«Версал сүлһүндән бәри дүнја вәзијјәти бу күн олдуғу гәдәр бөһранлы вә бејнәлмиләл мүнәсибәт индик гәдәр кәркин вә гарышыг олмамышдыр. Вәзијјә бир чүмлә илә хүләсә едиләрсә, демәк мүмкүндүр кәчәһан артыг јени бир һәрб өнү дөврүнә кирмишдир».

Үмуми мұһарнбәдән сонра Совет Русиясы Верса низамына гаршы чыхараг Гәрбдә Алманија кими мәдәни бир мәмләкәти советләшдирмәк, Асијада да Шәрг аләмини гызыллашдырмаг вә бу сурәтлә капиталист дүнјасыны јыхыб онун хәрабәләри үзәриндә коммуниз бинасыны гурмаг үчүн чалышырды.

«Гәрбдә коммунист фәһлә һәрәкаты илә Шәргдә мүстәмләкә вә јарыммүстәмләкәләрдәки милли гуртулу һәрәкәтларыны өз хүсуси мәнфәәтләринә аләт етмә тактикасына гызыл империализм мә'лум олдуғу ким мүвәффәг олмады.

Гәрбә доғру илк ахынында чәнкавәр коммунизм јени доғулан милли Полшанын гәһрәманчасына мүғавимәти илә гаршылашды. Бу мүғавимәт бүтүн Европан биләвәситә тәһдид едән коммунизм тәһлүкәсинә гаршы бир сәдд олду».

Полша јолу илә Орта вә Гәрби Европаја кечә билә мәјән болшевизм ингилаби методларла Алманијаны советләшдирмәк истәди. Анчаг бу тәшәббүс дә Алманијад баш галдыран вә һакимијјәти әлә алан милли ингилабы гајасына чарпараг пәришан олду».

«Шәргдә дә ејни амилләрин тә'сири вә ејни нөвдә милли бир амилин әсәри олан Јапонија һәрәкаты өнүндә кериләмәк зәрурәтиндә галды. Рич'әт башлады.

Әсил гајәси олан дүнја ингилабындан вә гәдимдә бәри мәшһур рус ахынчылығындан әсасән ваз кечмәјә гызыл империализм инадкар реаллыг гаршысында фүсәт вә вахт газанмаг үзрә кечирдији бу рич'әтдә һижләкәр бир маневрә әл атмышдыр. «Сосиалист ингилаб үчүн мүтләг бүтүн дүнјанын коммунистләшдирилмәсинә лүзүм јохдур, сосиализм бир өлкәдә дә гурула биләр дәрјә Сталин бејнәлхалг тәзадларын верә биләчәји тәмин едилән имканлардан лазымынча истифадә едә билә мәк үчүн нәјин баһасына олурса-олсун, советләрин һәр би һазырлығыны өзүнә гајә етмишдир».

Дахили сijasәтдә кери чәкилмәләр вә харичи сijasәтдәки маневрләр, сүлһсөвәрлик, вахтилә јыхмаг ист

Версал низамынын вә Милләтләр Чәмијјәтинин ин тәрәфдарлығы анчаг вахт газанмаг вә һәрби һа- тығыны тәкмилләшдирмәк үчүидүр.

«Бүтүн бу маневрләрин јеканә бир мәгсәди вардыр. или, харичи, һүгуги, сијаси, игтисади, мәдәни вә ложи — бүтүн саһәләрдә едилән јтәшәббүсләрин ысы һәрби һазырлығы вә һәрб ишинә һәср едил- дир.

Дүнја икијә ајрылмышдыр. Ики дүшмән идеолоки- ки мұхалиф систем тоггушмаг үзрә үз-үзә кәлмиш- Гуручу миллијјәт идејасы илә јыхычы коммунизмин ы сурәтдә чарпышачағы шүбһәсиздир.

Гызыл рус әсирлијиндән гуртулмаг үзрә, совет өннәмини парчалајачаг һәр һансы сарсынтыны үмид- өзләјән Русија мәнкуму бүтүн милләтләр үчүн тез- гопачаг бу гијамәтдән фајдаланмаг үзрә гәти саат- шә јарајачаг бүтүн үнсүрләри сәфәрбәр етмәк ла- дыр. Бунун үчүн дә бүтүн бејнәлмиләл имканлардан к өлчүдә фајдалана бнлмәк вә мөвчуд имканлардан фадә етмәк үчүн бүтүн гүввәләри тәнзим вә тәшкил илә индидән мәшғул олмаг, һәр еһтимала гаршы ыр олмаг үмуми бир әсасдыр».

Бу шәраит вә әсаслардан чыхыш едәрәк оғурлан- и истиглалымызын јенидән газанылмасы гајғысы илә кәт едән милли Азәрбајчан «Мүсават» халг фиргәси чәк һадисәләр гаршысында һәр чүр һазырлығы алмагла бәрәбәр, фиргәнин бејнәлмиләл саһәдә идән етмәк мәчбуријјәтиндә олдуғу зәрури ишләри ғыдакы шәкилдә тәсбит едир:

1. Сөздә сүлһсөвәрлик чилдинә кирән вә јаландан чылыг шүарыны тәрәннүмә башлајан совет һөку- нин фалшыны ачараг онун бејнәлхалг сүлһүн ән ар дүшмәни олуб бүтүн фәалијјәт вә ичраатыјла арибәјә һазырлашдығыны вә әл алтындан хаинчә- интригалары илә милләтләр арасындакы ганлы лафы тәһрик етдијини һәм дахилдә, һәм дә ха- дә һәр чүр васитә вә имканларла кениш сурәтдә алы вә бу фикрин даһа зијадә јајылмасыны тә’мин к мәгсәдилә рус империализминә гаршы олан, еләчә шевизм әлејһдары олан бүтүн бејнәлхалг тәшәккүл- ә әлагә јаратмалы.

2. Маһијјәт е’тибарилә бәшәријјәт үчүн фәлакәт

тәшкил едәчәк бир мұһарибәни арзу етмәмәклә бәрәбәр белә бир һәрбин баш верәчәји һалда дөјүшәчәк дүшмән гүввәләрә гаршы мұнасибәтиндә фиргә тәбии ки, «дүш мәнимиң дүшмәни мәним достумдур» дүстуру илә һәрә кәт едәрәк јурдумузун дүшмәни вә истиглалымызын гәсб кары Совет Иттифагы илә мнллијјәт мүнкири болшевизм әлејһиндәки гүввәләрә гаршы рәғбәт бәсләјәчәк вә бә рәғбәт о гүввәләрин милли давамыза кәстәрәчәкләри мұнасибәтин дәрәчәсинә мұтәнасиб олачагдыр.

3. Азәрбајчан истиглал даваһы бүтүн дүнјаја мә'лум олан бејнәлхалг бир мәсәләдир. Бу мәсәләниң мәдәниј јәт дүнјасы гаршысында даһа кениш сурәтдә таныдыл масы мәгсәдилә бејнәлхалг сијаси даирәләрдә вә дүнј мәтбуатында, ичтимаи фикриндә индијә гәдәркиндә даһа чох бир енержи илә тәблиғ едилмәси зәруридир. Бу тәблиғат сијаси вәзијјәти, милли мәнәфеји вә идес ложи базалары е'тибарилә советләр әлејһиндә олан вә ј олачаглары көзләнән өлкәләр дахилиндә исә хүсусил гүввәтләндирилмәлидир.

4. Даваһызын мұвәффәгијјәт газанмасы үчүн һәја та кечириләчәк бүтүн бејнәлхалг тәмас вә тәблиғаты мызда сијаси Гафгаз бирлијиндән чыхыш едәрәк Гафга конфедерасијасы бахымындан һәрәкәт едилмәли вә әла гәдар даирәләрдә гафгазлыларын чидди бир бирли еһтијачыны мөһкәм дәрк етмиш олдуғларына даир би фикир вә гәнаәт ојандырылмасына сә'ј олунмалыдыр.

5. Азәрбајчан истиглал даваһы илә Гафгаз конфе дерасијасы фикринин Түркијә вә Иран кими гоншу в гардаш өлкәләрдә тәблиғинә хүсуси әһәмијјәт верилмә ли вә бу фикрин керчәкләшмәсинин кәләчәк рус тәһлүкә си бахымындан нә кими фајдалар кәтирәчәји кениш сурәтдә ајдынлашдырылмалыдыр.

6. Араларындакы мөвчуд мәдәни мұнасибәтләр в үмуми дүшмән олан Русија империализминә гаршы мұбаризәдәки хүсусијјәтләри нәзәрә алынараг Русиј мәһкуму бүтүн түрк вә мүсәлман елләри илә сых әмәк дашлыг едилмәли, ортаг еһтијачлар наминиә ортаг һәм ләләр едилмәлидир.

7. «Промстеј» чәбһәси ады илә танынан Русија мәһ куму бүтүн гејри-рус милләтләрин истиглалчы тәшки ләтләри илә мөвчуд мұбаризә бағдылығына даһа чох

ийжәт верилмәли вә бу бағлылығын ортаг дүшмәнә шы ортаг мүбаризәни гүввәтләндирәчәк бир гурум ләнә дүшмәсинә чалышылмалыдыр.

«Мүсават» фиргәсинин бејнәлхалг вәзијјәт бахыдан харичдәки тактикасы бундан ибарәтдир. Һәм бу дәләрдәки эсасларын, һәм дә дахили тактикаја аид дәләрин мүвәффәгийјәтлә тәтбиги вә «Мүсават» локијасынын керчәкләшмәси, јә'ни милли истиглалын дән дирилмәси һеч шүбһәсиз дахилдә вә харичдә фиргә әтрафында бирләшмиш идеалист милләтчилә-фәдакарлығындан асылдыр. Она көрә дә конис мүнасибәтилә нәшр едилән тарихи бәјаннамәдә ли Азәрбајчан «Мүсават» халг фиргәси дејир:

«Һәр бир вәтәндаша, һәр бир фиргәчијә бу тарихи дәрдә дүшән ән бөјүк вәзифә өзүнү вәтәнин вә идеалист тәләб етдији фәдакарлығына һазырламагдыр. Күнүн мүһүм иши бу фәдакар вә әзмкар мүбаризә кадру јетишдирмәкдир...

...Милли гуртулуш јолуну биздән әввәл кедән мүвәффәгийјәтли милләтләрин тарихиндән алачағымыз чохәтли бир дәрә вардыр: вәтәнин хиласына аид идеологик вә мүәјјән тәшкилат әтрафында бирләшмиш, биринчә чандан бағлы идеалист, фәдакар вә әзмли мүбаризә зүмрәсинә малик һәрәкатлар мүвәффәг олмуш, нәтиҗәләри алачларына јетмишләр.

Вәтәндашлар, сизи бу әзм вә иман саһибии бир зүмрәсиндә јүрүјән истиглал мүчадиләсинә чандан гошулачак чачырыгы! Јалныз бу мүчадилә илә биз өз һаггымыз алачаг, үч рәнкли милли истиглал бајрағымызын һәр вәтән үфүгләриндә далғаланачағыны көрмәкләргә тијар олачагыг!..»

Азәрбајчан истиглалы «Мүсават» әтрафында, онун һәр кәтирдији принципләрә сарылмаг сурәтилә әлде јетмишди. Онун ингилабчы тактикасы Русија һакимийәтинин әлејһдары олан дахили вә харичи гүввәләрдән аидли гуртулуш вә милли истиглал наминә вахтында вә вәтәнин истифадәни тә'мин едирди.

Вахтилә чаризми девирмәк истәјән ингилабчы гүввәләрлә әмәкдашлыг едән фиргәнин, ахырда чаризмин истифадәнинә кечән вә онун империалист сијасәтини тәтбигә алајан һәмин ингилабчы гүввәләрлә мүбаризәјә киришкән бүтүн тактика вә маневрларини бөјүк милли идеал

намнә етднјни вә вахтында маневр етмә бачарығынә сүбута јетирир.

Милләтчи, истиглалчы, чүмһуријјәтчи олараг галаң «Мүсават» бу күн дә ејни тактика илә һәрәкәт едир. Русија һакимијјәтиндән гуртулмаг, һүрријјәт вә истиглала говушмаг үчүн гызыл рус чаризмини девирәчәк дахили вә харичи гүввәләрлә сых әмәкдашлыг!

Анчаг һәм дахилдә, һәм дә харичдә рус әлејһдары олан гүввәләрдән милли давамыза мүсбәт јанашанлар тәрчиһ едилмишдир. Јә'ни дахилдә болшевизмин јеринә «ваһид вә бөлүнмәз Русија» истәјәнләрлә харичдә болшевизми девирмәк вә бу уңсуз-бучагсыз әразини јалныз мүстәмләкәјә чевирмәк истәјәнләр, сајысы јүз милјона чатан рус олмајан милләтләрлә һесаблашмајанлар «Мүсават»ын әмәкдашлыг едә билмәјәчәји гүввәләрдир. «Мүсават»ын гаршысында јалныз Русија вардыр. Болшевизм онун режими мәсәләсидир. Әввәлләр Русијаја гаршы мүбаризәмиздә истиглал вә демократија принципләрини дилә кәтирдимиз кими инди дә ону дилә кәтиририк. Әсир милләтләр үчүн дәјишмиш бир вәзијјәт јохдур. Рус милләтчиләри үчүн болшевизмлә мүбаризә бир режим мәсәләси икән бизим үчүн һәм дә милләт вә истиглал мәсәләсидир. Дахилдә вә харичдә һаггымызы вә истиглалымызы таныјан гүввәләр «Мүсават»ын һәгиги мүттәфиги ола биләрләр.

Дахилдә бу гүввәләр Русијаны парчаламаг вә милләтләрин сајы гәдәр милли дәвләтләр јаратмаг истәјән әсир милләтләрдир. Харичдә дә бу чүр гүввәләр ола биләр.

Буна көрә дә Русијаны парчаланмаз бир һалда тәсәввүр едән рус милләтчиләри «Мүсават»ын мүттәфиги ола билмәзләр.

Рус милләтчиләри илә һеч олмаса болшевикләрә гаршы мүвәггәти бир дөвр үчүн олса белә, әмәкдашлыг етмәк, Азәрбајчан мәсәләсини «Русијанын дахили аиләви мәсәләси» һалына салмаг демәкдир. Һалбуки Азәрбајчан мәсәләси һәллни исрарла тәләб едән бејнәлхал мәсәләләрдән ән мүһүмү вә актуалыдыр. Азәрбајчан милли давасы бејнәлмиләл бир давадыр. Бу давада тәбии мүттәфигләримиз әсир түркләр, рус әсири дикәр милләтләр вә Русијаны парчаланмыш көрмәк истәјән дүнја гүввәләридир.

«Мүсават»ын бу гэрарлары фикирлэрэ бир мүвази-
вэ вәһдәт, һәрәкәтлэрэ бир истигамәт вә сабитлик
ин етмәк етибарилә вахтында вә заманында гәбул
тмиш гэрарлардыр.

Сон сөз

Инсан өз һәрәкәтләрини вичданла дәрк едән ичти-
н бир мәхлугдур. О, чәмијјәт һалында јашајыр вә
аг чәмијјәт һалында јашаја билир. Чәмијјәтин исә
мүкәммәл, ән дәјишмәз шәкли дөвләт һалында тә-
күл етмиш милләтдир.

Бу милли-дөвләти чәмијјәт һәјаты ичәрисиндә бири-
дин фәрдлә, дикәри исә фәрдин чәмијјәт—милләт-
ләтлә олмаг үзрәнки чүр һүгүги мүнасибәти вардыр.
Бу мүнасибәтләрлә мәшғул олан һүгүг да икијә ај-
ыры: биринчи илә хүсуси һүгүг, икинчи илә үмуми
үг мәшғул олур.

Бу, әсас гәјда олмагла бәрабәр һүгүг анлајышы
һүгүгун мәншәјн мүхтәлиф режимләрдә фәрглидир.

Мүтләг монархијаларда һөкмдар бүтүн сәләһијјә-
ни халгдан дејил, көјдән, јахуд аллаһдан алыр. һөкм-
ын шәхсијјәти «мин тәрәфүллаһи-хәлг үл-насы»*
әдији кими идарә етмәјә вәкил олунамушдур. Бурада
һөкмдарын сәләһијјәтинә һәдд вә һүдуд гојан ганун ја
да, ја да ән'әнәдир. Бурада мә'лум формада үмуми
хүсуси һүгүгдан бәһс етмәк мүмкүн дејил.

Конститусијалы монархијаларда исә үмуми һүгүгла
хүсуси һүгүг фәргләндирилр. Һәтта бу фәрг констнту-
си илә тәсбит едилр вә ајдынлашдырылыр. Анчаг
һүгүгунла бәрабәр конститусијалы өлкәләрдә үмуми һү-
гүгун тамамилә һаким олдуғу, һөкмдара аид хүсуси
һүгүгә һеч дә табе олмадығы иддиә еднлә билмәз. Бу-
рада, шүбһәсиз, һөкмдарын хејринә бир һүдуд тәсәввүр
олмишдир. һөкмдарлығын вәрәсәликлә атадан оғула
һүкүмән башга чүр тәфсир олуна билмәз. Конститусија-
монархијада јалныз һөкмдарын дејил, ејни мәнтиглә
һөкүм чох сиһифләрин сечкин нүмајәндәләри үчүн дә

* әрәбчә Аллаһ тәрәфиндән халгы вә чамааты идарә етмәк
һөкүмдир — Р. Ә.

үмүми һүгүг фөвгүндә бә'зи истисналар ајрылмыш дыр.

Чүмһуријјәтдә исә бу һүгүг әсасән галдырылмыш дыр. Бир чүмһуријјәтин әсас ганунлары нә гәдәр демократик оларса, үмүми һүгүг дахилиндә хүсуси һүгүгү тамамланмасыны ифадә едән хүсуслар о нисбәтдә азалар...

«...Һагга вә һүгүга истинад едән бир идарә демократија тәрәфдарларынын објектив тәдгигатлар нәтичәсиндә алдыглары елми нәтичәләрә нәзәрән аичаг һәгиги демократија тәәссүс едән бир мәмләкәтдә тәсәввүр олуна биләр. Демократија илә һүгүг арасындакы мұвазинәт бунки мәфһум арасындакы мүштәрәк хүсусијјәтдән доғур. Бу мүштәрәк хүсусијјәт исә... демократијанын да, һүгүгун да фәрдијјәтлә күллијјәтин тә'лиф вә тәркибиндә һасил олур. Демократија шәхсә аид һүрријјәт илә халға аид һакимијјәт әсасларынын тәркинбиндән ибарәт олар һүгүги бәрабәрликдән ибарәтдир. Һүгүги һүрријјәт де дијимиз шеј дә чәмијјәтин шәхсијјәт үзәриндәки тә'сир вә тәзјигини тәһдид едән вә бунларын мүтәгабил мұнасибәтләрини тә'јин едән бир мигјасдыр...»¹⁶¹

«Демократија исә донмуш бир шәкил дејилдир. Биләкс, һәјати еһтијачларын тәтмини үчүн јени шәкилләр вә јени васитәләр арајан вә дәјишән мүәссисәдир.

Гәдим Јунаныстанда мүхтәлиф дәвләт мүәссисәләринә вә мүхтәлиф бөлүчү гүввәләр вә нәзарәт системләринә малик бир чох демократија идарәләри көрүрүк. Ејни сурәтдә бу күнкү Америка демократијасы Инкилатәрә вә Скандинавија демократијасындан ајрылмагдандыр. Бу өлкәләрин һамысында шәкилләр даима дәјишир, бир тә'сисат ортадан галхыр, јерини башгасы туртур.

Дәвләт шәклинин инсанларын дәјишән еһтијач вә мәнфәәтләринә көрә дәјишмәјә чалышмасы һәгиги демократијанын ән үстүн вәсфләриндән биридир».¹⁶²

Даһи Аристотел демишдир:

«Һөкүмәт шәкилләри илә бу һөкүмәтин идарә едә

¹⁶¹ М. Ә. Рәсулзадә, «Демократијанын кәләчәји», «Азәр түрк» мәчмуәси, 15. II. 1928, сајы 1—2, Истанбул.

¹⁶² В. Стајкевич, «Динамика мировой истории», Парис-Берлин, 1934, с. 220—221.

«Чәмијјәтин игтисади, фикри, әһвали-руһијјәси ара-
да сых бир мүнасибәт вардыр».

Инсан чәмијјәти исә сабит дејилдир.

Каинатда сабитлик фикри елм тәрәфиндән рәдд
дир.

«Бүтүн каинатда олдуғу кими инсанларда да сабит-
к мөвчуд дејилдир».

«Инсан чәмијјәти мүтәмади бир төкамүл һалын-
дыр».

«Бир милләт бир нәһрә бәнзәр ки, даими сурәтдә
агла бәрабәр саһилләринин һәрәкәтсизлијинә көрә
бири бир мүвазинәт мәнзәрәси јарадыр. Инсан нәһри-
н ахышына истигамәт верән амилләр ирсижјәт, дин,
әт, ганун, әхлаг, тәрбијә кими сәрт мүхтәлиф нүфуз
бәкәләриндән јараныр. Бу низамлар бөјүк мигјасда
иштиклијә уғрамадыгча, ичтимай ингилаблар күчлә
илләчәк дәрәчәдә зәиф олур...

Милләтләрин төкамүлү үмуми сурәтдә һадисәләрин
сүрдуғу (зәрурәтләрлә һәмаһәнк олмаг нәтичәсиндә
ш верир. Характерләри чох муһафизәкар олса да бу
онларын сүрәтли төкамүлүнә кафи дәрәчәдә сәдд
сә, чох шиддәтли ингилаб баш верә биләр...

Ичтимай һәјатын бөјүк чәтинликләриндән бири тә'-
атлары јени һадисәләрин мејдана кәтирдији зәрурәт-
ә тәдричән тәтбиг едә билмәсидир».¹⁶³

Инсанларын дәјишән еһтијач вә мәнфәәтләрини вә
иштинмай һәјатын јаратдығы јени һадисәләрдән доған
сүрәтләри әввәлчәдән көрүб тәдбир көрмәјән вә јени
ијтијачларла һесаблашмајан бир чәмијјәт төкамүл едә
билмәз. һәјат исә дурмаг билмәјән, даима ахан бир чај-
ы. Ирәлиләмәсинин гаршысы алыначағы тәгдирдә о,
ләри јыхараг ашыр вә јолуна давам едир: ингилаб-
лә вә ихтилаллар јарадыр. Тәбии һәјат мәчрасында:
ы, бөһран башлајыр. Бәлкә дә ингилаб олур.

«Мүсават» фиргәсинин тарихи бурада битмирсә, о,
ли Азәрбајҗан һәрәкатындакы шанлы тарихинә шан-
сәһифәләр әлавә едә биләчәк һәмлә вә фәалијјәтин-
јени гүввә вә јени сүрәтлә давам едирсә, бу
н дәјишән вә ирәлиләјән һәјатын јени еһтијач вә
сүрәтләрини вахтында гаврајыб формулә едә билмә-

¹⁶³ Густав лә Бон, «Тарих фәлсәфәсинин елми әсаслары».

синдән, милләтимизин парлаг истигбала доғру дурмада ирәлиләјә билмәси үчүн јени јоллар, һәдәфләр вә үфүглә тапа билмәсиндән ирәли кәлир.

«Мүсават» тарихинин бурада гапанмамасынын башлыча сәбәби «бир милләтин сәадәт сәбәбләриндә бири олан вәһдәтин һүсулу үчүн ону тәркиб едән фәрдләри бир күтлә һалына гәлиб едә биләчәк сурәтдә фикирләрдә, дујғуларда вә етигадларда бир истиграр нејдә етмәк» мәгсәдилә милләти мүхтәлиф дүшмән зүмрә вә синифләрә ајыран ичтимаи, иғтисади вә һүғуғи бәрәбәрсизлији ортадан галдырмыш олмасында, «милли тәсанүд» тәмәлиндә милләтин полад бирлијини тәмин ед билмәсиндәдир.

«Мүсават» бу сәјәдә милли һәрәкатын командан мөвгејиндә дурур.

«Мүсават» белә етмәмиш олсајды, чоҳдан тарих гарышыб кетмиш олачағды.

Онун кечирмиш олдуғу мүхтәлиф тарихи мәрһәләлә бунун чанлы дәлилидир. Әкәр о, «исламчылыг» дөврүндән «үмуми түркчүлүјә», орадан да түрк күлтүр бирлијинә әсасланан «Азәрбајчан милли дөвләтчилијинә» кечмәмиш олсајды, јерини башга ифрат вә гејри-милл фиргәләрә верәчәкди.

Әкәр о әски доктринләрә, әски һәјат вә дүшүнчә тәрзинә сапланыб галсајды, даима ирәлиләјән һәјат он «мүсәлманлыг» дөврүндә галан «Иттиһад» кими чоҳдан таңдајыб кечәчәкди.

«Тарихин тәркиби олан һадисәләр мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән доғур. Бунлардан бир гисми даимидир торпаг, ирг, иглим кими, бир гисми исә мүвәғгәтидир динләр, истилалар кими».¹⁶⁴

Милләтимиз рус истиласына мә'руз галдығы чағларда мүхтәлиф ханларын әлиндә, бир чоҳ ханлыглар һалында иди. Ортаг бир дил, ортаг бир әдәбијјат, ортаг бир адәт, ортаг бир тарих вә күлтүр хәзинәсинә малик олмагла бәрәбәр о һәлә милләт олмамышды. Бир чо милләтләрин дә кечирмиш олдуғу бу дөвр дијәр түр милләтләриндә дә ејнн иди.

Мәрһум Зија Көјалп јазыр:

¹⁶⁴ Густав лә Бон, һәммин әсәр.

«Мәшрутијјәтдән әввәл мәмләкәтимиздә, јә'ни Түр-
дә бир чох түркләр варды. Анчаг бунларын коллек-
вичданында «биз түрк милләтијик» мәфһуму олма-
ы үчүн о заман түрк милләти јох иди. Чүнки бир
өз фәрдләринин вичданында шүүрлу бир сурәтдә
к олулмадыгча ичтимаи бир зүмрә маһијјәтинә ма-
дејил».¹⁶⁵

Русијанын истиласына гаршы милләтимиз о заман
сәлманлыг» бајрағы алтында мүғавимәт көстәрмиш-
вә милли варлығыны бу шәкилдә горумушду. Азәр-
ан бүтүн Шәрг әләми кими «үммәт» дөврүнү јаша-
ы. Бир мүддәт сонра исә вәзијјәт дәјниди. Ичтимаи
да дәрин дәјишикләкләр баш верди. Ханлыгларын
алмасы илә дәрәбәјлик һудудларынын силинмәси,
ы-Батум, Бакы-Ростов-Кијев-Авропа дәмир јолунун
алмәси, Авропа капитал вә техникасынын Бакыја
иәси, јени сәнаје вә тичарәт мәркәзләринин гурул-
ы, мәтбәә, гәзет вә нәшријјат ишләринин тә'сиси,
мәтәб, театр вә мәдәнијјәт чәмијјәтләринин тәшәккүлү
бајчан чәмијјәтиндә әһали, сыхлыг, гајнашма, еј-
инсдән олма, әмәк бөлкүсү, дил вә мәдәнијјәт бахы-
дан мүһүм дәјишикликләр јаратды.

Шәһәрләрдә ичтимаи сыхлығын чохалмасы үзүндән
маи әмәк бөлкүсү јаранмаға, сонра кетдикчә дәрин-
мәјә башлады. Әмәк бөлкүсү пешә зүмрәләриндә
ө вичданлары доғурдуғундан гәднмләрдә һәм мүсәл-
лар, һәм дә христианлар арасында һаким олан бу
коллектив динн вичдан зәифләмәјә башлады. Јени
нан гәзетлә мәктәб, әдәбијјатла шә'р дә мә'насы ан-
ылмајан ичма дили јеринә чәмијјәт дили јаратды...
.. Әввәлчә һәр фәрд өз динн ичмаларыны бир ич-
и үзвијјәт, өзләринн дә онун ајрылмаз үзвү кими
үјү һалда, инди ичтимаи үзвијјәт олараг јалныз өз
ни чәмијјәтини көрмәјә вә өзүнү онун ајрылмаз
һесаб етмәјә башлады. Дини ичмаларын позулмасы
онларын јеринә дил чәмијјәтләринин јаранмасы
бу шәкилдә баш верди...

..Затән дил вә мәдәнијјәт зүмрәләриндән ибарәт
миллијјәтләр әскн заманларда да мөвчуд иди. Ла-
ики чүр империализм — дини вә сијаси империализм

онлары ики ичма ичиндә, јәни сәлтәнәт вә үммәт чәм бәрләри арасында һәбс стмишди. Бу ичмаларын чәмбәрләри гүввәдән дүшдүкчә мәнбус зүмрәләрин азад олма үчүн мүбаризәјә киришмәләри тәбии иди.¹⁶⁵

Дини империализм чәмбәриндән гуртулан вә «үммәт» дөврүндән «милләт» дөврүнә кирән Азәрбајча түркү әтрафына бахар-бахмаз бөјүк вә нәчиб бир милләтин — түрк милләтинин тарих боју дөвләтләр вә мәдәнијјәтләр гурмуш шанлы бир голу олдуғуну анлады. Бонун үчүн мәнәви бир гүввә, вәчд вә илһам мәнбәјә олду.

Милләтимизин бүтүн бу тарихи дөврләриндә, хүсусилә «үммәт» дөврүндән чыхыб «милләт» дөврүнә кирән мәсиндә «Мүсават»ын бөјүк рол ојнадығыны көрүрүк.

«Үммәт» чәмбәриндән гуртулуб өз мәнлијини тапа милләтимизин сијаси империализмин, јәни рус империализминин чәмбәриндән дә гуртулмаг үчүн киришди. Мүбаризәләрин һамысында вә һәр саһәсиндә она јо. башычылыг едәнин јенә «Мүсават» фиргәси олдуғу билә һәгигәтдир.

О заман рус чаризминин истиһад етдији дахил зүмрә вә тәһсисатлары да јыхмаг лазым иди. Чүнки рус чаризми Азәрбајчанда тутуна билмәк үчүн өзүнә бағл вә садиг бир сыра зүмрә вә тәһсисатлар јаратмышди. Бунлары јыхмадан рус империализминин мәғлуб етмә мүмкүн дејилди.

Бу күн дә ејни вәзијјәт гаршысындајыг. Бу күн дагызыл рус империализми илә чарпышаркән «Мүсават» онун сөјкәндији тәмәли јыхмаг мәчбуријјәтиндә, ону алдатмаға чалышдығы күтләни өз тәрәфинә чәкмәк ола она милли һәјәчаны ашыламаг зәрурәтиндәдир.

Кечирдијимиз тарихи дөврләрдә милләтимизин ичтимаи тәмәли дәјишмәклә бир сыра ичтимаи үнсүрлә мејдандан чәкилмиш, бир сыра ичтимаи үнсүрләр мејдана кәлмишдир. Јалпыз ичтимаи зүмрә вә үнсүрләр дејил еһтијачлар вә анлајыш тәрзләри дә дәјишмишдир. Тарихә гарышан ичтимаи зүмрәләри мөзардан чыхарыб һәјәтә гәјтармаг орта әсрләрин феодал мүнәсибәтләри идирилтмәк демәкдир.

Һалбуки «үммәт» дөврүндән әввәлки ичтимаи вә ги мүнәсибәтләр, һүгугун мәншәји вә һүгуг аслаы «үммәт» дөврүндәки илә ејни олмадығы кими, «мәт» дөврүндәки ичтимаи вә һүгуги мүнәсибәтләр дә «мәт» дөврүнүн мүнәсибәтләриндән чох вә әсәслы тдә фәрглидир.

Еһтијачларын вә зәрурәтләринн мәнтиги мәһсулу бу јени ичтимаи вә һүгуги мүнәсибәтләр «Мүсават» әси тәрәфиндән јаддан чыхарыла билмәзди. Буну маг онун үчүн интиһар демәк оларды.

Дүркһејм* јазыр:

«Мәфкурәләр бүтүн ичтимаи һадисәләрин сәбәблә-лмагла бәрәбәр өзләринин дә доғмасы, гүввәтләни, зәифләмәси, өлмәси бир сыра ичтимаи сәбәбләрә дир. Бу сәбәбләр ичтимаи базисдә мејдана кәлән цикликләрдир».

Ичтимаи базис дәјишинчә, јени еһтијач вә зәрурәт-ени мәфкурәләр доғурачагдыр.

«Мүсават» ичтимаи базисдә ортаја чыхан бу дәјиш-н мәһсулу олан јени еһтијачлары унуда билмәзди. «Мүсават»ын бу гаврајыш вә сезиш габилијјәти, еһтијачлары тәсбит вә формулә етмә гүдрәти онун әви, пешәви, синфи бир фиргә дејил, милли, һәтта мәт фиргәси олмасындан, бүтүн милләтин үмуми мә-јини дүшүнмәсиндән ирәли кәлир.

«Мүсават» әсәсэн бир милләт фиргәси олараг сәһ-чыхмышды.

Руссонун «Демократија мәфкурәси милли һаки-әт әсәсы үзәриндә азадлыг вә мүсават мәфһумлары-тәркибиндән ибарәтдир» тәрзиндә олан мәшһур фор-идакы «мүсават» фикриндән илһамландығы шүб-дилмәјән «Мүсават» фиргәси бу принципн фәрдләр-ында мүнәсибәтләр саһәсиндән чыхарыб бәшәр-јјәтиндәки милләтләр мүнәсибәтләринә тәтбиг ет-дир.

Фәрдләр арасындакы мүнәсибәтләрдә бу принцип-ындан һәр фәрд анадан азад доғулур, она кәрә-азад јашамалыдыр. Бир фәрдин азадлығы дикәр

* Дүркһејм мәшһур алман сосиологудур. Зија Көјалп ону-н мүүллими һесаб етмишдир — Р. Ә.

Фәрдин азадлыгы башлајан јердә битир. Јәни арала
рында там бир мүсават вардыр. Бу һүрријјәтләри һи
мајә едән ганун мүсават принципләринә әсасланыр в
буна көрә дә әдаләтдән гүввә алыр.

Мүсаватсыз азадлыг, азадлыгсыз да мүсават ол
билмәз.

Лакин франсыз ингилабы фәрдин азадлыгла үмум
идарә принципләрини дилә кәтирмәклә бәрабәр мүл
кијјәт мәсәләсини бүтүн кенишлији илә дилә кәтирмәмиш
ди. Франса инсан һугуглары бәјаннамәси инсаны, фәрди
дөвләтин вә килсәнин һөкмүндән гуртармаға чалыш
магла јалныз фәрдин шәхсијјәтини дүшүнмүшдү. Һал
буки милли фәрди гејри-милли дөвләтдән ајыран «Мү
сават» ону милләтә бағлајыр вә милләти дә милләтлә
чәмијјәтиндә јеканә һагг саһиби кими таныјыр.

«Мүсават»а көрә, «фәрд доғрудан-доғруја дөвләт
дејил, милләтә бағлыдыр. Вә бунун үчүн дә ән тәби
олан дөвләт милли олан дөвләтдир».

Фәрдин јалныз милли дөвләт ичиндә хошбәхт ол
билмәси әсасдыр. Милләт исә јашајан вә арзу бәсләјә
ичтимаи бир вүчүддур. Фәрд милли чәмијјәт ичәрисинд
нә гәдәр бир һәгигәт вә чанлы бир амил исә, милләт д
бәшәријјәт аиләсиндә еләдир. Милли чәмијјәт һәјатынд
фәрд нә гәдәр һагг саһиби исә, бәшәријјәт аиләсинд
милләт дә елә бир һагга саһибдир. Мәдәни чәмијјәт һә
јаты, һагг вә азадлыг саһиби фәрдләрини бирликдә јаша
масы илә мејдана кәлир. Үмуми бәшәријјәт һәјаты д
һагг вә азадлыг саһиби милләтләрини иш ортаглығы д
мәкдир.

«Мүсават»ы доғуран зәһнијјәт вә фикир систем
бу олмушдур. Бу әсасдан чыхыш едән «Мүсават» фә
дин фәрд үзәриндә һөкмүнү рәдд етдији кими, милләти
дә башга милләт үзәриндә һакимијјәтинә гаршы үсја
етмишдир.

Кант илә Фитхенин е'лан етдикләри принцип ким
«Милләт онун үстүндә дикәрләринин һаким олачагы өл
бир объект дејилдир, милләт һрадәјә малик бир су
јектдир».

Бу фәрглә ки, «Мүсават» бу принципи италјан Ма
зини кими бүтүн милләтләр үчүн гәбул едир. Милли
јәти бир дин шәклинә салан Италија мүтәфәккиринә көр

азадлыг инсанлара аллаһ тәрәфиндән верилмиш ән
өддәс бир не'мәтдир. Азадлыға мејл етмәк вә бу јол-
арпышмаг инсанын әхлаги борчу олуб илаһи ирадәјә
т етмәсидир. Оун фикринчә, дөвләтләр арасында-
мүнасибәтләрдә һагг саһиби јалныз милләтдир. Вә
ада дөвләт һүдудлары милләт һүдудларына ујғун
мәлидир.

«Мүсават»ын програмларында бунун бәшәри, мәдә-
ә һүғуги бир дајағы да вардыр: «Милли истиглала
ик олмајан бир милләт һүрријјәт вә мәдәнијјәтини
өрүја билмәз».

Беләликлә, бир милләт фиргәси кими доғулмуш
«Мүсават»ы һәр һансы бир фиргәдән, хүсусилә
ф вә зүмрә мәнафејини вә еһтирасларыны тәмсил
тәшәккүлләрдән ајырмаг лазымдыр. Сағ вә ја сол
едә дајанан, мөвчуд олан вә олмасы тәсәввүр еди-
фиргә вә тәшәккүлләр синиф вә зүмрә мәнафеләри
мындан һәрәкәт етдикләри үчүн гејри-миллидирләр.
рлидирләр. Чүнки милләти парчалајыр вә миллә-
әксәријјәтини өз зүмрәви мәнафеләри наминә истис-
едирләр.

«Мүсават» синиф вә зүмрә һакимнјјәтнин рәдд едә-
милли бирлијн вә милли тәсанүдү дилә кәтир-
дир.

Белә бир милләт фиргәси милләтини дүшүнән бејни,
едән гәлби вә гуран ирадәси һесаб олунан милли
үнчәли, вәтәнпәрвәр, зијалы кадро тәрәфиндән тә-
күл едәр.

Лакин белә бир кадронун мејдана кәлмәси вә бир-
әрәк милли бир фиргә гура билмәси үчүн чәмијјәтин
г, мәктәб, әдәбијјат вә с. сәјәсиндә сијаси вә ичти-
тәмајүүләри вә әфкари-үмумијјәси үзә чыхмалыдыр.
си вә ичтимаи тәмајүүләри, ичтимаи фикри јаран-
ыш чәмијјәтләрдә күтләни сөвг вә идарә едәчәк фәал
идеалист милли зијалы кадронун мејдана кәлмәси
и мүмкүндүр.

Сонра, бу кадронун мејдана кәлмәси, тапышыб мил-
бир мәфкурә әтрафында бирләшмәси дә кифәјәт
т.

Бу мәфкурәнин үмуми, кенин вә дәрин милли бир
кат јарадачаг мә'нәви бир гүввә ола билмәси үчүн

бу мэфкурэнин кениш халг күтлэси тэрэфиндэн мэнимсәнмәси, милләтин фәрдрәри вә зүмрәләри арасында мә'нәви бир һәмрә'јлијин ; мөвчудијјәти лазымдыр. Мә'нәви һәмрә'јлик исә ичтимаи бир тәмәлә архаланмадан мүмкүн ола билмәз. Милләтин мүхтәлиф фәрдрәри вә зүмрәләри арасындакы дәрин фәргләр, бәрабәрсизликләр вә һагсызлыглар давам етдикчә, мә'нәви бир һәмрә'јлик јаратмаг гејри-мүмкүндүр.

Милләтин бирлик вә һәмрә'јлији үчүн ону тәшкил сдән фәрдрәрин вә зүмрәләрин фикирләрдә, дүјғуларда вә гәнаәтләрдә мүвазинәт вә сабитлик һалында олмалары, тәхминән ејни шәкилдә дүшүнмәләри, ејни һадисәдән ејни шәкилдә тә'сирләнмәләри, ејни гәнаәт вә е'тигадлары бәсләмәләри лазымдыр.

Милләтин ортаг мэфкурә әтрафында бирләшмәси ортаг ирадәси вә ортаг һәмләләр көстөрмәси бундан доғачагдыр.

Милләтин фәрдрәри вә зүмрәләри арасында фикирләрдә, дүјғуларда вә гәнаәтләрдә мүвазинәт вә сабитлик јаратмаг, јени мә'нәви һәмрә'јлик вүчуда кәтирмә үчүн ичтимаи бир мәхлуғ олан фәрдрәрин ичтимаи вә игтисади вәзијјәтләрини ислаһ едәрәк арадакы дәри фәргләри вә һагсызлыглары ортадан галдырмаг лазымдыр.

Фикирләри, дүјғулары вә һәмләләри тәшкил вә сөвг едичи мә'нәви бир гүввә олан милли мэфкурә бундан сонра кениш халг күтлэси тэрэфиндән мэнимсәни вә коллектив бир маһијјәт алыр. Ортаг вә коллектив милли һәмләләр бундан сонра башлајыр вә милли мэфкурә һәјатын јеканә мә'насына чеврилир, бир дин шәклини алыр.

Һәгиги милли бирлик дә бу заман јараныр.

Белә олмадыгча милли мэфкурә мөһдуд бир зүмрәнин малы олараг галар, һәјати әһәмијјәт газана билмәчәнлы бир мэфкурә олмаз. Әслиндә милләтин үмумкүтләсинин рифаһ вә сәадәтини нәзәрдә тутмајан бир мэфкурә милли дејилдир.

Бир милли мэфкурә бүтүн милләти вә о милләти

н фәрдләрини вә зүмрэләрини дүшүнмәлидир. Мил-
н үмуми күтләсини һәр чүр истисмар вә зүлмдән
афиә етмәлидир.

«Мүсават»ын милли мәфкурәни тәмсил едән јекәнә
ләт фиргәси олмасынын әсасларындан бири дә будур.
н кениш әмәкчи халг күтләсинин бүтүн мәнфәәтлә-
и гаврамасында, халгын сијаси, ичтимаи, игтисади,
иги бәрабәрлик вә азадлыгларыны дүшүнмүш олма-
дадыр.

«Мүсават» бу сурәтлә милли бирлик вә милли һәм-
лијин ана шәртләриндән бири олан мә'нәви һәмрә'ј-
н тәмәлини гојмуш вә милли гуртулушла онун ар-
ча кәләчәк милли һакимијјәт үчүн милләти полад
и монолит, һәм мә'нәви, һәм дә мадди бир вүчуд һа-
а кәтирәчәк ән доғру јолу кәстәрмишдир.

Бу јол илә «Мүсават» дурмадан јүрүјәчәк, милләтлә
мәмләкәтлә дашыдығы бөјүк милли мәфкурәнин
нәкләшмәсини бир даһа көрәчәкдир.

15.IX. 1937.

Мирзә Бала Мәммәдзадә кимдир?

Дөврүнүн танынмыш сијаси, ичтимаи хадими Мирзә Бала
мәдзадә 1898-чи илдә Абшеронун Зирә кәндиндә балыгчы
синдә анадан олмушдур. Мирзә Баланын атасы аиләсини
индырмаг үчүн әсрин әввәлләриндә Бакыја көчмүш вә шә-
н Чәмбәрәкәнд адланан һиссәсиндә мәскән салмышдыр.
зә Бала 1907-чи илдә Бакыда једдинчи «Рус-татар» мәк-
нә дахил олмуш вә 1914-чү илдә ораны битирмишдир.
ыг бу заман онун атасы вәфат етмишди. О, әдәби јарады-
ыға һәлә мәктәбдә охујанда башламышдыр. 1912-чи илдә
бөј Ашурбәјовун «Каспи» мәтбәәсиндә «Нәф елм вә јахуд
н сону» адлы китабы чап едилмишдир. Һәмин илләрдә
ән јахын досту, кәләчәјин бөјүк драматургу Чәфәр Чаб-
ы иди. «Рус-татар» мәктәбини битирдикдән сонра Мирзә
а 3-чү али ибтидаи мәктәби дә баша вурду, сонра исә тәһ-
ни Бакы техникки сәнәјә мәктәбиндә (рус дилниндә) давам
рди.

1917-чи илдә Русијада феврал буржуа ингилабындан сонра

бүтүн партијалар ачыг фәалијјәтә кечдиләр. М. Б. Мәммәдзаде сијаси һадисәләрә јахындан гошулду. О, бу дөврдә артыг ачыг фәалијјәтә кечмиш «Мүсәлман демократик «Мүсават» партија сы»нын сыраларына дахил олмушду. Һәммин дөврдә М. Ә. Рә сулзадәннин рәһбәрлик етдији «Мүсават» партијасынын ирәли сүрдүјү «Азәрбајчана мухтарнјјәт!» шүары алтында Бақыда вә гәзаларымызда кенш халг һәрәкаты башланмышды. Ру мүстәмләкә зүлмүнә гаршы јөнәлән вә милли-азадлыг гәјәси дашыјан бу мүбаризә тарихә миллин Азәрбајчан һәрәкаты ки ми дахил олмушдур.

Мирзә Бала Мәммәдзаде һәммин дөврдә «Ачыг сөз», «Бәсн рәт» вә саир мәтбуат органларында сијаси проблемләрлә бағлы хејлн мәгалә чап етдирмишдир.

Мирзә Бала Мәммәдзаде 1918-чи илин әввәлнндә јаранмыш Загафгазнја сејминин фәалијјәти дөврүндә артыг Күрчүстанын мәркәзиндә мәскән салмышды вә өз сијаси-ичтимаи фәалијјә тини Тифлиسدә давам етдирди.

1918-чи ил мајын 28-дә Азәрбајчан Демократик Республи касы е'лан олунду. Һәммин ил ијулун 23-дә «Кәнчләр јурду» (әввәлчә һәфтәлик, сонра исә ајда ики дәфә) журналы нәшр олунмаға башланды. Журналын редакторлары Т. Ф. Һачызаде вә М. Б. Мәммәдзаде иди. «Мүсават» партијасынын нәздиндә јаранмыш «Кәнчләр чәмијјәти»нин органы олан бу журнал һәммин ил нојабрын 15-дә бағланды(бу вахта гәдәр 35 нөмрәси чап едилмишди). Һәммин дөврдә Мирзә Баланын Тифлиسدә «Икн ингилаб арасында» адлы рисаләси чап олунмушду. Китабчада 1905 вә 1917-чи илләр арасында олан дөврдә Азәрбајчанда мәтбуат, маариф, әдәбијјат, театр, руһани вә гадын мәсәләлә рн тарихинә үмуми бнр нәзәр салынырды.

1918-чи ил декабрын 7-дә Бақыда тәнтәнәли сурәтдә ачыл мыш Азәрбајчан парламентиндә стенографчы ишләјән Мирзә Бала Мәммәдзаде 1919-чу илин октябрында «Мүсават» партијасынын Бақы комитәсинин үзвү сечилди. Бнр аз бундан әввәл, сентјабрын 16-да Азәрбајчан Дөвләт Театрында онун «Бақы уғрунда мүбаризә» пјесинин илк тамашасы олду. О. һәммин дөврдә мүхтәлиф мәтбуат органларында хејлн публи снст әсәрләрини дә чап етдирмишди.

1920-чи ил апрелин 27-дә XI Гызыл Орду тәрәфиндән Азәрбајчанын ишғалы башланды. Һәммин ајын 28-дә ахшам Ба кынын дағлыг һиссәсиндә, Чәфәр Чаббарлынын евиндә (бу ел чохдан сөкүлмүшдүр) Азәрбајчан Милли Истиггал һәрәкаты нын башчысы вә Түрк әдәми-мәркәзинјјәт партијасы «Мүса-

ын МК-нын сәдри Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин рәһбәрли-
лтында истилачыларга гаршы мүбаризә апармаг үчүн кизли
авимәт Комитәси гурулду. Бу комитәнин сәдрлијнә Мир-
бала Мәммәдзадә тә'јин олуиушду. Онун мүавини исә Әб-
һаһаб Мәммәдзадә (1898-1976) сечилмишди. Катиб возифә-
исә Чәфәр Чаббарлы јеринә јетирмишдир. Бу мүгавимәт
итәсинин үзвләрн бүтүн һазырлыг ишләрини көрәрәк,
и мөтбәә јаратмыш вә «Истиггал» гәзетини нәшр етмәјә
тадылар. Бундан башга, онлар истилачыларын көстәриши
јаранмыш мүстәмләкә үсул-идарәсинин рәһбәрлијинә
лән јерли сатгынларга гаршы ачыг мүбаризәјә киришдиләр.
зә Бала Мәммәдзадәнин Н. Нәримановла, С. Ағамалыоғлу
и шәхсләрлә снјаси чәкишмәләри халг тәрәфиндән алгыш-
та гаршыланмышды. Билдијимиз ними, о вахткы Азәрбај-
Халг Комиссарлар Шурасы Гарабаг, Зәнкәзур, Нахчыван,
ичан, Көјчә маһалларыны вә Көјчә (ермәниләр бу көлә
ан дејирләр) көлүнүн јарысыны Ермәнистанын XI Гы.
Орду тәрәфиндән ишғалындан үч күн сонра, Јә'ни 1920-чи
декабрын 1-дә Русјанын тәзјиги илә ермәниләрә вермиш-
Јалныз М. Б. Мәммәдзадәнин рәһбәрлији алтында кизли
ијјәт көстәрән «Мүсават» партијасы үзвләринин фәал
иғатындан вә јерли сатгынларла узун чәкишмәләриндән сон-
Гарабагы әлдә сахламаг мүмкүн олмушдур. Нахчыван әра-
дә Јалныз Јерли әһалинин кәскин мүгавимәти нәтичәсиндә
изли фәалијјәт көстәрән «Мүсават» партијасынын рәһбәрли-
н түркләрлә дипломатик каналлар васитәсилә әлагәсин-
сонра Азәрбајчанын ајрылмаз бир һиссәси кими сахланыл-
дыр.

Мирзә Бала Мәммәдзадә һәмин дөврдә Азәрбајчан али
тәсәррүфаты шурасында тәрчүмәчи вә орта мәктәбдә мү-
м ишләмишдир. О, мөтбуатла да әлагәсини үзмәмиш, «Јени
ыз» журналында Азәрбајчан тарихинә даир силәилә мәга-
р чап етдирмишдир (1921-чи ил, № 1 вә 1922-чи ил, № 2—
Ону да гејд едәк ки, ана дилнииздә «Азәрбајчан тарихи»
јышынын әсасыны гојан Мирзә Бала Мәммәдзадәдир. 1922-
лдә Бақыда онун «Азәрбајчан түрк мөтбуаты» адлы кита-
әшр олуиушдур.

Кизли чап олуиуш «Истиггал» гәзети мөтбәәсинин јери
3-чү илин ијул ајында јерли һөкүмәт органлары тәрәфиндән
јәнләшдириләидән сонра Мүгавимәт Комитәсинин үзвлә-
ләбс олуиушду. Јакин Мирзә Бала Мәммәдзадә имкан
раг кизләнә билмишди. 1924-чү ил баһарын ахырына гә-

дәр кизли јашајан М. Б. Мәммәдзадә мај ајында Иранын Әизәли шәһәринә мұһачирәт етмишдир. Бир мүддәт Тәбриздә јашајан, сонра исә Сулдуз шәһәри әтрафында шоссә јолу чәкилишиндә мұһәндис-техник ишләјән Мирзә Бала Мәммәдзадә Истанбулда М. Ә. Рәсулзадәнин редакторлуғу илә нәшр олуған «Јени Гафғасја» журналына мәғаләләр көндәрир.

1927-чи илдә исә о, Истанбула көчүр. Елә һәмин ил Истанбулда онун «Азәрбајчан мисағи-миллиси; 23 Мәјлис Истиғлал Бәјаннамәсинин тәһлили» китабы чап едилр. Јенә һәмин илдә түрк охучулары Мирзә Баланын «Ермәниләр вә Иран» китабы илә таныш олулар. Мирзә Бала Мәммәдзадә һәм да М. Ә. Рәсулзадәнин редакторлуғу илә нәшр олуған «Азәри түрк» (1928—1931) вә «Одлу јурд» (1929—1930) журналлары илә јахындан әмәкдашлығ етмишдир. Отузунчу илләрин әввәлләриндә о, Истанбул университетинин һүгүг факултәсини битирир, тәләбә икән «Азәрбајчан јурд билкиси» журналында да хәјли мәғаләләри чыхыр.

1931-чи илдә Совет Иттифағынын тәләби илә вә Түркия һөкүмәтинин көстәриши нәтижәсиндә М. Ә. Рәсулзадә вә силаһдашлары Истанбулу тәрк етмәли олдулар. Онлар Авропа өлкәләринә үз тутдулар вә Полшанын пајтахты Варшавада јерләшдиләр. Бундан мәғсәд халғымызын јенидән өз истиғлалына говушунчаја гәдәр рус империализминә гаршы Азәрбајчан давасыны јүрүтмәкдән ибарәт нди. 1932-чи илдән Мирзә Бала Мәммәдзадә дә Варшаваја кочдү. Онун бу дөврдә Берлиндә М. Ә. Рәсулзадәнин редакторлуғу илә нәшр олуған «Истиғлал» (1932-1934) гәзетиндә вә «Гуртулуш» (1934-1938) журналында Азәрбајчан истиғлал проблеминә һәср олуңмуш хәјли мәғаләләри чап олуңмушдур.

1938-чи илдә Берлиндә «Гуртулуш» журналынын мәтбәәсиндә Мирзә Бала Мәммәдзадәнин «Милли Азәрбајчан һәрәкәти. Милли Азәрбајчан «Мүсават» халғ фирғәсинин тарихи» адлы самбаллы китабы нәшр едилмишдир. Ону да гејд едәк ки 1936-чы илдә Варшавада кечирилмин «Милли Азәрбајчан «Мүсават» халғ фирғәси»нин үчүнчү гурултајында Мирзә Бала Мәммәдзадә јахындан иштирак етмишдир. Онун «Мүсават» партијасынын нәшр етдији бүлләтәсләрдә рус мүстәмләкә үсули идарәсини ифша едән хәјли мәғаләләри чап олуңмушдур.

Икинчи дүнја мұһарибәсинин башланмасы вә Полшанын Нитлер Алманijasы тәрәфиндән ишғал олуңмасы илә әлағәдәр Мирзә Бала Мәммәдзадә јенидән Истанбула кочмәли олмушдур. Онун бу дөврдән башлајарак Түркиядә нәшр едилән «Түрн

«Икклоне дијасы» və «Ислам енциклопедијасы»нда Азәрбај- тарихи илэ бағлы бир чох мегалэлэри чап едилмишдир.

1949-чу илдэ М. Б. Мәммэдзадэнин јахындан иштиракы Анкарада «Азәрбајчан Күлтүр Дәрнәји»ин эсасы гојул- мдур. 1951-чи илдэ Мирзэ Бала Мәммэдзадэнин «Азәрбајчаи» индэ түрк Албанијасы» адлы эсэри һәмин дәрнәк тәрә- дән чап олунмушдур. 1952-чи илдәи Анкарада «Азәрбајчан» түр Дәрнәји» тәрәфиндән бурахылаи «Азәрбајчаи» журна- да верилмиш, тарихимизлэ бағлы бир чох мегалэлэри дэ а элава етсәк, Мирзэ Бала Мәммэдзадэнии Јарадычылығы» ында тәсөввүр даһа да ајдылашар. О, 1954-чү илдән барән Мүһәндэ јерләшән ССРИ-ни өјрәнәи институтда ышмыш və Азәрбајчан дилиндэ бурахылаи сијаси журна- редактору олмушдур. Буидан башга, Мирзэ Бала Мәммэд- э институтда ики ил елми шуранын сәдри və ики ил дэ сәдр- вини вәзифәсини ичра етмишдир. Онун Азәрбајчан мүһачир- рләриндән башга, Түркијәнин бир чох гәзет və журналла- да ССРИ-дә мөвчуд олан тоталитар режими тәнгид атәшинә ан хејли мегалэлэри чап олунмушдур. Үмумијјәтлэ М. Б. мэдзадэнин ики миндән чох мегаләсн вар. О, јазыларын- Мирзэ Бала, Нуһоғлу, А. Кут, М. М. Мәммэдзадэ, М. Б. дәмир və Әли Кутлук имзаларындан истифадэ етмишдир.

1955-чи ил мартын 6-да Азәрбајчан Милли Истиглал һә- атынын баниси, Азәрбајчан Демократик Республикасынын адычысы və «Милли Азәрбајчан «Мүсават» халг партијасы»- рәһбәри, халгымызын бөјүк оғлу Мәммэд Әмин Рәсулза- әбәдијјәтә говушду. Азәрбајчан милли-азадлыг һәрәкатына партија рәһбәрлијинә Мирзэ Бала Мәммэдзадэ сечилди. ин мүһачирәтин ағыр һәјаты və гүрбәтнн залымлығы онун сәһһәтинә тә'сир етмишди...

Өмрүнү халгынын милли истиглалы јолунда фәда едән өзэ Бала Мәммэдзадэ 1959-чу ил мартын 8-дә Истанбулда к хәстәлијиндән вәфат етмишдир.

Бир јазычы, драматург, публисист, тәнгидчи, тарихчи, дүврүнүн танынмыш сијасн və ичтимаи хадими кнми Мирзэ а Мәммэдзадэ Азәрбајчан Милли Истиглал һәрәкаты та- индэ көркәмли шәхсијјәтләрдән бирндир.

Мирзэ Бала Мәммэдзадэ бүтүн һәјаты боју өз варлығы инанырды ки, бир күн кәләчәк оиуи догма халгы јеиндән истиглалына говушчагдыр. Бу мәсәлә илэ әлагәдар олараг

о, мұасир нәслә тарихи вәсијјәтиндә белә јазмышдыр: «Милли дәвләт күлтүр јарадычылығынын ән јүксәк шәклидир.

Милли дәвләт харичиндә бир милләт олараг јашамамыз. Иманкан јохдур, она көрә, бу күнкү нәслиң јеканә гәјәси, милли Азәрбајчан дәвләти јаратмагдан ибарәт олмалыдыр. Әкәр бир милләт олараг, түрк олараг, азәрбајчанлы олараг јашамаг шуу вә гәнаәти дашыјырыгса, милли бир дәвләт һалында гурулмаг азад вә мүстәгил јашамаг үчүн һәјәтымызы әсиркәмәмәли јик».

Мирзә Бала Мәммәдзадәнин кениш охучу күтләсинә илк дәфә тәгдим олунаң «Милли Азәрбајчан һәрәкаты» адлы әсәр халгымызың XX әсрин әввәлләриндән башлајараг рус империализминә гаршы милли истиглал уғрунда апардығы мүбаризәнин көкүнү изләмәкдәи өтрү јол кәстәрән бир мәнбәдир. Ону да гәјд едәк ки, бу әсәр 1991-чи илнн әввәлиндә Аикарада «Азәрбајчан Күлтүр Дәрнәји»нин баш катиби Әһмәд Гарачаның редакторлуғу илә чоҳ нәфис формада јенидән икинчи дәфә нәшр олуңмушдур.

М. Б. Мәммәдзадәнин «Милли Азәрбајчан һәрәкаты» адлы әсәрини диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә мә'лум олуң ки, китапта мүәллиф тәрәфиндән Азәрбајчан дөврү мәтбуатында өз әксини тапмамыш хејли јени мә'луматлар вардыр. Мүәллиф һәммин мә'луматлары Азәрбајчан милли истиглал һәрәкатының иштиракчылары олмуш вә мүһачирәтә кетмиш мүһачидләрдә алмышдыр. Бу бахымдан М. Б. Мәммәдзадәнин «Милли Азәрбајчан һәрәкаты» әсәри нәинки кениш охучу күтләси үчүн бүтүнлүклә тарихчиләримиз үчүн әвәзедилмәздир. Бундан башгә мүәллифин кениш билијә малик олмасы вә дөврүни сијаси һадисәләри илә сых бағлы сурәтдә тәһлил апармасы әсәрни даһа да инандырычы алынмасына сәбәб олмушдур. Бу бахымдан инанырыг ки, М. Б. Мәммәдзадәнин илк дәфә халгымыза тәгдим олунаң «Милли Азәрбајчан һәрәкаты» әсәри кениш охучу күтләси тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланацагдыр.

Мөвсүм ӘЛИЈЕВ.

Техники редактору **Ирадә САДИГОВА.**

Корректорлары: **Чичәк АБДИНОВА**
Севда ВӘЛИЈЕВА

Ығылмаға верилмиш: 01.08. 91. Чапа имзаланмыш
92. Кағыз форматы 60x90 1/6. Мәтбәә кағызы № 1. Әдә-
нитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәраги 12. Тиражы
Сифариш № 5808. Гијмәти 10 ман.

